

209

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

III. KÖTET 1—2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1952

I. OSZT KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

SZABOLCSI BENCE, WALDAPFEL JÓZSEF, ZSIRAI MIKLÓS

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS:

WALDAPFEL JÓZSEF

osztálytitkár

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR-U. 12

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY-UTCA 21

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az *Acta Antiqua*-ban latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az *Acta Linguistica* szerkesztősége: Budapest V., Váci-utca 12., az *Acta Orientalia* és az *Acta Antiqua* szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány-u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 forint, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet 4 füzetből áll) belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-48), külföldi megrendelések a „Kultúra“ Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest VI., Sztálin-út 2. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

*

E SZÁM TARTALMA:

<i>Trencsényi-Waldapfel Imre:</i> Az irodalmi nyelv és forma kérdései	
Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában	1
<i>D. Blagoj—I. Makogonyenko—B. Mejlak:</i> A klasszikusok példás kiadásáért	45
Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata	53
<i>Beke Ödön:</i> Néhány permi névszóképző eredete	57
<i>Lakó György:</i> hozzászólása	90
<i>Bóka László:</i> A lírikus Arany	95
<i>Kardos Tibor:</i> A huszita biblia keletkezése	127
<i>Szemle:</i>	
A nagy magyar népdalgyűjtemény (Szabolcsi Bencc)	179
Petőfi Sándor összes művei I—III. (Turóczy-Trostler József)	182
A magyar helyesírás szabályai (Tompai József)	202

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

AZ IRODALMI NYELV ÉS FORMA KÉRDÉSEI SZTÁLIN NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁINAK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952 február 25-én tartott ülésén

Még 1949-ben tettem kísérletet arra, hogy I. V. Sztálinnak a nyelvre, a nemzet négy fő ismérvére s a szocializmus kultúrájában szocialista tartalom — nemzeti forma dialektikus összefüggésére vonatkozó alapvető tanításából, valamint e tanításokat megvalósító néhány kiemelkedő szovjet költői alkotásból bizonyos következtetéseket vonjak le a költészetre általában. Akkor így összegeztem megfigyeléseimet: »Az irodalom tartalma nem lehet más, mint ami a népet, a haladó irodalom osztatlan közönségét, és az írókat, mint a nép küzdelmeinek közvetlen részeseit áthatja, s ez az eszme, a szocializmus eszméje, nem ismer nyelvhatárt, nemzetenként különböző célkitűzéseket. A forma viszont — kezdve a nemzeti nyelven — azoknak a kifejező eszközöknek az összessége, amelyek a nemzetben, mint 'az emberek történelmileg kialakult tartós közösségében' történelmileg kialakultak. Az irodalmi forma jelenti a szavak egy-egy nyelvre jellemző asszociatív tartalmát, a szóképek és szólások felidéző erejét, a ritmikának az élő beszéd jellegzetes hanglejtéséből következő lehetőségeit, a nép emlékezetének egész sor hagyományát, amelyeket az anyanyelv — maga is történeti fejlődmény — őriz és tesz az anyanyelv meghittségével meghitté és behízalgóvé.«¹ Tisztában voltam vele — s bár tanulmányom annakidején csupán egy vidéki folyóirat szerény keretei között került nyilvánosságra, jóakarató figyelmeztetésekben sem volt hiány ez irányban —, hogy fejtegetéseim ellentétben álltak Marr »új tanításával«, melyet éppen akkoriban a nyelvészek egy csoportja nálunk is egyedülálló tekintéllyel iparkodott felruházni.

Ilyen előzmények magyarázzák valamennyire, hogy amikor mintegy félévvel később a *Pravda* hasábjain a szovjet nyelvtudományi vita megindult, s főleg, amikor e vita során a tudomány lángelméjének alkotó biztonságával a nagy Sztálin perdöntő állásfoglalása elhangzott, hovatovább időszerűnek éreztem, hogy szélesebbkörű nyilvánosság előtt is felvessem az irodalom nemzeti formájának a kérdéseit, továbbra is és most már a sztálini genialis meghatározások által biztosított nagyobb terminológiai határozottsággal hozva összefüggésbe a nemzeti formát az egy osztályhoz és a társadalmi fejlődés egyetlen szakaszához sem kötött nemzeti nyelvvel. Hiba volt azonban,

¹ *Sztálin és a költészet*. Tisztatáj. 1949. 229—240.l. és A Tisztatáj füzetei, 34.

hogy lényegében csak felújítottam, itt-ott kissé átfogalmaztam korábbi álláspontomat, s Sztálin nyelvtudományi munkáiban jóformán csak azokra a megállapításokra figyeltem, amelyek ennek az álláspontnak az igazolására alkalmasnak látszottak számomra. Holott a feladat valójában már akkor az lett volna, hogy Sztálin nyelvtudományi munkáit teljes sokoldalúságukban és mélységükben tanulmányozva, azt az egészen új helyzetet és lehetőséget mérjem fel, amelyet a marxizmus-leninizmus alkotó sztálini továbbfejlesztése a nyelv és az irodalom kérdéseinek a kutatása számára teremtett.

Mulasztásomat Lukács György akadémikus kritikája tudatosította bennem a legélesebben.² Nem, mintha minden tekintetben egyetértének evvel a kritikával. De minden bizonnyal elsősorban engemet terhel a felelősség azért, hogy ha két világosan megfogalmazott ellentétes vélemény szembeállítására helyett részben félreértések bonyolult szövedékén kell előbb keresztültörnünk. Mert az irodalmi nyelv és a művészi forma kérdéseit inkább csak felvetettem idáig, mintsem elmélyedő kutatásokkal megoldáshoz segítettem volna őket s a szempontok és megoldási lehetőségek felvetésének futólagosságát és egyoldalúságát csak kis részben menti az eddigi alkalmak — egy kötött idejű felszólalás és egy hírlapi cikk — természete által előírt, aránylag szűk terjedelem. Ha olyan avatott és olyan türelmes olvasó, mint Lukács György, félreérthette szavaimat, okom van aggódni azért, hogy nem terjesztetem-e — bár akaratlanul — téves nézeteket, s ha így van, súlyosbító körülmény, hogy éppen az a cikkem, mellyel Lukács György vitába szállt, az ország első napilapjának hasábjain dolgozó népünk széles tömegeit lett volna hivatva Sztálin nyelvtudományi munkáinak a magyar irodalom időszerű nagy kérdéseire nézve levonható tanulságairól tájékoztatni. Nem is igazam makacs keresése érdekében térek vissza erre a cikkre, hanem hogy további fejtegetéseim számára teremtsék tiszta helyzetet mindenekelőtt annak világos megfogalmazásával, amiben Lukács akadémikussal a látszat ellenére teljes mértékben egyetérttek. Minthogy álláspontommal vitázva csupán a *Szabad Nép*-ben megjelent cikkemre hivatkozik,³ én sem térek ki különben elvileg evvel egyező felszólalásomra, amelyet Akadémiánk ünnepi nagyhatén 1950. decemberében éppen az ő korreferátumához fűzhettem.⁴

Lukács György úgy találja, hogy »még jóakarátú és tanulni vágyó polgári tudósoknál is az ellenézés a marxi felépítmény elmélettel szemben« abból ered, hogy »irodalom és művészet felépítményjellegét azok esztétikai és eszmei lealacsonyításának fogták fel.« Van ebben a megállapításban igazság. Viszont

² Lukács György: *Irodalom és művészet mint felépítmény*. Társadalmi Szemle. 1951. 707—722. I. és Akadémiai Értesítő, LVIII. kötet, 384—400. l.

³ *Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a magyar irodalom kérdései*. Szabad Nép. 1951. június 19.

⁴ V. ö. Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közleményei. 1951. 84—90. l.

nem hiszem, hogy tudományos törekvéseim jellegének jogosulatlan túlbecsülése volna, ha egy kétségkívül meglévő tudóstípusnak fenti meghatározását első hallásra eszembe sem jutott önmagamra vonatkoztatni. Többek között azért sem, mert irodalom és művészet felépítményjellegét soha tagadásba nem vettem, sőt valahányszor alkalmam volt erről a kérdéstről nyilatkozni, határozottan kiemeltem úgy az irodalom, mint az irodalomtudomány felépítményjellegét, s Sztálin nyelvtudományi munkáinak ismeretében irodalom és irodalomtudomány megtisztelő feladatának tekintettem és vállaltam a szocialista alap aktív segítségét, erősítését és védelmét. Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor a továbbiakban tudomásul kellett vennem, hogy a fent körülírt magatartás jellegzetes példajaként behatóbb elemzésre éppen az én fejtegetéseim kerültek. Holott már inkriminált cikkemben is — mint hittem : félreérthetetlenül — leszögeztem, hogy »Sztálin elvtárs tanítása a felépítmény aktivitásáról, a felépítmény felelősségéről az alappal szemben meghatározza az irodalom szerepét is a dolgozó nép küzdelmében.« S miután alap és felépítmény sztálini meghatározását idéztem, így folytattam : »Tehát az irodalmat a benne kifejezésre jutó ideológiai tartalom és a formáját meghatározó művészeti álláspont egyaránt kétségbevonhatatlanul a felépítmény körébe utalja. Ebből pedig az következik, hogy csak akkor van létjogosultsága, ha cselekvő erővé válik, ha állást foglal a régi és az új harcában, az elhaló régivel szemben a születő új mellé áll, a forradalmi osztályt segíti a kialakuló gazdasági rend kiépítésében és megvédésében. Ez meghatározza harcosszempontját a régi alappal szemben is, de nemcsak a régi alappal, az önmagát túlélő gazdasági renddel szemben, hanem az alapját túlélő felépítménnyel, a reakciós ideológia csökevényeivel szemben is fel kell, hogy vegye a harcot.«

Nem folytatom az irodalomra a mi adott körülményeink között háruló harci feladatoknak azt a felsorolását, amelyet annak idején e megállapításhoz fűztem ; így is elnézést kell kérnem azért, hogy ilyen terjedelmesen idéztem saját szavaimat. De szükségét éreztem ennek két okból is. Először, mert ha egy és más kérdésben lehet is ellentét kettőnk között, világosan kell látnunk azt, hogy az irodalom felépítményjellegének a tagadása az irodalomnak a dolgozó nép iránti felelőssége fellazításával volna egyenlő s így egy ilyen váddal szemben — *mutatis mutandis* — ugyanazt kell válaszolnom, amit Madách Imre válaszolt Erdélyi Jánosnak, amikor ez *Az ember tragédiája* költőjének a szocializmus lekicsinylését vetette szemére : ez a vád, ha alapos volna, nem az író, hanem az embert érintené bennem. Másodszor éppen a továbbiak helyes kiindulópontja érdekében kell a valóban fennálló vitapontoktól élesen elkülöníteni azt, amiben egyetértünk s aminek megvitatása alól csak egy ilyen hosszabb idézet árán érezhetem felmentve magamat, mert ez az idézet igazolja, hogy az irodalom — s hozzátéhetem mindjárt : a művészet — felépítményjellegében soha nem kételkedtem, s nem is tudom

felfedezni olyan kijelentésemet vagy megjegyzésemet, amely ilyenmű kétségeim feltételezésére okot adhatott volna.

Az irodalom a felépítmény része, legfeljebb arról lehet szó -- és kell is, hogy szó legyen -- hogy a tudományos vizsgálat feladata az irodalom sajátos, a felépítményhez tartozó más jelenségektől megkülönböztető vonásait feltárni és kidolgozni. De nem háríthatom el magamtól még ezt megelőzően annak a főkérdésnek az élesre állítását sem, amelynek a megítélésében valóban el kell határolnom a magam meggyőződését Lukács Györgyétől. Lukács szerint jogosulatlanul terjesztem ki azt, amit Sztálin a nyelvről általában mond, az ú. n. »költői nyelvre«, s egyben kifogásolja, hogy ilyen közelebbről definiálatlan fogalommal, valójában körülírt tudományos kifejezés helyett -- szerinte -- »metaforával« élék. Hadd jegyezzem meg a pontosság kedvéért, hogy én a tudományban, a szovjet tudományban is alapjában véve elég egységes értelemben használt »irodalmi nyelv«-ről beszéltem, hár beszélhettem volna -- s a továbbiakban fogok is beszélni -- mint ennek egy további megszorításokkal még mindig élesen elkülönülő változatáról, a »költői nyelv«-ről is, ugyancsak a szovjet tudományban otthonos és újabban éppen Sztálin nyelvtudományi munkáinak tanulságai alapján definiált értelemben. De itt valóban nemcsak terminológiai kérdéstről van szó: az irodalmi nyelvnek, és az irodalmi formának részben az irodalmi nyelvvel szoros kapcsolatából következő, részben az irodalmi nyelv kérdéseivel párhuzamos problémáját sok tekintetben másként látom, mint Lukács akadémikus. S minthogy ez a kérdés -- a forma problémája -- Sztálin nyelvtudományi munkáinak az irodalomtudományra való alkalmazásában nézetem szerint középponti jelentőségű, fejtegetéseim során* többízben leszek kénytelen Lukács akadémikussal szemben fogalmazni meg a magam álláspontját. Kétségtelen, szubjektív szempontból sokkal megnyugtatóbb érzés Lukács Györggyel egyetérteni, mint alapvető irodalomesztétikai kérdésekben szembekerülni vele. De az ellentét az irodalmi nyelv és forma kérdésében kettőnk álláspontja között lényegesnek s a kérdés helyes megoldását kultúrforradalmunk kibontakozása, irodalmunk fejlődési iránya s nem utolsó sorban békeharcunk ideológiai megerősítése szempontjából gyakorlatilag is fontosnak tartom. Ezért nem térhettem ki az alól a kötelezettség alól, amit Sztálinnak a bírálat és önbírálat fegyverére vonatkozó fejtegetései és kiváltképpen a vélemények harcáról, mint a tudományos fejlődés feltételéről tett nyilatkozatai alapján a *Bolsevik* c. folyóirat egyik szerkesztőségi cikke így fogalmazott meg: »A tudós nem hallgathat arról, vagy nem helyeselheti azt, amivel nem ért egyet.«⁵

Hadd ismételtem tehát: egyetérték és kezdettől fogva egyetértettem Lukács akadémikussal abban, hogy az irodalom -- s a művészet általában -- a felépítmény része. S hadd vetem előre a köztünk valóban felmerült ellen-

* За творческое развитие передовой науки. *Большевик*. 1950. Но. 11. 12. 1.

tét sarkpontját: az irodalom nyelvében — és általában a művészi forma bizonyos elemi feltételeiben — nem felépítményjellegű tényezők jelenlétével is számolok. Talán, mert a felépítményt alacsonyabb rangú kategóriának tekintem? Éppen ellenkezőleg, mert meggyőződésem 1. hogy az irodalomnak mint a szocialista alap felépítményének harci erejét e nem felépítmény-jellegű tényezők a felépítménytől alapvetően különböző, sajátos vonásai is fokozzák; 2. hogy az irodalomtudomány a kozmopolitizmussal szemben folytatott küzdelemben e nem felépítmény-jellegű tényezők feltárásával a felépítmény aktivitásából ráháruló kötelességet teljesít; 3. hogy Sztálin iránymutatása e nem felépítmény-jellegű tényezők feltárására és érvényesítésére éppoly határozottsággal szólítja fel a tudományt, mint az alap és felépítmény viszonyának a tanulmányozására általában.

Viszont az irodalom nem felépítmény-jellegű tényezőinek a tárgyalásában eddigi hozzászólásaimhoz lényegbevágó módszertani korrekcióval tartozom: a félreértés vagy az egyoldalú túlhangsúlyozás veszélye csak akkor kerülhető el, ha ezeket a tényezőket az irodalom egyéb, tartalmi, sőt felépítmény-jellegű formai tényezőivel szorosabb összefüggéseikben értékeljük. E korrekció szükségességének a felismerése számomra Lukács akadémikus kritikájának legfontosabb tanulsága; lehetőségét pedig nagyrészt annak az irodalomtudományi vitának az eredményei teremtették meg, amely a Szovjetunióban Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáit rendkívül sokoldalúan dolgozta fel, s amelynek anyaga korábbi hozzászólásaim időpontjában még vagy egyáltalán nem, vagy csak igen hézagosan állt rendelkezésemre. Különösen a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetében lefolyt elméleti konferencia anyaga, V. V. Novikovnak a SzK(b)P Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia kiadásában és A. I. Beleckijnek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája irodalmi és nyelvtudományi közleményeiben megjelent tanulmányai, s végül, de nem utolsósorban a múlt év május 15. és 19. között Moszkvában a Szovjet Tudományos Akadémia Elnökségének határozatából a Gorkijról nevezett Világirodalmi Intézet és az Orosz Irodalmi Intézet (Puskin-ház) által, több más tudományos intézettel karöltve, az egyetemek és főiskolák professzorainak és előadóinak tevékeny részvételével rendezett tudományos ülésszak járult hozzá jelentős szempontokkal Sztálin tanításainak az irodalomtudományra való alkalmazásához.⁶

⁶ A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének esztétikai szakosztályában lefolyt vita ismertetését V. V. Vanszlov és V. A. Razunnij tollából I. Вопросы Философии. 1951. I. 236—241. l., továbbá P. Sz. Trofimov és F. V. Konsztantyinov a vita során sok ellentmondást kiváltó előadásait u. o. II. 156—166., ill. 167—178. l. Magyarul is megjelentek A. I. Beleckij: *Sztálin nyelvtudományi műveinek jelentősége a szovjet irodalomtudomány szempontjából*. Irodalomtudományi Értesítő. I. 1—20. l. V. V. Novikov: *Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a szovjet irodalomtudomány kérdései*. U. o. III. 1—33. l. A májusi irodalomtudományi szesszióra nézve I. Вопросы литературоведения в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, 1951; anyagából

Mindezeket a vitákat és hozzászólásokat a vélemények szabad harca — a tudomány fejlődésének Sztálin által megjelölt nélkülözhetetlen feltétele — jellemezte, s így természetesen merültek fel hibás nézetek is, amelyek a vita során korrigálódtak és tisztázódtak. Így már a Filozófiai Intézet esztétikai konferenciáján hangzottak el olyan felszólalások — s ezek részben a májusi irodalomtudományi ülészekon is megismétlődtek — amelyek az irodalom és a művészet felépítményjellegét vagy teljesen tagadásba vették, vagy legalábbis erősen korlátozták. Ilyen és hasonló vélemények megvitatása azonban kimutatta, hogy a nagyszerű sztálini tanítások egyikének vagy másikának eredeti összefüggésükből kiragadott, elszigetelt alkalmazása, a marxizmus-leninizmus alkotó módszerének a betűkhöz tapadó leegyszerűsítéssel való felcserélése volt mindannyiszor a legfőbb hibaforrás. Ez is arra kell, hogy figyelmeztessen: ha kitűzött célunkhoz képest ezúttal az irodalmi nyelv és forma kérdése áll is a középpontban, s így evvel fogunk a megengedett arányok között a legbehatóbban foglalkozni, ennek a kérdésnek a helyét is egy irodalom-esztétikai alapvetés egész összefüggésében kell előbb felkeresnünk s az irodalomesztétikát magát is alap és felépítmény viszonyának ama geniális meghatározása szempontjából kell tekintenünk, amellyel az alkotó marxizmus nagy példamutatója a történelmi materializmus elméletét továbbfejlesztette.

»Az alap: a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában. A felépítmény: a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények.«⁷ Mielőtt feltennénk a kérdést, vonatkoztatható-e a felépítménynek e félreérthetetlen sztálini definíciója a művészetre és ezen belül különösképpen az irodalomra, szívleljük meg Vinogradov figyelmeztetését, amellyel vita-indító előadásában a májusi tudományos szesszió alapvető céljait kitűzte: »Az a körülmény, hogy a szépirodalmat a felépítményhez sorolták, de nem vették figyelembe az irodalom sajátosságát, továbbá az irodalom sajátosságát az egész nép által használt nemzeti nyelvnek és a nyelv kifejező eszközeinek a fejlesztésével, az irodalomnak a felépítmény más formáival való teljes összekeveréséhez és ezen túlmenően a művésziesség problémájának és fogalmának a felszámolásához is vezetett«. Ez a figyelmeztetés egyébként módszertanilag Sztálin elvtárs Krasenyinnjikova elvtársnőnek adott válaszá-

magyarul V. Vinogradov: *A szovjet irodalomtudomány néhány kérdéséről*. Irodalomtörténet. 1951. 129—133. l. D. Blagoj: *Az irodalom sajátos nemzeti jellegéről*, u. o. 134—137. l. A. Jegolin: *A szovjet irodalomtudomány fejlődésének útjai*, u. o. 138—143. l. A. Ivacszenko: *Az irodalom népszerűségének problémája*, u. o. 257—275. l. V. Jermilov: *A szocialista realizmus elméletének néhány problémája*, u. o. 385—410. l.; ezek mellett az Irodalomtudományi Értesítőben még megjelent B. Tomasevszkij: *Nyelv és irodalom*, i. h. II. 91—106. l., továbbá az irodalomtudományi vita összefoglalásai közül az *Известия Академии Наук СССР* szerkesztőségi cikke, Irodalomtudományi Értesítő II. 1—18. l. és I. V. Szorgijevszkij: *Az irodalomtudomány kérdései I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában*, u. o. III. 34—40. l.

⁷ *A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita)*. Szikra, 1950. 223. l.

ban is benne foglaltatik: a nyelvtudomány azért lehet önálló tudomány, mert a nyelvnek vannak olyan sajátosságai, amelyek csak a nyelvre jellemzőek; a társadalmi jelenségeknek általában közös vonásaikon kívül »megvannak a maguk különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket egymástól, amelyek mindennél fontosabbak a tudomány szempontjából.«⁸ Ezek alapján a művészet legáltalánosabb tudományának, az esztétikának, akkor van értelme, ha vannak a művészetnek olyan sajátos tulajdonságai, amelyek csak a művészetre jellemzőek, s a művészet tudománya szempontjából éppen ezek a minden más társadalmi jelenségtől a művészetet megkülönböztető tulajdonságok a legfontosabbak. Az irodalom tudományának, irodalomesztétikának és irodalomtörténetnek pedig csak akkor van létjogosultsága, ha az irodalomnak a többi művészetek között vannak olyan sajátos tulajdonságai, amelyek csak az irodalomra jellemzőek, s az irodalomtudomány szempontjából éppen ezek az irodalmat minden más művészettől megkülönböztető tulajdonságok lesznek a legfontosabbak.

Igy már, ha nem pusztán formális-logikai műveletnek tekintjük a művészetnek és ezen belül a minket most különösképpen érdeklő irodalomnak a felépítmény fogalma alá rendelését, hanem mindjárt azt a kérdést is feltesszük, hogy mi különbözteti meg a felépítmény egyéb részeitől, akkor hivatkozhatunk a világirodalom történetének olyan tapasztalataira, amelyek az irodalom felépítményjellegét kettős jogon is bizonyítják. Ha a felépítmény a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézeteit magában foglalja, hivatkozhatunk mindjárt arra, hogy az irodalom, amelyet egyfelől a társadalom fejlődésének adott szakaszában érvényes művészeti nézetek alakítanak, másfelől a legösszefoglalóbban képes kifejezni egy korszak politikai, jogi, vallási és filozófiai nézeteit egyszerre. Sophoklés *Antigonéja* egyetlen tragikus cselekményben tudja összefogni a szofisztika vele egyidőben tudatosodó egész filozófiai problematikáját, az athéni rabszolgatartó demokrácia első nagy válságának minden politikai, jogi és vallási ellentétét, határozott állásfoglalással az elavult régivel szemben, a népfelség születő új elve mellett, olyan művészi eszközökkel adva formát forradalmi mondanivalójának, amelyeket tételes nézetek alakjában többek között az ő alkotó eljárásából voni majd le Aristotelés. Dantét éppen azért mondhatja Engels a középkor utolsó és az újkor első költőjének,⁹ mert a középkor egész teológiáját és ennek szolgálatában álló skolasztikus filozófiáját foglalja össze, de úgy, hogy a feudális középkort lezárva, egyben mindazokat a politikai és világnézeti ellentéteket is kifejezi már, amelyekben az itáliai korakapitalizmus csírázik, s mindezt annak az »édes új stílus«-nak az eszközeivel, amelynek esztétikai programját is ő maga adta meg először, iránymutatóan az egész renaissance számára.

⁸ U. o. 294. l.

⁹ Engels előszava 1893-ból a Kommunista Kiáltvány olasz kiadásához: *A Kommunista Kiáltvány*. Szikra-kiadás, 1949. 134. l.

Tolsztojt Lenin mutatta be mint »az orosz forradalom tükrét«,¹⁰ Petófit egyelőre azért nem említem, mert az ő egyetemes költői nagyságára még más tanulások kedvéért vissza kell térnem. S a példák még szaporíthatók volnának, a világirodalom legnagyobb alakjai eleven tiltakozást jelentenek egy olyan felfogás ellen, mely éppen a legnagyobbakat iparkodik kivonni a felépítmény köréből.

De az irodalom felépítményjellege nemcsak ténymegállapítás, hanem követelmény is, aminthogy az irodalomtudományban egyébként is az értékelő-normatív szempont az értelmező-történeti szemponttól többnyire elválaszthatatlan. »A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot, hogy passzív, semleges, közömbös magatartást tanúsít alapjának sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében.

Másként nem is lehetséges. Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért.«¹¹

Annyit jelent ez az irodalomra vonatkoztatva, hogy az irodalom felépítmény-jellegéből automatikusan következik aktivitása, azaz ha egy bizonyos alapon létrejött, természettudományos törvényszerűséggel áll be az a képessége, hogy a saját alapját erősíteni fogja? Éppen ellenkezőleg: ez az aktivitás az irodalomnak a maga felépítményjellegéből következő kötelessége, melyet betölteni az író emberi és művészi felelősségtudatán múlik s amelyet be nem tölteni is lehet, de akkor e mű elveszti felépítményjellegét. »Mihelyt a felépítmény lemond erről a kiegészítő szerepéről« — tanítja tovább Sztálin elvtárs — »mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról a közömbösség álláspontjára helyezkedik saját alapja irányában és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.«¹²

De nem kell-e viszont ebből arra következtetnünk, hogy az irodalom — és egyben a művészet — számára a felépítményjelleg egy olyan lehetőség, amelyet az alkotó tetszés szerint valósít meg vagy hárit el magától? S ha megszűnik felépítmény lenni, nem maradhat-e még mindig művészet, s még hozzá esetleg a javából? S ha így van, nem támad-e rés valahol, amelyen, ha nem is a kizárólagosság igényével, a *l'art pour l'art* burzsoá jelszava tud ismét befurakodni? Nyilvánvaló, ha pl. egy politikai intézmény, amelyet alapjának

¹⁰ Lenin: *Az irodalomról*. Szikra kiadás, 1949. 63. l.

¹¹ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 224. l.

¹² U. o. 224—225. l.

megerősítésére és védelmére az alapnak megfelelő politikai nézet lérehozott, nem felel meg többé ennek a rendeltetésnek, s így megszűnik felépítmény lenni, pusztá létének a napjai is meg vannak számlálva. De így van-e a művészettel, illetőleg a művészet alkotásaival is? S ez a kérdés kényszerítő erővel fordítja vissza gondolatmenetünket a már jelzett feladathoz : ha elismertük irodalom és művészet felépítményjellegét, evvel mindjárt azt a kötelezettséget vállaltuk magunkra, hogy megvizsgáljuk a művészet — és ezúttal különösen az irodalom — sajátos, a felépítmény egyéb részeitől megkülönböztető tulajdonságait.

Már a felépítmény alapvető sztálini definíciójából közvetlenül adódik a művészeti nézeteknek egy olyan tulajdonsága, amely élesen megkülönbözteti különösen a politikai és jogi nézetektől. Sztálin elvtárs ugyanis a felépítmény részeiként egyfelől bizonyos eszméket, nézeteket, másfelől az eszmék, nézetek által létrehozott, ezeknek megfelelő intézményeket különböztet meg, amelyek együtt, a maguk szerves kapcsolatában alkotják valamely konkrét, a társadalmi fejlődés egy bizonyos szakaszának megfelelő alapon a felépítményt. Fogarasi Béla akadémikus indokolt nyomatékkal hívta fel a figyelmünket az intézmények jelentőségére a felépítmény sztálini meghatározásában. »A felépítmény régebbi felfogásában az intézmények szerepe nem érvényesült, alig jutott kifejezésre, csak ideológiai szerepe nyert kifejezést. Sztálin összefoglalja egyrészt az imperializmus és a szocialista forradalmak korszakának, de különösen a Szovjetunió fejlődésének tanulságait, amikor a politikai intézmények új szerepét hangsúlyozza.«¹³ Az eszmék és intézmények viszonyának meghatározása azonban még egy további tanulságot rejt magában, éppen az ideológián belül, a társadalmi tudatformák között fennálló egyik lényeges megkülönböztető jegy tekintetében.

Sztálin elvtárs »a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézeteiről és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézményekről«¹⁴ beszél, mint a felépítmény alkatrészeiről. A filozófiai nézetek, mint a legátfogóbb általánosítások, egészen különállnak, illetőleg minden egyéb nézet forrásának vagy végső konzekvenciájának tekinthetők. A vallási nézetek, amíg elevenek, állandó harcban amazokkal, vagy maguknak rendelik alá a filozófiai nézeteket, vagy abszorbeálják, vagy pedig a teret átengedni kényszerülnek, s így, bár ott, ahol az elhaló alap védelmükre támaszkodik, nagy-kiterjedésű hatóterületen hoznak létre intézményeket, jellemző vonása ez intézményeknek, hogy mindig az elhaló régít védelmezik, s még ha öltöttek is itt-ott haladó eszmék vallási színezetet — Engels elemzi ennek nem egy tör-

¹³ Fogarasi Béla : *Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában*. Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közleményei. 1951. 114. l.

¹⁴ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 222. l.

téneti példáját¹⁵ — az ilyen, a fennálló egyházi intézmények szempontjából mindig »eretneknek« minősülő mozgalmakat az intézmények megtámadása jellemzi mindaddig, amíg haladó jellegüket egyáltalán meg tudják őrizni. Maradnak tehát a politikai, jogi és művészeti nézetek, mint többé-kevésbé egymásnak mellérendelt tudatformák — az első kettő feltétlenül intézményeken keresztül érvényesíti a maga aktivitását az alap érdekében, de a harmadik számára az intézmények legfeljebb közbülső eszközei annak, hogy a művészeti nézetek a maguk sajátos realizálódásán keresztül teljesíthessék feladatukat az alappal szemben. Nem véletlen, hogy amikor Sztálin elvtárs Krasenyinyikova elvtársnőnek adott válaszában visszatér alap és felépítmény viszonyára, a felépítmény sajátosságait úgy fogalmazza meg, hogy »a felépítmény politikai, jogi, esztétikai és más eszmékkel szolgálja a társadalmat és létrehozza a társadalom számára a megfelelő politikai, jogi és egyéb intézményeket.«¹⁶ A politikai és jogi eszmék ugyanis elsősorban politikai és jogi intézményeket, de az esztétikai eszmék mindenekelőtt művészeti alkotásokat, s legfeljebb a művészeti alkotás előmozdítására hoznak létre az alkotásnak alárendelt szerepben művészeti intézményeket.

Ez a megkülönböztetés bennfoglaltatik D. I. Csesznokov kommentárjában is, bár az ő célja itt éppenséggel nem a különbség hangsúlyozása volt, hanem ellenkezőleg, annak a — fenti megszorítással természetesen ugyancsak érvényes — tételnek az igazolása, hogy valamennyi társadalmi tudatforma létrehoz neki megfelelő intézményeket: »Az osztálytársadalomban a politikai és jogi nézeteknek megfelelnek politikai és jogi intézmények, amelyek a maguk legösszefoglalóbb kifejezését az államban találják meg, ennek törvényhozó és végrehajtó hatalmában, ennek büntető szerveiben, valamint a társadalmi-politikai szervezetek egész rendszere — politikai pártok, különböző szövetségek és társulatok. A vallási nézeteknek megfelelnek különböző vallási szervezetek, mindenekelőtt az egyháziak. A művészeti, esztétikai nézeteket, amelyek az irodalom és művészet alkotásaiban öltenek testet (kiemelés tőlem, T. W. I.), bizonyos társadalmi és politikai szervezetek propagálják, a színházak, a sajtó, a mozi, a rádió.«¹⁷

Abból viszont, hogy a művészeti, esztétikai nézetek elsősorban alkotásokban testesülnek meg, a művészetnek — egyelőre általában mindenféle művészetnek — további sajátos tulajdonságai következnek. Mindenekelőtt ez a különbségtétel, amely tökéletesen megfelel a felépítmény sztálini meghatározásának, elébe vág annak, hogy — mint többen tették — Sztálin

¹⁵ Engels: *A német parasztháború*. Szikra-kiadás, 1949. 25—30. l. *Feuerbach és a klasszikus-német filozófia felbomlása*. Marx—Engels: *Válogatott művek*. Szikra-kiadás, 1949. II. 394—395. l.

¹⁶ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 924. l.

¹⁷ Д. И. Чесноков: Марксизм-Ленинизм о базисе и надстройке. Вопросы диалектического и исторического материализма в труде И. В. Сталина »Марксизм и вопросы языкознания«. 1951. 2 149. l.

elvtárs egy soron következő másik megállapításából helytelen következtetéseket vonjunk le. »A felépítmény annak az egy korszaknak a terméke, amelynek folyamán az adott gazdasági alap él és működik. Éppen ezért a felépítmény rövidéletű, megszűnik és eltűnik az adott alap megszűnésével és eltűnésével.«¹⁸ A görög rabszolgatartó demokrácia gazdasági rendje megszűnt s vele együtt eltűnt Athén egész politikai berendezése, valamennyi jogi intézményével együtt, de Sophoklés költészete fennmaradt. A középkori feudalizmus és az alakuló kapitalizmus ellentétei rég elvesztették időszerűségüket s mindazok a harcok, melyek Firenzét a fehérek és feketék pártjára szakították, csupán történeti forrásokból tanulmányozhatók, de a *Divina Comedia* nem pusztán történeti forrás, hanem esztétikai felemelkedés forrása is. »Az a kör« — állapítja meg Lenin — »amelyhez Tolsztoj tartozik s amely az ő zseniális művészi alkotásaiban és tanításában egyaránt (különleges szemléletességgel) tükröződött, az 1861 utáni és 1905 előtti korszak.« A Nagy Októberi Szocialista Forradalom megsemmisítette a cárizmust és megsemmisítette azt a polgári rendet is, amelyet Tolsztoj minden ellentmondásával együtt még »csak mint alakulóban lévő valamit« ábrázolhatott, és megteremtette a világ első szocialista államát, de a kommunizmust építő Szovjetunióban semmit sem veszített lenyűgöző erejéből Tolsztoj írói nagysága, amelyet Lenin Gorkijjal beszélgetve »sziklatömbhöz« hasonlított.¹⁹

A nagy művészeti alkotások maradandóságának a felépítmény viszonylagosan rövid életével való szembeállítás vezetett olyan elképzelésre, amely a kulturális örökségünkhöz tartozó nagy alkotók életművét kivette a felépítmény köréből és csupán a kisebb jelentőségű, saját korukat túl nem élő írókat és művészeket sorolta oda. Teljesen egyetértek Lukács Györggyel, amikor elutasítja ezt az álláspontot, bár indokolását nem érzem minden tekintetben kielégítőnek, éspedig azért nem, mert a művészi alkotás maradandóságának, az esztétikai érték időtálló jellegének objektív kritériumait túlságosan háttérbe szorítja. Érvelése inkább statisztikai jellegű, mintsem elvszerű. Hivatkozik arra az »eltűnési folyamatra«, amely a divatos irodalmi alkotások tömegét az alap legkisebb változására valósággal kivonja a forgalomból, de nem keresi meg eléggé következetesen azt a megkülönböztető jegyet, amely a menthetetlenül elavuló alkotások tömegénél összehasonlíthatatlanul kisebb számú, az alapot, amelyen létrejött, túlélő alkotást ettől a tömegtől elválasztja. Így a válasz, amelyet arra a kérdésre ad, hogy miként játszhattak minden korszakban jelentős szerepet olyan irodalmi és művészeti alkotások, amelyek eredetileg rég letűnt alapok felépítményéhez tartoztak, legalább is egyoldalú, sőt részben a kérdés legizgalmasabb oldalát egyenesen elfedő. Mert annak a kornak és annak az osztálynak a szempontját, amely a maga ideológiai harcaiban az ilyen túlélő vagy éppen felújított elemeket felhasználja, jellemezheti

¹⁸ A szovjet nyelvtudomány kérdései, 226. l.

¹⁹ Lenin i. h. 88. l. és 224. l.

ugyan a molière-i szállóige : *Je prends mon bien, où je le trouve*. De a klasszikus remekműnek, azaz éppen a saját alapját túlélő, maradandó esztétikai értékkel rendelkező alkotásnak önmagában és főleg saját alapjához való viszonyában kell bírnia azt a lehetőséget, hogy későbbi korok ideológiai törekvéseibe beilleszkedhessék, mint pl. a homérosi költészet és annak herderi értékelése a polgári forradalmak küszöbén jelentkező irodalmi népiesség erősítésére. Ha elhanyagolnánk az ilyen objektív kritériumok szerepét, merő esetlegességnek kellene tulajdonítanunk, hogy pl. Apollónios Rhodios mesterségbeli tudással írt, homérosi modorú eposza soha hasonló renaissance-ot nem ért, s főleg: a mindenkori korszerű ideológiák hagyományos művészi elemei történeti fejlődés helyett ódon ritkaságok régi boltjára emlékeztetnének, amelyben szeszélyes véletlen dobálná egymás hegyére-hátára az újat és felújítottat, sőt félfő, hogy a haladó hagyományok fogalma teljesen értelmét vesztené.

Ha ezen a ponton kiegészítendőnek érzem is Lukács György szellemes fejtegetéseit, hadd bocsássam előre, amit különösen értékesnek tartok bennük, aminthogy más összefüggésben éppen itt következő mélyreható megállapításait volt már alkalmam méltatni.²⁰ Kétségtelen, amikor Marx a politikai gazdaságtan bírálatához írt bevezetésében a homérosi költészet létrejöttével foglalkozott,²¹ azt a jogosan általánosítható kérdést vetette fel, hogy »milyen alaphól jön létre valamely konkrét felépítmény.« S amikor Marx megállapítja, hogy a homérosi költészet el nem múló varázsa, számunkra még ma is fennálló esztétikai értéke és bizonyos értelemben maig mértékadó és példamutató jelentősége összefügg avval, hogy az emberiség történetének soha vissza nem térő fejlődési fokán keletkezett, ebben a megállapításban az is bennefoglaltatik, hogy »viszonyunk az ilyen alkotásokhoz mindig a jelen viszonya a múlthoz, sohasem valamely — esetleg régen felfedezett — igazság mai változatlan aktualitása.« Bizonyos mértékig igaz az is, hogy egy-egy régibb műalkotás »hatása elválaszthatatlan attól a kortól, azoktól a termelési viszonyoktól, amelyekben létrejött ; ezeknek átélése tartalmi alapja művészi élményünknek«, — bár itt már számolnunk kell olyan mindennapos tapasztalattal, hogy egy görög szobor, vagy akár az *Ilias* és az *Odysseia* közvetlen művészi hatást tehet olyan szemlélőre, illetőleg olvasóra is, aki a rabszolgaság történetére vonatkozó legcsekélyebb ismeretekkel sem rendelkezik. Úgy látszik egy pillanatra, hogy éppen ezt az ellentmondást képes kiküszöbölni a formának soron következő meghatározása : a művészi forma az objektív valóságnak — a tartalminal elvontabb — visszatükrözési módja. »Minél inkább képes a művészi megformálás közvetlenül átélhetővé tenni számunkra az általa ábrázolt, a benne megérezkített konkrét emberi viszonyokat, annál biztosabb a műalkotás fennmaradása.« Ez magában véve helyes volna, ha

²⁰ *Bellerophon-tés*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1952. 491—492. l.

²¹ Marx : *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Szikra-kiadás, 1951. 36—38. l.

nem vezetne a továbbiakban egy olyan következtetésre, amely ugyan ismét tartalmazza az igazságnak egy lényeges elemét, de még mindig nem a teljes igazságot. Elmúlt korok művészi alkotásának ezek szerint csupán történeti szerepe marad: egy távoli kor embere saját multjára ismer általa az emberiség multjában. Ilyenformán a művészet kiegészíti, vagy ha tetszik, közvetlenebbé teszi azt, amit a történelemtudomány feltárt: »a történelem tudománya megalapozza történelmi tudatunkat, a művészet történelmi öntudatunkat ébreszti fel és tartja ébren.« De ha kizárólag ez volna az irodalmi örökség szerepe a jelen számára, akkor, teszem azt, Shakespeare mondanivalója számunkra ugyanaz volna, mint egy művészi értékű modern történeti regényé Erzsébet koráról, feltéve, hogy e regény írója alapos történeti felkészültség által is támogatott önfegyelmel minden modernizáló anakronizmustól gondosan tartózkodnék. Ami ezen felül való, az az ördögé — vagy legjobb esetben az időszerű osztályideológia javára szolgálót taláalomra felújító termékeny félreértésé.

Ezek szerint Niobé kőbefaragott anyai fájdalomra csak annyiban illeti meg mai valónkat, amennyiben a rabszolgatartó társadalomra vagy annak egy meghatározott szakaszára tudjuk vonatkoztatni. Lucretius költészetében nem a materializmus világnézetét valló humánus szenvedély, s e szenvedély erejével felemelt hatalmas képek objektív művészi értéke ragadna meg, hanem vagy »átértelmeznénk« a magunk céljai szerint, vagy nem egyik legfontosabb, hanem kizárólagos feladatunknak tekintenénk, hogy a dialektikus materializmus történeti előzményét tanulmányozzuk benne²² — ami a különböző tudatformák, ezúttal filozófiai és esztétikai eszmék teljes össze-zavarását jelentené —, vagy legjobb esetben csupán a polgárháborúk koráról vallana nekünk, amelyben sajátos római társadalmi szükséglet aktualizálta újra Epikuros filozófiáját. Vörösmarty nyelvének gazdag hangszerelése sem volna egyéb, mint dokumentuma olyan elmúlt politikai harcoknak, amelyekben különleges történelmi okokból a nemzeti nyelv a társadalmi haladás elsőrangú kérdése gyanánt merülhetett fel. Nem vitás, a művészeti alkotás keletkezésének történelmi feltételei nemcsak az eredet kérdésére adnak választ, hanem az alkotás esztétikai megértését is többnyire teljesebbé teszik, de az esztétikai élmény semmi esetre sem merül ki az ilyen történeti vonatkoztatásban. Ami pedig azt a bizonyos termékeny átértelmezést vagy éppen félreértést illeti, ez lényeges tényezője volt valóban a mult nem egy renaissance-jelenségének, de éppen a marxizmus-leninizmus minden vulgarizálásnak ellentmondó történeti tudatossága zárja ki, hogy a szocializmus felépítménye körébe ilyen félreértés árán jussanak az elmúlt alapok felépítményéhez tartozó elemek.

²² A szovjet tudomány példamutatása ilyen természetű vulgarizálásnak is élesen ellentmond; a F. A. Petrovskij kétnyelvű Lucretius-kiadását kísérő kommentár- és tanulmánykötetben a filozófus-költőt történeti, filozófiatörténeti és tudománytörténeti szempontból megvilágító értékezők mellett helyet foglal I. I. Tolsztoj Lucretius költői sajátosságait értékelő szép tanulmánya is. Лукреций о природе вещей II. 1947. 146—162. l.

Lukács helyesen mutat rá különben ez átértékelések és félremagyarázások okaira az osztályharc szükségleteiben, minél fogva a szocializmus győzelme a múlt művészi értékeihez való viszonyunkban is gyökeres változást hoz. Nem árt arra is figyelmeztetnünk, hogy az ilyen félreértés vagy átértelmező módosítás, aminőre Marx és Engels nem egy példát idéznek,²³ inkább csak a kulturális örökség felújított, mintsem megszakítatlan folytonossággal fennmaradó elemeinek az értékelésében és felhasználásában érvényesült.

Azt hiszem, ennél tovább is juthattunk volna, ha Lukács akadémikus szervezésben épített volna gondolatmenetébe egy olyan döntő mozzanatot, amelyet érint ugyan, de anélkül, hogy bármi következtetést vont volna le belőle. »Világos, hogy csak olyan művész teremthet ilyen (azaz fennmaradó, *T. W. I.*) alkotásokat, aki a maga korának döntő kérdéseiben a haladás álláspontján áll, mert visszatükrözési módja csak akkor lehet 'normális', 'klasszikus', torzítás nélküli«.

A saját alapját túlélő művészi alkotás fennmaradásának a problémája a Szovjetunióban lefolyt viták során elsősorban éppen a művészi alkotásnak a haladáshoz való viszonya felől került a legélesebb megvilágításba.

V. V. Novikov az irodalomnak mint felépítménynek sajátos, a felépítmény más elemeitől eltérő sajátosságait vizsgálva mindenekelőtt megállapítja, hogy a haladó irodalom, a nép érdekeiért harcolva, formát ad a kor forradalmi eszméinek s ezáltal maradandó esztétikai értéket hoz létre. Az irodalomelmélet fő feladatait ebből kiindulva annak a feltárásában látja, hogy 1. a meghatározott alapon keletkezett és esztétikai eszközökkel kifejezett eszmék hogyan segítik elő saját alapjuk kialakulását és megszilárdulását, hogyan harcolnak a régi eszmék ellen; 2. hogy a haladó művészet, amely a nép érdekeiért harcol, hogyan alkot maradandó esztétikai értéket; 3. hogy a reakciós művészet, amely az uralkodóosztály érdekeit védi, nem képes esztétikai értéket létrehozni és éppen ezért elhal a saját alapjának felszámolásával. A Jegolin a szépirodalmi alkotás maradandóságát avval magyarázza, »hogy a nagy író benne tökéletes művészi formában fejezte ki a nép életét, a társadalom érdekeit, vagyis visszatükrözte a történelemnek meghatározott szakaszát és kifejezte azt a haladó gondolatot, amely nem halt el a korszakkal együtt, hanem amelyet mint értékes örökséget megőrzünk.« A. F. Ivascsenko a világirodalom széles területéről vett példák alapján igyekszik annak a »természetes kiválasztódásnak« a törvényét meghatározni, amely különbséget tesz a saját alapjuk felszámolásával menthetetlenül feledésbe merülő és az »eleven kultúrhagyományba« emelkedő alkotások között, s ez utóbbiak ismervét az irodalom népiségében találja meg.

²³ Marx levele Lassalle-hoz 1861. július 22.-ről, Marx—Engels: *Művészet-irodalom*. Szikra-kiadás, 1950. 29. l. Marx: *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*. Marx—Engels: *Válogatott művek*. I. 225—227. l. Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. U. o. II. 391—392. l.

Ennek a népiségnek van egy formai-nyelvi oldala: a közvetlen kapcsolat a népi elképzelésekkel, a nép nyelvével és a népköltészet sajátos formakincsével, s egy alapvető tartalmi oldala, amely a formai vonatkozásokat is meghatározza: az író haladó gondolkodásmódja, amelynek alapján a nép széles tömegeinek szempontját érvényesíti a valóság megítélésében.

Annak a megkülönböztetésnek tehát, amelyet Sztálin elvtárs a társadalom hanyatló erőinek érdekeit szolgáló régi eszmék és a társadalom haladó erőinek érdekeit szolgáló új, haladó eszmék között tesz, nemcsak történeti, hanem esztétikai következményei is vannak. Történetileg nyilvánvaló az első kategóriába eső eszmék negatív, az utóbbi kategóriába tartozó eszmék pozitív szerepe, hiszen az utóbbiak azok, amelyek »megkönnyítik a társadalom fejlődését, előrehaladását, és annál nagyobb jelentőségre tesznek szert, mennél pontosabban tükrözik vissza a társadalom anyagi élete fejlődésének szükségleteit.«²⁴ Az ilyen új, haladó eszméket tükröző alkotások tehát a történelem alkotó erői közé tartoznak, illetőleg tartoztak a maguk idején, akkor éppen, amikor a bennük kifejezett eszme új volt és a társadalom haladó erőit képviselte. A történeti értékelés szempontjából világos tehát Homéros pozitív szerepe a fejlődésben, amikor a barbárság és a civilizáció határmezsgyéjén állást foglal a rabszolgatartás mellett, amelynek haladó jellege az osztálytársadalom kialakulása idején kétségbevonhatatlan, Nietzsche a reakciót szolgálja, amikor a görög rabszolgatartó társadalmat a kapitalizmus válsága idején idealizálja, hogy ne is említsem Margaret Mitchell érzékeny bestsellerét, amely az amerikai imperializmus szolgálatában mint patriarchális idillt siratja el a néger rabszolgaságot. A Roland-ének haladó jelleggel ábrázolja a maga idején a feudalizmust, a német romantika középkorkultusza a feudalizmus csökevényeivel akarja kibékíteni az új forradalmak küszöbén álló európai polgárságot. Dante és Petrarca a korai olasz kapitalizmus forradalmi világnézetét, a renaissance humanizmusát dolgozzák ki az »édes új stílus« forradalmian új művészi eszközeivel, Stefan Zweig nemcsak a fasizmussal szemben, hanem a proletariátus forradalmával szemben is sündisznóállásnak igyekszik kiépíteni a polgári humanizmus illúzióját, egy olyan történelmi fordulóponton, amikor már Gorkij és a szovjet irodalom a szocialista humanizmusnak megfelelő művészi formára, a szocialista realizmusra mutattak példát. De vajjon Homéros, Dante és Gorkij fölényét a hanyatló polgári irodalom képviselőivel szemben csupán az a természetesen nem kicsinylendő történeti érdemük dönti-e el, hogy a társadalmi fejlődést szolgálták, vagy pedig objektív esztétikai értékük az, ami fennmaradásukat biztosítja, s ha igen, ez az objektív esztétikai érték haladó magatartásukhoz képest véletlen többlet-e csupán, vagy pedig szervesen összefügg művészetük haladó eszmei irányával? Ha az esztétikai érték mozzanatát figyelmen kívül hagyjuk, magyarázatlanul marad

²⁴ A *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története*. Szikra-kiadás. 1951. 144. l.

a fennmaradó alkotás s az esetleg vele egyirányú forradalmi harcokat dokumentáló levéltári anyag szembevetésének különbsége, ha pedig az alkotás objektív esztétikai értékét függetlenítjük a benne kifejezésre jutó haladó eszméktől, akkor csak formálisan fogadtuk el a művészet felépítményjellegét, hiszen legjellegzetesebb tulajdonságát, az esztétikai értéket választottuk el a felépítménytől.

A szovjet tudományban kivált A. I. Beleckij tekinti a »kulturális örökség objektív értékének« kidolgozását az egyik legfontosabb feladatnak, szemben a marristákkal, akik »az érték kérdését egyszerűen levették a napirendről.« Tudjuk, Sztálin elvtárs Marrt a marxizmus vulgarizátorának minősítette, mégpedig »a proletkultosok és a Rapp-követők fajtájából«,²⁵ azaz éppen a mult kulturális hagyományához való viszonyában látta a marrizmus tévedéseinek egyik legfőbb forrását. Ez különösen érdekessé teszi Beleckij vizsgálódásait arra nézve, hogy a marrizmus miként hatolt be az irodalom és a művészet tudományának a területére is. Sokatmondó példa Marr egy kijelentése : »Le a milói Vénusszal, éljen a csákány!« — amit tanítványa és élettírója, V. A. Mihankova úgy értelmezett, hogy a művészettörténésznek elsősorban nem a híres szobor szépsége iránt kell érdeklődnie, hanem »azok iránt, akik alkották és azok iránt, akiknek számára készült.«²⁶ A szovjet tudományban, de talán nem vagyunk túlzottan optimisták, ha hozzátesszük : már a magyar tudományban sem kell olyan nézetekkel vitáznunk, hogy valamely művészi alkotás mintegy légüres térben keletkezett volna, s nyilvánvaló az is, hogy egy-egy művészi alkotás keletkezésének társadalmi feltételeit a művészet tudományának konkrét történeti elemzéssel kell feltárnia. A marxizmus vulgarizátoraival szemben azonban indokolt Beleckij figyelmeztetése : »Az alanyon kívül, aki a szobrot megalkotta és azokon az alanyokon kívül, akik számára a szobor készült, még ott van a tárgy is : a műalkotás, amely a kultúra részévé vált és hosszú életet kezdett élni benne olyan körülmények között, amelyek különböznek attól a kortól és attól a társadalomtól, amikor ez a műalkotás készült ; hosszú évszázadok során át megőrzi képességét arra, hogy esztétikai hatást keltsen.«

Természetesen, mind e nagy alkotások saját koruk szülöttei, s úgy ahogyan létrejöttek, csak egy bizonyos alapon jöhettek létre ; ezt az alapot bizonyos művészeti alkotások túlélhetik, de az új alapra épülő művészet változatlan eszmei tartalommal és művészi formában a fennmaradó és eleven hagyományába zárt művészeti alkotáshoz hasonlót nem hozhat többé létre. Hozzátehetjük : éppen azért nem hozhat létre többé hasonlót, mert minél tökéletesebben ismételi meg egy ilyen történeti mintát, lényegében annál messzebb esik tőle, hiszen amaz a maga kora haladó eszméit fejezte ki adekvát formában, míg emez, ha történeti mintáját másolja, elvileg fordul el a fejlődő

²⁵ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 246. l.

²⁶ В. А. Миханкова : Николай Яковлевич Марр, очерк его жизни и научной деятельности 1949.³ 385. l.

élet által felvetett művészeti feladatoktól, s az alkotó művészetet felváltja az epigonizmus, a stílust a stilizálás, a formát a formalizmus konzervatív válfaja. Egy-egy művészi alkotás időtálló esztétikai értéke tehát nem jelenti az esztétikai eszmék változó alapokat túlélő változatlan érvényét, s a fennmaradás objektív okai egyenesen kizárják a fennmaradó alkotás megismételhetőségét. S ez mindjárt közelebb visz egy lépéssel az objektív művészi érték meghatározásához.

Sztálin elvtárs arra tanít, hogy a fejlődési folyamat belső tartalma: ellentéteknek a harca, harc az új és a régi, az elhaló és a születő, a sorvadó és a fejlődő között. Ebből következik a helyes politikai állásfoglalás követelményeként, hogy »nem azokra a társadalmi rétegekre kell irányt venni, amelyek nem fejlődnek többé, hanem azokra a rétegekre, amelyek fejlődnek, amelyeknek jövőjük van, bár az adott pillanatban a túlnyomó erő nem az övék.«²⁷ De ez valamennyi társadalmi tudatformára, az esztétikai eszmékre is vonatkoztatható. A művészet természetesen az elhaló régít is ábrázolhatja, de a haladó művészet legfeljebb mint a születő új ellenfelét, amelynek legyőzésére mozgósít, az ábrázolás tehát ez esetben is a születő újat fejezi ki, a kialakuló társadalmi valóságot tudatosítja. Magától értetődik az is, hogy egy-egy győztes forradalom után a győzelmes osztály mint a saját legnagyobb tisztelettel körülvelt hagyományát ápolja azt a haladó művészetet, amely harcait segítette. De a haladó művészet fennmaradásának és a reakciós művészet elhalásának a kérdése evvel még nincs megoldva, hiszen a reakciós művészet általában a saját alapját sem éli túl, a haladó művészet legjobb alkotásai alapok többszörös változásán keresztül is megőrzik művészi mondanivalójukat. Nem marad más hátra, mint egy olyan álláspont kidolgozása, amely a társadalom haladó és hanyatló erői között esztétikai szempontból is különbséget állapít meg s kivált a haladó új eszméket és a haladásnak ellentmondó régi eszméket kifejező művész alkotómódszerében magában tár fel alapvető minőségi különbséget.

Petőfi, kinek esztétikai tudatossága megközelítette politikai tudatosságát, a csalóányok és pacsirták hasonlatában egyszerre élezi ki politikai és esztétikai szembenállását — mint ugyanazon dolog két oldalát — a mult-ról daloló »elkésztett dalmokokkal«:

*Tiéd minden dal, minden hang,
Melyet kezemben ad a lant,
Te lelkesítesz engemet,
Te néked ontom én könyfiumet,
Én tégedet köszöntelek,
Te a beteg
Emberiségnek orvosa, jövendő!*

²⁷ Párttörténet, 135. l.

Tévedés volna azt hinni, hogy Petőfi »az enyészet hullámaival elsodort régi korról« zengedező »holdvilágos emberek« alatt azokat érti, akik költészetükben a történelem iránt tanúsítanak érdeklődést. Hiszen ő maga éppen ezidétt történelmi tárgyú tragédiát fejezett be, lírai költészete is bővelkedik a magyar történelem haladó hagyományaira célzó utalásokkal, Vörösmarty költői nagyságából semmit sem von le szemében a történelmi tematika uralkodó szerepe, Arany *Toldi*-ját nem sokkal később olvassa, leplezetlen elragadtatással. Csakhogy Vörösmarty történelmi tematikája a reformkor politikai küzdelmeihez kalapálta keményebbre a nemzeti öntudatot, Arany meg éppen a nép felemelkedését ábrázolta a történelmi-mondai keretben, s maga Petőfi egyenesen saját politikai törekvéseinek igazolására idézi meg Dózsa vagy Rákóczi alakját. Szó sem lehet tehát arról, hogy a nemzeti mult tisztelete, a történelmi hagyományok költői feldolgozása ellen fordul Petőfi felháborodott hangja, amikor egyenesen halottrablóknak minősíti azokat, akik a multról dalolnak. Ők azok, akik »sírjából felássák a holt időt« és babérokért árulják: nem a magyar történelmet a jelen és a jövő szempontjából értelmező nagy epikusok, hanem a főurak és főpapok által pénzelt »Honderű« köré csoportosuló tollforgatók, akik a feudális Magyarország idejémult intézményeit dicsőítik a haladással szemben. Ezért van »penész és halotti szag« az arisztokrácia szolgálatában álló költők koszorúin, míg a magyar történelmi multat a nép szemléletével ábrázoló Arany János avval érdemelte ki az igaz költő koszorúját, hogy a »nép ajkára — Hullatja keblének mennyei mannáját.«

Hogy Petőfi ezt a »penészt és halotti szagot« irodalmi ellenfeleinek a koszorúján észreveszi, éppen olyan esztétikai elyszerűséggel következik a saját költői programjából, mint az, hogy a nép költőjét, a természet tanítványát üdvözli lelkesen Arany Jánosban. Petőfi szembenállása irodalmi ellenfeleivel jól tanulmányozható példája mindjárt a haladó és a reakciós művészet szükségképpeni esztétikai értékkülönbségének, ami abból adódik éppen, hogy az elhaló régi művészi megfogalmazásának adekvát kifejező eszköze avult formákat kénytelen megismételni, a születő új művészi kifejezéséhez viszont a haladó művész élenjáró bátorságának magának kell az adekvát formát megalkotnia. A kialakulóban lévő új társadalmi valóságot alakulásában tükröző alkotást ezért jellemzi feltétlenül az új tartalommal együtt születő forma s így soha többé meg nem ismételtető elsődlegességében bírja esztétikai értékének s egyben fennmaradásának objektív alapjait. Ilyenformán felépítményjellegű az elhaló régi mellé szegődő művészet; halott-merev formáival is tükrözi azt az elhaló alapot, amelyet a reakció az uralkodó osztályok érdekében fenntartani törekszik. De felépítményjellegű a születő új mellett Gorkij kifejezése szerint a bába szerepét vállaló haladó művészet is, a felépítményhez tartozó esztétikai nézetek határozzák meg formáját is, s ez a forma híven tükrözi a maga forradalmi újdonságával a fejlődés bátor lendületét, a forradalmi mozgásban lévő tömegek friss alkotóerejét.

Ha Marx szerint a görög művészet még ma is »bizonyos vonatkozásban mértéket és elérhetetlen példaképet« jelent s ezt az emberiség »normális gyermekkorának« legszebben kibontakozott formájával hozza kapcsolatba, éppen a művészetnek ilyenértelmű eredetiségére gondol. Az alkotás művészi értéke tehát nem utolsó sorban attól függ, hogy mennyire közelíti meg a görög művészet elsődlegességét, mennyire tudja — az emberiség egész történeti és művészeti tapasztalatára támaszkodva is — azt a benyomást kelteni, hogy a valóságot, annak egyik vagy másik oldalát, alakuló új arculatát először fedezi fel és először tudatosítja, akár a gyermek, aki most ismerkedik környezetével. Ezért mondható el a férfivá érett emberiség haladó művészetéről, hogy »a gyermek igazságát egy magasabb fokon reprodukálja,« míg a reakciós neoprimitivizmus legfeljebb azt igazolhatná, hogy »a férfi nem válhat újra gyermekké, csak gyermekessé.«

Hogy honnét veszi a reakciós művészet a maga halálraítélt formáinak az alapelemeit, könnyű felismerni: többnyire a közvetlen elődök formai hagyományait szórakozottan-üresen ismétlő epigonizmus, máskor a régi stílusok formaelemeit szervetlenül felújító eklekticizmus jellemzi, esetleg — s ma nem ok nélkül egyre inkább — a formalizmus őszintébben konzervatív válfajával szemben egy álforradalmi szakítás mindennemű formával, amelyet, úgy hiszem, jogos a formalizmus anarchisztikus válfajának nevezni.

De vajjon semmiből teremt-e formát a haladó művészet? Ha azt mondom, hogy az új forma szükségképpen együtt születik az új tartalommal, hiszen csak szétválhatatlan kapcsolatukban fejezhetik ki az alakuló új világot, azt is mondtam-e egyúttal, hogy az új forma magyarázatára az új társadalmi valóságon kívül semmi másra hivatkoznunk nem lehet? Ismeretes, milyen szenvedélyesen utasította vissza Belinszkij annak a Benyediktovnak a kísérletét, aki a maga állítólag forradalmian új mondanivalójához valósággal új nyelvet is akart teremteni.²⁸ Már a szovjet korszakban Maxim Gorkij vette fel a harcot a proletkultosok és rappisták álláspontjával, rámutatva arra, hogy »a klasszikus irodalommal szemben elfoglalt álláspont kérdése tulajdonképpen a mesterségbeli tudás kérdése.« Egy fiatal írónak ezt ajánlja: »Olvassa a remekírókat: Csehovot, Prisivint, Bunyin *Faluját*, Leszkovot, a szép orosz nyelv kiváló mesterét!« Ugyanakkor nagy nyomatékkal a nép szóbeli művészetére, a folklora-ra is ráirányította a szovjet írók figyelmét.²⁹

Immár elkerülhetetlen, hogy az irodalmi forma nem felépítményjellegű alkatelemeinek a problémájával foglalkozzunk. A szovjet irodalomtudományi vitában, bár az irodalom felépítményjellegét meglehetősen egyöntetűséggel ismerték el, ilyen nem felépítményjellegű, tehát nem egy osztályhoz és nem

²⁸ В. Г. Белинский : Стихотворения Владимира Бенедиктова. (1835.) Избранные сочинения. 1949. 79—87. l.

²⁹ Maxim Gorkij : *Irodalmi tanulmányok*. Szikra-kiadás. 1950. 216., 233., 202., 403. l. stb. V. ö. A. Drozdov : *Gorkij az irodalmi nyelvről*. Szovjet Kultúra. 1951. VI. 12—14. l.

a társadalmi fejlődés egy meghatározott szakaszához kötött, hanem nemzeti, illetőleg össznépi elemek feltételezését távolról sem tekintették olyan elutasítandó szempontnak, mint Lukács akadémikus, aki az irodalmi nyelv és forma kérdéseinek ilyenén megítélését módszertanilag a jog felépítményjellegének a tagadásával azonosította. Csakhogy erről már csak azért sem lehet szó, mert a forma, amelynek keretei között egy-egy jogelv megfogalmazásra talál, valójában alárendelt jelentőségű, mint Engels rámutat, ugyanazokat a polgári gazdasági viszonylatokat az angol magánjog a régi feudális jog formái között, a polgári átértelmezésben még a feudális elnevezések egy részét is megtartva kodifikálhatta, a franciák viszont a nagy polgári forradalom után a római jog alapján dolgozhatták ki a burzsoá társadalom klasszikus törvénykönyvét, a *Code civile*-t.³⁰

A formai kifejezés kérdése egyetlen más társadalmi tudatformánál sem olyan lényeges, mint a művészetnél, ahol tartalom és forma szétválaszthatatlanok, a forma maga minél tökéletesebb, annál biztosabb, hogy másként kifejezhetetlen tudattartalmat az adott körülmények között egyedül lehetséges módon realizál. S a művészetek között is elsősorban az irodalom az, amelynek közvetlen és szétválaszthatatlan kapcsolata a nyelvvel egyenesen kötelez minket azoknak az útmutatásoknak az érvényesítésére, amelyeket Sztálin elvtárs a legközvetlenebbül a nyelvtudománynak adott. Mindenekelőtt: »A nyelvet nem ez vagy az az alap, nem a régi vagy új alap hozza létre egy adott társadalmon belül, hanem századok folyamán, a társadalom történetének és az alapok történetének egész menete. A nyelvet nem egy valamelyik osztály hozza létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya, száz meg száz nemzedék erőfeszítése. A nyelv nem egy valamelyik osztály szükségleteinek kielégítésére jön létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya szükségleteinek kielégítésére.«³¹

V. V. Novikov teljes sokoldalúságukban alkalmazza Sztálin tanításait az irodalmi nyelv különleges esetére: az irodalmi nyelvet sem egy valamely osztály hozza létre, hanem az egész társadalom, ez is számos korszak terméke, a változások az irodalmi nyelvben sem robbanásszerűen, a régi megsemmisítésével és merőben új nyelv felépítésével jönnek létre. Novikov egyenesen »a nyelv jellemző sajátosságairól és fejlődésének törvényszerűségeiről szóló sztálini tanítás« alapján mutatja ki, hogy »mennyire veszedelmesek voltak a szimbolisták, futuristák, imazsinisták kísérletei, akik a nyelvben 'forradalmat' akartak létrehozni.« V. V. Vinogradov az irodalomtörténet sajátos feladataiként »az örökül kapott irodalmi hagyományok, a nemzedékek során felhalmozódott művészi tapasztalatok történelmi szerepének« és különleges hangsúllyal, az előbbitől nem függetlenül, az irodalmi nyelv történetének a tanulmányozását jelöli meg s ez utóbbihoz mindjárt az irodalmi nyelv és

³⁰ Marx—Engels: *Válogatott művek*. II. 391—392. l.

³¹ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 225. l.

irodalmi forma összefüggéseit megvilágító fontos szempontokat is felvet : »A szépirodalom a nép közös nyelve alapján, annak képes-esztétikai transzformációja útján épül fel . . . A nép közös nyelvének alapján, kifejező lehetőségeinek segítségével alakulnak ki a művészi ábrázolás formái, az alakok és jellemek szavakból való felépítésének elvei, a szereplő személyek beszédének tipizálását és individualizálását célzó eljárások, a dialógusok felépítésének bonyolult módszerei, a gazdag művészi frazeológia, az ábrázoló eszközök egész fegyvertára. Az irodalmi képpalkotás eszközeinek fejlődésében mutatkozó törvényszerűségek az irodalom nemzeti sajátosságát juttatják kifejezésre. Minél közelebb vannak ezek a törvényszerűségek a nép irodalmi alkotásához, a nép nemzeti tulajdonságaihoz, annál erősebbek és hatásuk annál tartósabb.« D. Blagoj egyenesen az irodalom nemzeti jellegének leglényegesebb elemét látja a nyelvben ; Jermilov az irodalmi nyelvnek még fokozottabban tulajdonítja azt a szerepet, hogy a szocialista nemzetek összeforrottsága megszilárdításának és fokozásának, valamint az egész népre kiterjedő jellegének hatalmas eszköze legyen, mint a nyelvnek általában. Jegolin mindenesetre helyesen figyelmeztet arra, hogy »a nyelvnek a művészetben határozott ideológiai funkciója van«, ám hogy ennek az ideológiai funkciónak a felismerése nála sem szorítja háttérbe az irodalmi nyelv századokon át kialakuló nemzeti jellegét, azt egészen világossá teszi utalása Gorkijra, aki »bebizonyította, hogy az orosz írók nyelve, melyet azok évszázadok folyamán fokozatosan alakítottak, élő nyelv. Sztálin gondolataival teljesen megegyezően, Gorkij nemzeti nyelvről ír, beszél ennek általános népi alapjairól, kijelenti, hogy a szovjet irodalom abból a nyelvből sarjadt ki, amelyet az orosz klasszikusoktól örököltünk.« Ebből kiindulva helyteleníti Jegolin az olyan eljárást, amely Majakovszkijt mint a szovjet költészet megteremtőjét az orosz költészet nemzeti formája rombolójaként, nem pedig gazdag tapasztalatának örököseként és továbbfejlesztőjeként mutatja be.

Az irodalmi nyelv századokon át alakuló nemzeti jellege és ideológiai funkciója, tehát nem-felépítményi és felépítményi vonatkozásainak ellentmondása Tomasevszkijnél az »irodalmi nyelv« és az »irodalom nyelve« vagy »költői nyelv« megkülönböztetésére vezet. Az irodalmi nyelv a népnyelv kifejezési lehetőségeinek általánosítása, mintaszerűen kidolgozott norma, amelyet az iskolában tanítanak, amelyet a nyelvtanok és szótárak kodifikálnak, kialakításában elsőrangú, de nem kizárólagos a szépirodalom szerepe. Az irodalmi nyelvre mint az egész nép által használt nyelv legmagasabb megjelenési formájára is áll Sztálin megállapítása : »nem egy valamelyik osztály hozza létre, hanem az egész társadalom, valamennyi osztály, száz meg száz nemzedék erőfeszítése«, de az irodalmi nyelv kialakításában nem egymás mellett, hanem egymás után vettek részt az osztályok : Karamzin nemesi nyelvújítását felváltotta Puskin, aki a népnyelv gazdag forrásai alapján lett az orosz irodalmi nyelv igazi megteremtője, anélkül, hogy vele lezárult

volna az orosz nyelv fejlődése ; a forradalmi demokraták, főleg Nyekraszov, a XIX. század nagy realistái s napjainkban a szocialista realizmus alapvetői a nyelvet is továbbfejlesztik. A szépirodalmi művek nyelve azonban nem igazodik mindenben és minden korszakban egyformán az irodalmi nyelv normatív rendszeréhez ; az irodalomtörténezt elsősorban a nyelvnek ez a sajátos felhasználása érdekli. »A nyelv az író tolla alatt már nem semleges anyag. Résztvesz az ideológiai harcban, és ez nemcsak a közlés tárgyában tükröződik, hanem a kifejezés jellegében is . . . « Ám a nyelvnek ilyen formái sem tekintethők önálló nyelvnek, hanem csupán az egész nép által használt nyelv sajátos használati formáinak.

Az irodalmi nyelv és össznépi nyelv ilyen összefüggése bármily magától értetődő is a mi számunkra, nem tekinthető a világirodalom egész története folyamán kivétel nélkülinek. Tomasevszkij is utal az egyházi szláv nyelv szerepére az orosz irodalom történetében ; még kirívóbb a népi tömegek által teljesen érthetetlen — bár olykor a nép érdekét szolgáló — magyarországi latin irodalom példája, amelyet már Bóka László érintett egyszer röviden.³²

Sztálin elvtárs már 1913-ban rámutatott arra, hogy »Cyrus vagy Sándor nagy államait nem nevezhetjük nemzeteknek, bár azok is történelmileg, különböző törzsekből és fajokból alakultak ki. Ezek nem voltak nemzetek, hanem csoportoknak véletlenül és lazán összekapcsolt konglomerátumai, amelyek egyik vagy másik hódító sikereivel vagy vereségeivel kapcsolatban hol szétestek, hol egyesültek.«³³ Ezt a megállapítást kiegészítette és továbbfejlesztette *Marxizmus és nyelvtudomány* c. munkájában, egyrészt Caésár és Nagy Károly birodalmára való utalással, amelyeknek ugyancsak »nem volt saját gazdasági alapjuk, s amelyek ideiglenes és nem tartós katonai és közgazgatási egységek voltak,« másrészt rávilágított e birodalmak nyelvi problémájára: »Ezeknek a birodalmaknak nem volt és nem lehetett a birodalom számára egységes és a birodalom minden tagja számára érthető nyelve. Ezek a birodalmak a maguk életét élő és saját nyelvükön beszélő törzsek és népek konglomerátumai voltak.«³⁴ A Nagy Sándor, Caesar (és a művét folytató Augustus), valamint Nagy Károly hódításai nyomán kialakuló birodalmak irodalmi életéről megállapítható, hogy itt az átmeneti jellegű, katonai és közgazgatási célokat szolgáló hivatalos, de a lakosság tömegei előtt érthetetlen nyelven olyan a nép életétől elszigetelődő, a valóságtól elszakadt, tudós és játékos irodalmi irányok alakultak ki, mint amilyenek a hellénizmus korában a görög alexandrin költészet, a latin irodalom ezüst- és vaskora a római császárkorban, vagy a karoling renaissance latin irodalma.

³² Bóka László: *Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk feladatai*. Irodalomtörténet. 1950. 4. sz. 8. l.

³³ *Marxizmus és nemzeti kérdés*. I. V. Sztálin művei. II. 317. l.

³⁴ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 229. l.

Különösen tanulságos a hellénizmus irodalma. A görög irodalom, tudjuk, előbb érte el a maga klasszikus korszakát, mintsem a görögül beszélő törzseket nagyobb birodalmi egység fogta volna össze. A kis polis-államok széttagoltságának megfelelően egy sor nyelvjárás fejlesztett egymástól többé-kevésbé független irodalmi nyelvet, mely nemcsak a beszélt nyelvvel tartotta meg kapcsolatát, hanem műfaji jellegzetességeit is a népszokásban élő költői szájhagyomány befolyásolta. Görögország különböző vidékein különböző korokban, különböző társadalmi feltételek között más és más műfajok jöttek létre, s ezekhez a műfajokhoz kötve maradt az a nyelvjárás, amelyen az egyes műfajok iránytmutató klasszikus példaképeit megalkották. Így őrizi meg a boiótiai Hésiodos is Homéros nyelvét, vagy az attikai tragédia legalább is a kardalokban a dór kardal egyes sajátosságait; a realiztikus emberábrázolás oly mértékben hódíthat tért a tragédiában, amilyen mértékig háttérbe vonul az athéni élőbeszédhez nyelvében és metrikájában egyaránt közelebb álló dialógus elől az ünnepélyesebb kardal. Az egyes nyelvjárások között kiegyenlítődést csak a hellénisztikus világbirodalom szükségletei teremtenek, az attikai nyelvjárás túlnyomó, de nem kizárólagos érvényesítésével. E korszak irodalma jellegzetesen tudós irodalom, s főleg a költészetten szembetűnő, hogy elvágta tápláló gyökérszálaikat, amelyek a nép életéhez, nyelvéhez, szájhagyományaihoz kötötték. Az alexandriai költészet, a »docta poesis« tipikus példája, párhuzamosan avval, hogy nyelvileg eltávolodott a beszélt nyelvtől, elvesztette nyelvének a folytonosan változó valósághoz idomuló kifejező képességét és emocionális erejét. Nem véletlen, hogy a Menandrosra következő századok görög költészetéből legfeljebb Theokritos számítható az európai irodalom eleven hagyományához, aki nyelvileg legtávolabb áll akár a *koiné* köznyelvtől, akár az alexandriai korszak mesterséges irodalmi nyelvétől s ehelyett megtartotta — vagy inkább már tudatosan felújította — kapcsolatát a népnyelvvvel és a költői szájhagyománnyal.

A költői nyelv természetesen nem volt a görög irodalom klasszikus, sőt archaikus korszakában sem azonos a nép beszélt nyelvével, de közvetlen kapcsolatban állt vele és még inkább a költői szájhagyomány minden műfajra sajátlagosan jellemző nyelvi kifejezésrendszerével. A hellénisztikus korban azonban az élő beszéddel és a költői szájhagyománnyal szemben a könyvek nyelvének normatív tekintélye érvényesül; i. sz. u. a II. században Aristeidés ezt így fogalmazza meg: »egyetlen szót vagy szólást sem használni, hacsak nem olyat, ami könyvekből igazolható.«³⁵ Ilyen körülmények között az irodalmi nyelv szükségképpen elmarad a folyton fejlődő élet valóságától. Ez a hasadás magyarázza Polybios dilemmáját, aki már i. sz. e. a II. században úgy érzi, hogy választania kell a szép kifejezés vagy a szép gondolat között. Helyesen jegyezte meg G. N. Hatzidakis, akit népe eleven nyelvi problémája

³⁵ μήτε ὄνοματι, μήτε ῥήματι χρῆσθαι ἄλλοις πλὴν τοῖς ἐκ τῶν βιβλίων. Aristeidés Rhet. II. 6.

— a *γλωσσικὸν ζήτημα* — tett az új-görög nyelv kialakulásának úttörő nagy kutatójává, hogy pl. sem Thukydides, sem Démostenés számára nem jelentkezhett volna a tartalom és a forma követelménye ilyen választásra kényszerítő ellentét gyanánt.³⁶

A *koiné* a keleti tartományokban az autochthon lakosság uralkodó osztályának is hovatovább második nyelvévé válik s ezen a többé-kevésbé mesterséges, a nép széles tömegei számára érthetetlen elite-nyelven különböző keleti népeknek is alakult ki olyan irodalmuk, amelynek igénye, hogy résztvegyen a hellénizmus oikumenikus kultúrájában. A. B. Ranovics posztumusz munkája tipikus példa gyanánt említi Ezekielóst, aki bibliai témát görögnyelvű és görög formájú tragédiákban dolgozott fel.³⁷ Ennek az egész, valamikor rendkívül kiterjedt költői tevékenységnek, minthogy nem volt népi háttere, legfeljebb egy-egy tudós érdekű idézetben maradtak reánk sovány emlékei, s nem egynek közülük, mint pl. az ugyancsak görög tragédiát író örmény Artavasdes királynak, csak pusztá nevéét őrizte meg a tradíció.

A hellénisztikus keleti irodalmakkal ellentétben a római költészet úgy kapcsolódik a hellénizmus kultúrájába, hogy a nép nyelvét tartja meg, és éppen ezért, a nép nyelvéhez kapcsolódó gazdag formai hagyományra is támaszkodva, vethetik meg az első római költők, még akkor is, ha görög tárgyakat dolgoznak fel, sőt, még akkor is, mikor egyenesen görög költőket fordítanak latinra, a göröggel világtörténeti szempontból szinte egyenrangú latin költészet fejlődésének alapjait.

Az irodalmi nyelv fokozatos elkülönülése a nép nyelvétől viszont a római irodalom csődjét jelentő formalizmusba vezet a császárok világbirodalmában. Az az irodalmi nyelv, amely elszakad a nép beszélt nyelvétől, elveszti közvetlen kapcsolatát »az ember termelő tevékenységével, de nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig«, amivel Sztálin elvtárs megállapítása szerint az eleven nyelv kapcsolatban áll,³⁸ s amiben fejlődésének, folytonos gazdagodásának a feltételét bírja. Az ilyen irodalmi nyelv tehát elveszti igazi fejlődőképességét, »fejlődése« legfeljebb formalisztikus játékoságra való egyre hajlékonyabb készséget jelenthet, de egyben egyre érthetlenebbé válik a nép számára és egyre alkalmatlannabbá a nép életének reális ábrázolására.

A nép életétől végtelenen elkülönülő irodalmi nyelv példáját mutatja a humanista latin irodalom, amelynek kevésszámú fennmaradó értékét nem a költők, hanem a prózaírók között találjuk meg, s ezeket sem az irodalom emocionális elemei, hanem jellegzetesen intellektuális érdemek tüntetik ki (Morus, Erasmus, éppen úgy, mint a hellénisztikus görög Lukianos). Magyar

³⁶ G. N. Hatzidakis: *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. 1892. 4. 1.

³⁷ А. Б. Ранович: *Эллинизм и его историческая роль*. 1950. 287. 1.

³⁸ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 228. 1.

viszonylatban : hiába volt nagyobb műveltségű, szellemesebb és elismertebb költő Janus Pannonius, mint a magyar nyelvet gyakran kezdetleges fordításokban gyakorló kortársai, Janus Pannonius és még egy sor a maga korában Európaszerte ismert magyarországi poéta a magyar költészet szempontjából kevesebbet jelentenek, mint azok a legrégebb — jobbára névtelen — költők, akik a magyar népköltészet formai hagyományait fordításaikban is akarva-akaratlanul érvényesítve a magyar irodalmi nyelvet készítik elő a ráváró nagyobb feladatokra. Még Puskinról is elmondhatta Blagoj egyik legutóbbi tanulmányában, hogy »nem lenne a nagy orosz költő, ha műveit franciául írta volna, mint apja, Szergej Lvovics írta a verseit, vagy a holt egyházi szláv nyelven, amelyet a fiatal Tredjakovszkij használt.«³⁹

De már a római költészet hanyatlása is rávilágított arra, hogy a nép életétől elszakadó irodalmi nyelvnek csupán legvégtetesebb, de nem egyetlen lehetősége az, ha az irodalom a nép nyelvétől teljesen idegen nyelvet használ, mint ahogyan az a latinul író magyarok esetében történt. Petőfi esztétikai és politikai szembenállása irodalmi ellenfeleivel tökéletesen leolvasható nyelvhasználatukon is. A nyelvújítás, kétségtelen, Kazinczy korában történetileg szükséges volt, bár a társadalmi szükségleten túl arisztokratikus esztétikai szempontok is közrejátszottak benne. Kazinczy saját stíluseszményének, absztrakcióra hajlamos klasszicizmusának még kedvezett is, hogy közérthetőségével együtt a realizmusra való készségéből is vesztett. De már csak arisztokratikus finomkodás volt a nyelvújítási szó — és ezzel együtt az idegen formák — túltengése abban a szalonlírában, amelyet a *Honderű* köre és Petőfi más konzervatív kritikussai az ő természetes és egészséges nyelvi realizmusával szembehelyeztek. Annak a nyelvi eszménynek az illusztrálására, amelyet egykorú konzervatív kritikussai Petőfinek szegeztek, elég talán Petőfi és Hiador párhuzamos jellemzését idézni a *Honderű* 1847. évi febr. 9-i számából : »Hiador munkái a divatos Petőfié fölött — csekély véleményünk szerint — annyival fönnebb állanak, mennyivel egy európai műveltségű költér fönnebb áll oly költőnél, ki saját hona keskeny szellemkörén túl mitsem ismer.« Döbrentei Gábor még Petőfi fellépése évében, 1842-ben is legalább Berzsenyit nevezhette költérnek ; az ilyen és hasonló kényeskedő nyelvújítási szóalkotások gyorsan devalválódtak a magyar költészetnek abban a szabadabb légjárásában, amelyet Petőfi pusztja jelenlétével megkövetelt. Aki Petőfi fellépése után is elfogadta még, hogy barátai költérnek tiszteljék, maga választotta a nemzet helyett az úri szalonok szűk világát közönségül.

Petőfi harcban irodalmi ellenfeleivel fejtette ki a maga esztétikai álláspontját, többek között az összes költeményeihez szánt — annak idején kéziratban maradt — előszóban, a nyelvi és formai vonatkozások tekintetében is meglepő tudatossággal. Toldy Ferenc még 1845 tavaszán, a *Budapesti*

³⁹ D. Blagoj : *Die nationalen Besonderheiten der russischen Literatur*. Sowjet-Literatur. 1952. Februar. 176. 1.

Hiradóban közölt kritikájában Petőfi költészetének »népies alapjáról« szólva, tapintatot ajánl a figyelmébe, amely megóvja az »aljasságtól«, mert a bíráló szerint »eddig nem mindig maradt ment tőle«. Petőfi világosan látja, hogy itt éppen elsősorban költői nyelvének arról a népi realizmusáról van szó, amely sajátos művészi formáját meghatározza s amelyben politikai demokratizmusa az elsődleges művészi forma közvetlenségével jut kifejezésre. »Ami költeményeimben az aljasságot illeti, ez ellen ünnepélyes óvást teszek. Ez alávaló rágalom. Bátran ki merem lelkiismeretem ítélőszéke előtt mondani: hogy nálam nemesebb gondolkodású és érzésű embert nem ismerek, s én mindig úgy írtam és írok, amint gondolkoztam és éreztem. Mindig fájt e vád, mert ennek éreztem legjobban méltánytalan voltát. Ha néhol egyes kifejezésekre s a tárgyra nézve szabadabb vagyok másoknál, ez onnan van, mert én szerintem a költészet nem nagyúri szalon, hová csak fölpiperézve, fényes csizmákban járnak, hanem szentegyház, melybe bocskorban, sőt mezítláb is beléphetni.« Petőfiben ekkor már kialakult költői programmá vált az Arany Jánoshoz írt levelében megfogalmazott álláspont: »Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék.« Kritikusai viszont az úri szalonok könnyen elpiruló hölgyeire hivatkoztak, mint a kényeskedő nyelvhasználatot megkövetelő közönségre, amely szívesebben olvas pl. a természet absztrakt szépségét idéző »virány«-ról, mint a falu realitásához közvetlenül tartozó »rét«-ről.

Teljes joggal hangsúlyozza Horváth Márton: »Petőfi első éveinek korabeli kritikussait ostoba értetlenséggel szokás vádolni. Ennek az ellenkezője az igaz. Nagyon is megértették ezek a kritikusok, hogy Petőfi forradalmában nemcsak az úri világ költészete, hanem maga az úri világ került végveszélybe.«⁴⁰ Petőfi »pórias« nyelvhasználatának néhány példáját idézve, szemérmesen kiált fel Császár Ferenc: »Hölgyeknek — pedig hiszen ezeknek írunk leginkább — a világ melyik költője írt így valaha?«⁴¹ S hogy pillanatig se gondoljunk valami szeméremsertő durvaságra, nézzük meg, hogyan »javította« ugyanez a Császár Ferenc abban az egyetlen esetben Petőfit, amikor — egy kis szerkesztői önkény árán — erre alkalma nyílt. Petőfi az *Aradi Vészlapok*-nak engedte át közlésre néhány költeményét, s a jótekonycélú kiadványban, melyet Császár Ferenc szerkesztett, a *Szerelem és pipadal* »Dal a szivarról,« a *Füstbe ment terv* pedig »*Hiú terv*« címen jelent meg. Népiességéből kiforgatva, Petőfi költői nyelve szintelenné és szagtalanná vált, — kritikussai jól tudták, hogy ez lett volna az egyedül »célravezető« út, amelyen forradalmi ütőképeségét is elvesztette volna.

Ám ugyancsak elszigetelte volna Petőfi hatását, ha irodalmi »elvarátai« egy részének engedett volna retouche-t a maga költői arcképén, olyan értelemben, mint azt pl. Lisznyai Kálmán hozzáintézett költeménye célozza, s amelyet

⁴⁰ Horváth Márton: *Lobogónk: Petőfi*. 1950. 200. 1.

⁴¹ I. Endrődi Sándor: *Petőfi nappjai a magyar irodalomban*. 1911. 116. 1.

a *Pesti Divatlap* 1845. júl. 3-i száma — nyilván Vahot Imre tollából eredő — szerkesztői jegyzettel vezet be: »Itt fölötte híven van festve geniális barátunk szellemi arcképe.« A vers — mely népies formájában is Petőfit igyekezik utánozni — így kezdődik:

*Lelkemadta teremtette
Kunfia!
Verjen meg lángcsókjaimnak
Zápora . . .*

— folytatni nem érdemes: Petőfit sem a rágalom, sem a hízélgés nem tudta törbe csalni, világos művészi öntudattal tartotta távol a nép beszélt nyelvére alapozott költői nyelvét az úri osztály zsargonjától csakúgy, mint bármiféle sujtásos provincializmustól. (A *Hirös város* . . . egyszeri tréfa csupán.)

Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái tükrében Petőfi szembenállását irodalmi ellenfeleivel is helyesebben tudjuk megítélni. »A nyelv, mint a társadalomban élő emberek érintkezésének eszköze, egyenlően szolgálja a társadalom valamennyi osztályát és e tekintetben mintegy közömbösséget tanúsít az osztályok iránt. Az emberek, az egyes társadalmi csoportok, az osztályok azonban korántsem közömbösek a nyelv irányában. Igyekeznek a nyelvet a saját érdekükben felhasználni, rákényszeríteni a saját szótárukat, saját különleges műszavaikat, különleges kifejezéseiket. Különösen kitűnnek e tekintetben a néptől elszakadt és a népet gyűlölő vagyonos osztályok szűk vezetőrétegei: a nemesi arisztokrácia, a burzsoázia felső rétegei. Osztálydialektusok, zsargonok, szalon-'nyelvek' jönnek létre . . . Tekintheők-e ezek a dialektusok és zsargonok nyelveknek? Semmiesetre sem. Nem tekintheők, először is azért, mert ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak nincsen saját nyelvtani szerkezetük és alapvető szókincsük — mindezt a nemzeti nyelvből kölcsönzik. Nem tekintheők másodszer azért, mert ezek a dialektusok és zsargonok csak valamely osztály szűk felső rétegének tagjai között használatosak, és egyáltalán nem alkalmasak, mint az emberek érintkezésének eszközei, a társadalom egésze számára. Mijük is van ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia, vagy a burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló szógyűjteményük, néhány mesterkéltséggel gáláns kifejezésük és fordulatuk, amelyek mentesek a nemzeti nyelv 'durva' kifejezéseitől és fordulataitól, végül bizonyos számú idegen szavuk. Tehát minden, ami alapvető, azaz a szavak túlnyomó többsége és a nyelvtani szerkezet, az egész nép által használt, a nemzeti nyelvből került ki. Következésképpen a dialektusok és zsargonok az egész nép által használt nemzeti nyelv kiágazásai, amelyeknek semmiféle nyelvi önállóságuk sincs és tengődésre vannak ítélve.«⁴² Nos, Petőfi ennek a tengődésre ítélt szalonnnyelvnek adta meg a magyar irodalmi nyelv történetében a kegyelemdőfést, hogy az egész nép által használt nemzeti nyelvet jut-

⁴² *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 230—231. l.

tassa uralomra, mint »a nemzeti kultúra formáját.«⁴³ Csak így lehetett Petőfi nyelve is az, ami Sztálin elvtárs tanításai szerint a nyelv általában : »a fejlődés és a harc eszköze«,⁴⁴ a fejlődés öntudatosító eszköze a forradalmi osztályon belül s ugyanakkor a harc éles fegyveré az osztályellenséggel szemben. Mert, ha »a nép nevében« szóal meg, a pozsonyi országgyűlés urainak is visket a nyakuk tőle. József Attila is tisztában volt avval, hogy az osztályharcos költészet ilyen értelemben kétféle közönség felé, s nem egy »szétesett« társadalomhoz fordul, ezért köszöntött be így a magyar irodalomba :

*hejh burzsoá! hejh proletár!
én, József Attila, itt vagyok!*

De a költészet nyelvhez kötött nemzeti formája nemcsak a szóhasználaton fordul meg. S Petőfinek is van még erről harcos mondanivalója kritikusai számára : »Ezen uraknak a magyar rímről és mértékről fogalmok sincs. Ők a magyar versekben latin metrumot és német cadentiát keresnek s ez az én költeményeimben nincs, az igaz, de nem is akartam, hogy szorosan legyen. A magyar mérték és rím még nincs meghatározva, ez még ezután fog, ha fog, kifejlődni és meghatározatni, eszerint róla nekem nincs tudomásom, de van sejtésem ... az ösztön vezet, s ahol ők engem rím és mérték dolgában a legnagyobb hanyagsággal vádolnak, talán éppen ott járok legközelebb a tökéletes, az igazi magyar versformához«. Ez a magyar versforma, melynek elméletét Arany János számára már Petőfi költői gyakorlata is segít kidolgozni, a nemzeti formának a nemzeti nyelvvel közvetlenül összefüggő vonatkozása ; ezt az összefüggést Arany János többek között egy-egy dalsornak egy-egy közmondásunkkal való párhuzamba állításán is érzékelteti.⁴⁵ Sőt, kiindulva abból a sajnos, még ma sem eléggé figyelembevett alapelvől, hogy a verset a prózától nemcsak a »lebegő mérték« és »a rím összhangzata« különbözteti meg, finom érzékkel határolja el régibb költészetünk példáin a magyar költői szórend sajátos törvényszerűségeit a latinos inverzióktól.⁴⁶

Arany példái már világosan utalnak arra is, hogy a magyar költészet nemzeti formájának, bár leggazdagabb és legtisztább, de nem egyedüli tanuja és forrása a népköltészet. Nem az Petőfi számára sem ; bár legtöbbet a népköltészettől tanulhat, s azt tekinti az irodalom nemzeti formája alapjának, kitűnő érzékkel válogatja ki az irodalom hagyományai közül is azt, amit a költészet nemzeti formájának kidomborítása érdekében felhasználhat. Ezért becsüli pl. »a régi jó Gvadányit« is, egészséges magyar nyelvének egyszerű realizmusa nemzeti hagyományaink nem-felépítményjellegű értéke, bár

⁴³ U. o. 237. l.

⁴⁴ Így már 1904-ben : *Hogyan fogja fel a szociáldemokrácia a nemzeti kérdést?* I. V. Sztálin művei. I. 45. l.

⁴⁵ Arany János *Összes munkái*, V. 280. l.

⁴⁶ U. o. 274. és 288—293. l.

Mária Terézia lovas-generálisa a maga »fundamentumos magyarságát« a feudalizmus védelmében érvényesítette annak idején, míg Petőfi éppen az irodalmi reakció ellenében, a maga népies törekvéseiben szövetséges társul idézi fel.⁴⁷ Költői nyelvében a magyar irodalmi nyelv egész addigi fejlődése tetőződik, s még a különböző idegen eredetű versformák is, amennyiben azokat a magyar ritmusérzék asszimilálhatta, a népi formáktól alig megkülönböztethető könnyedséggel kerülnek sorra. »Verstörténetünknek Rádaytól Petőfiig terjedő szakaszában tehát a közmagyar ritmusérzék idegen versrendszereket fogadott be s idegen formakincset vett tulajdonába öröklött sajátja mellé« — összegezheti Horváth János a jövevény versidomok asszimilálásának Petőfihez vezető folyamatát.⁴⁸ Az ú. n. nyugateurópai formák könnyebben illeszkedtek hagyományos versrendszerünkbe, mint a görög-római metrikus képletek, de tagadhatatlan, hogy ez utóbbiaknak is van sajátos magyar hagyományuk, s nemcsak Berzsenyi horatiusi formái és Vörösmarty hexaméterei tartoznak irodalmunk elidegeníthetetlen kincsei közé, hanem Petőfinek mint költészetünk egész addigi fejlődése összefoglalójának a jellemzéséhez is járul egy vonással az, hogy a hexaméter az ő néhány költeményében hangzik fel a legtermészetesebb magyarsággal. És itt is ő maga figyelmeztet a hexaméter nemzetközi elterjedésén belül a sajátosan magyar hagyományra. Az *ítélet* c. költeményének szövedékén átszillan az első magyar időmértékes vers egy-egy kifejezése:

Melyet igért isten próféták ajkai által...

Sylvester János *A magyar népnek, ki ezt olvassa* c. ajánló versében:

*Próféták által szolt rígen néked az isten,
Azkit igirt, imé, vigre megadta fiát...*

Petőfinél:

*Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
A jók s a gonoszok. Mely eddig veszte örökké,
Győzni fog itt a jó...*

Sylvesternél:

Bódogok, eljövetek, vesszettek el, gonoszok.

A XVI. századi bibliafordító természetesen az utolsó ítéletről beszél, mely Máté XXV. fejezete szerint örök üdvösségre és örök kárhozatra választja

⁴⁷ Gvadányi nyelvét alapjában véve helyesen ítéli meg egyébként a költő haladó jellege körül támadt vitában aligha az utolsó szót kimondó cikkében Barta János: *Gvadányi és haladó hagyományaink*. Irodalomtörténet. 1951. 470. l.

⁴⁸ Horváth János: *Rendszeres magyar versstan*. 1951. 151. l.

szét a jókat és gonoszokat, Petőfi a világforradalom ítéletéről, mely az örök üdvösséget nem a mennyben, hanem a földön fogja megalapítani. De Sylvester ódon hexameteereinek biblikus pátozával és bibliai képeivel fokozza Petőfi a maga forradalmi mondanivalójának történelmi jövőt megformáló erejét; az utolsó ítélet közismerten evangéliumi eredetű képét is csak Sylvester mélyen emlékezetbe vésődő hatalmas intonációjára emlékezve tulajdoníthatja a próféták ígéréteinek. Így igazolja a bibliás század érdemét irodalmi nyelvünk megalapozásában Petőfi költői nyelve is, mint ahogy a régi orosz egyházi irodalom kiváló képviselőjétől, Avvakum protopópától Turgenyev, sőt Gorkij sem átalult nyelvi kifejezőerőt tanulni.⁴⁹ Mi más ez, mint az irodalmi nyelvnek és formának valamennyi osztályt kiszolgáló, az alapok változását túlélő nemzeti folytonossága? Sylvesterről szólva, hadd utaljunk még arra, hogy ő ismerte fel először a magyar népköltészet sajátos képességét. »Az ilyen beszédvel telve a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni a mű népünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel naponkid való szólásában. Íl inekekben, kiváltkípen a virágínekekben, melyekben csudálhatja minden nép az magyar népnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, mint magyar poézis. Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló példával ílek, az ganajban aranyat keresek, nem azon vagyok, hogy a hitságot dicsérjem. Nem dicsírem, azmiről az ilyen inek vagynak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit.« Sylvester tehát még prédikátor buzgalmban kötelességszerűen elhatárolja magát attól a népköltészettől, melyet majd Petőfi emel véglegesen a magyar irodalom klasszikus értékrendjébe; hogy ez a nyelvi kifejezés tekintetében is harci kérdés volt számára, mutatja a berzenkedés, mellyel kritikussai még a »Füstbe ment terv« számunkra magától értetődő népies metaforáját is fogadták.

A szovjet tudományban kivált Beleckij emelt szót az olyanszimplifikáló kísérletek ellen, amelyek az irodalom vitathatatlan felépítményjellegéből kiindulva különböző strófa-szerkezetek vagy éppen a jambus és más versmértékek osztályjellegét bizonygatták, sőt a rímeket is osztály-szempontból igyekeztek megkülönböztetni. »Mindezek éppen olyan tarthatatlan kísérletek, mint azok, amelyek a nyelvnek, a szorzótábláknak, vagy a mechanika törvényeinek az osztály-jellegét akarták bizonyítani.« Ehhez csupán annyit kell még hozzáfűzni, hogy a verstan nem-felépítményjellege nem a szorzótáblák vagy a mechanikai törvények osztályfelettségéhez hasonlatos, hanem a nyelvvel rokon, sőt avval sokszorosán összefüggő kategória. Amiből pedig két további következtetést kell levonnunk; az egyik a verselés nemzeti jellegét domborítja ki, a másik azokra a felépítményhez tartozó esztétikai nézetekre utal, amelyek alapján a költő a rendelkezésre álló versformák között válogat.

⁴⁹ V. ö. Н. К. Гудзий: История древней русской литературы. 1950. 448. 1.

Az első szempontot illetően hangsúlyoznunk kell még egyszer egyfelől a nemzeti versidom sokszoros kapcsolatát a nemzeti nyelv törvényszerűségeivel, hangsúlyrendszerével, hanglejtésformáival, kvantitás-viszonyaival, a magas és mély hangzók, a zöngés és zöngétlen mássalhangzók, a kettőshangzók és mássalhangzótorlódások egy-egy nyelvre jellemző eloszlásával stb. Másfelől ki kell emelnünk a jövevény-versformák asszimilálásának is a befogadó nyelv ilyen és hasonló sajátosságaitól, valamint a nemzeti versidom által nevelt ritmusérzéktől befolyásolt történeti folyamatát. S ha a nemzeti versrendszert — immár a jövevényiszavakhoz hasonlóan az asszimilált idegen formákat is beleértve — a művészileg megformált nemzeti nyelv potenciális adottságaihoz számítjuk, az imént felvetett második szempont kidolgozásához ismét a sztálini tanítások adnak közvetlen útbaigazítást. »A nyelv, mint a társadalomban élő emberek érintkezésének eszköze, egyenlően szolgálja a társadalom valamennyi osztályát és e tekintetben mintegy közömbösséget tanúsít az osztályok iránt. Az emberek, az egyes társadalmi csoportok, az osztályok azonban korántsem közömbösek a nyelv irányában.«⁵⁰ Az irodalmi élet beavatottjainak »vajt fülére« számító keresett formák artisztikus öncélúsága, vagy a történetileg kialakult formákkal szakító »szabad vers« kozmopolita jellege éppen olyan nyilvánvaló, mint a népi ritmusérzék számára közvetlenül adott formák előtérbelépésének összefüggése, a stílus demokratizmusával.

Petőfi költészetének népi — és nem népieskedő — formája tökéletesen kifejezte programját, amelyben az esztétikai és politikai motivumokat ő maga jelentette ki szétválaszthatatlanoknak. De ez a forma, Petőfi forradalmi világnézetének elsődleges kifejezése, olyan nem felépítmény-jellegű alapelemeket használ fel, mint a magyar beszélt nyelv, az irodalmi nyelv legjobb hagyományai, a magyar beszédhangsúlyhoz és hanglejtésformákhoz igazodó verselés — már akár magyaros-hangsúlyos, akár mértékes-jövevény — s egy sor ezúttal nem részletezett kincse a néphagyománynak, mint a népdal belső formája és képkészlete, a népmesei kompozíció és képzeletvilág stb. S hogy ezek a nem-felépítmény-jellegű elemek felhasználásra kerülhettek, fokozza Petőfi költészetének felépítmény-jellegéből következő aktivitását, hozzájárul a fennmaradását biztosító objektív esztétikai értékhez s egyben ezek által, minél határozottabban képviseli a nemzeti formát, egyetemes-érdekű demokratikus tartalma annál magasabban röpi a nemzetközi elismerés felé. A nemzeti forma nemzetközi jelentősége ebben is érvényesül, és ezt is magában foglalja Sztálin elvtárs tanítása a nemzetek egyenrangúságáról: »Minden nemzetnek, függetlenül attól, hogy kicsi vagy nagy, megvannak a maga jótulajdonságai, a maga jellegzetességei, amelyekkel csak ez az egy nemzet rendelkezik s amelyek nincsenek meg más nemzeteknél. Ezek a jelleg-

⁵⁰ A szovjet nyelvtudomány kérdései, 230. l.

zetességek alkotják azt az értéket, amellyel minden egyes nemzet hozzájárul a világkultúra közös kincsházához, kiegészíti és gazdagítja azt.⁵¹

Minthogy azonban az irodalom nemzeti formája a nemzeti nyelvhez van kötve — Sztálin elvtárs nem ok nélkül hangsúlyozza, hogy »a nemzeti nyelv a nemzeti kultúra formája«⁵² —, itt kétségkívül adva van egy olyan probléma, melyet helyesen vet fel Lukács György, bár azt hiszem, a probléma megoldása más irányba mutat, mint ő gondolja. Bizonyára igaza van abban, hogy pl. Homéros vagy Shakespeare nemzetközi hatását nézve »azok száma, akikre fordításban hatottak, mérhetetlenül nagyobb azokénál, akik eredetiben voltak képesek olvasni őket«. Lukács akadémikus ezt döntő érvnek tekinti abban a tekintetben, hogy »a nyelv anyaga, nem pedig formája az irodalomnak«. Ebben az összefüggésben szememre veti, hogy nem tartok ki amellet, amit egyszer megfogalmaztam, hogy t. i. »a nyelv a költészet anyaga« (a pontosság kedvéért meg kell jegyezmem már itt, hogy a nyelvet »az irodalmi forma alpanyagának« mondtam) s a továbbiakban az irodalom »elemi formáját« is látom benne. Hadd mutassak rá, hogy ez a látszólagos következetlenség a nyelv művészi felhasználásának lényegéből folyik, s ezért többek között pl. Vinogradovnál is hasonlóan fordul elő, sőt, ha úgy tetszik, még fokozottabb mértékben, mert ő a nyelvet — egyébként Gorkijt idézve — az irodalom anyagának (материал), majd pedig — teljesen megfelelően a sztálini tanításnak a nyelvről mint a nemzeti kultúra formájáról — a művészi alkotás formájának (форма) s egyben eszközének (орудие és alább средство) mondja,⁵³ nem véletlenül és nem is valamiféle terminológiai bizonytalanság következtében. Ez az ellentmondás a szóhasználatban a nyelv szerepének ellentmondásos jellegét tükrözi, amire különben Sztálin elvtárs is figyelmeztet, mikor egyfelől a nemzeti nyelvről mint a nemzeti kultúra formájáról beszél, másfelől idealizmust vet Marr szemére, amiért elszakítja a gondolkodást a nyelvtől és »megszabadítja« a nyelvet »természeti anyagától.« És idézi Marxot: »A nyelv a gondolat közvetlen valósága«, amihez hozzáfűzi: »A gondolatok realitása a nyelvben nyilvánul meg. Csak idealisták beszélhetnek olyan gondolkodásról, amely független a nyelv 'természeti anyagától,' csak idealisták beszélhetnek nyelvnélküli gondolkodásról.«⁵⁴

Világos, hogy — mint minden gondolat — az irodalom gondolati tartalma is a nyelv anyagi valóságához van kötve, sőt az irodalomban a nyelv ábrázoló készsége idéz fel képeket, ritmuselemei érzékeltetnek mozgást is, a nyelv akusztikus jellegéhez közvetlenül kapcsolódó zeneiségről nem is beszélve. Hogy az irodalmi műveltség fejlettebb fokán kialakuló néma olvasás

⁵¹ Beszéd a finn kormányküldöttség tiszteletére rendezett ebéden. Sztálin *A békéért*. Szikra-kiadás, 1952. 72. l.

⁵² *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 237. l.

⁵³ В. В. Виноградов: Насущные задачи советского литературоведения. Вопросы литературоведения в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. 1951. 9—10 l.

⁵⁴ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 297. l.

is, kivált költői szövegeknél, a hang- emlékekre támaszkodó »belső« fültre számít, azt hiszem, nem szorul további magyarázatra. De a nyelv szerepe a költészetben semmiesetre sem azonosítható minden további nélkül »a szobrászat alapanyagával, a márvánnyal, a bronzsal vagy a fával«, sőt még »a zene alapanyagával, a hanggal« sem. Ami ez utóbbit illeti, kétségtelenül nem képzelhető el semmiféle zene a fizikai hangtól elvonatkoztatva, aminthogy semmiféle költészet sem képzelhető el az emberi beszédhangoktól függetlenül. Ám a zenei forma alapanyaga sem pusztán a fizikai hang, amely a természet világában marad, hanem az a népzenei rendszer, amely minden nép számára külön, a fizikai hang alapvető lehetőségeiből, de jórészt egy nép nyelvének sajátos beszédintonációjával szerves összefüggésben történetileg alakult, tehát társadalmi jellegű.⁵⁵ A nyelvet, mint az irodalmi forma alapanyagát, éppen az különbözteti meg a szobrászat anyagától, hogy története van, története van az irodalmi nyelvnek is, és a költészet valamennyi, nyelvhez kötött formaelemének.

Nagy szobrászok vallanak arról, hogy a márványtömbben már készen látták a formát, amelyet vésőjükkel megvalósítottak, mintha csak »eltávolítaniok« kellett volna az »esetlegeset« vagy »feleslegeset« a kőben eleve magadott lényegestől. De nyilvánvaló, hogy ugyanaz a márványtömb különböző korokban és különböző művészek által más és más művészi célok szolgálatába lett volna állítható. Mert a márványnak nincsen története, de van az emberi szemnek, amely más és más megvalósításra kínálkozó formát pillant meg a közömbös természeti anyagban, mint ahogy Marx egyik fiataalkori munkájában megállapította, hogy »az öt érzék képzése az egész eddigi világtörténelem munkája.«⁵⁶ És története van az emberi kéznek, amelyről Engels írja, hogy »nemcsak szerve a munkának, hanem *annak terméke is*. Csak a munka, az egyre újabb műveletekhez való alkalmazkodás, az izmok, szalagok és — hosszabb időközökben — a csontok ily módon megszerzett különleges kiképződésének átöröklése, valamint *ennek az öröklött kifinomultságnak folyton megújuló alkalmazása új, egyre bonyolultabb műveletekre tette lehetővé*, hogy az emberi kéz eljusson a tőkélynek arra a magas fokára amelyen Raffael festményeit, Thorwaldsen szobrait és Paganini zenéjét elővarázsolhatta.«⁵⁷ Az általam kiemelt szavak már utalnak — a kéz általános, lényegében a történeti idők kezdete előtt a maga jellegzetes emberi minőségét kialakító phylogenetikus fejlődésén túl — arra a szorosabb értelemben történeti fejlődésre, amelynek során egy-egy művészeti technikán belül nemzedékről-nemzedékre hagyományozott eredményekkel, az elődök spontán követésével vagy tudatos tanulmányozásával, a kortársak önkéntelen vagy szervezett tapasztalatátadásával

⁵⁵ V. ö. B. Urickája: *Az intonálás nemzeti rendszere*. Új Zenei Szemle. 1951. 9. szám. 5—9. l.

⁵⁶ Marx: *Oekonomisch-philosophische Manuskripte* (Nationalökonomie und Philosophie). Kröner-Ausgabe. I. 302. l.

⁵⁷ Engels: *A természet dialektikája*. Szikra-kiadás, 1948. 49—50. l.

kell számolni. De a márvány az embertől függetlenül is létezik, úgy, amint a geológia megfelelő korszakában, pl. a triaszban vagy a jura-korban kialakult. S az ember ebben a lényegében változatlan természeti anyagban újra meg újra folytonosan változó művészi célkitűzéssel és technikai készséggel valósítja meg a formát, amely már nemcsak a márványtól, hanem az embertől is elválaszthatatlan.

A nyelv, éppen ellenkezőleg, a maga anyagi valóságában sem képzelhető függetlenül az embertől, az emberi tudattól, az azonos nyelvet használók tartós közösségétől. Így mindaz a történeti tapasztalat, amelyet a nyelv művészi megformálása nemzedékről-nemzedékre felvet, magán a nyelven hagy maradandó nyomot, illetőleg magában az irodalmi nyelvben, mint a költészet elemi formái lehetőségeinek összefoglalójában, halmozódik fel. Az irodalmi nyelv tehát nem közömbös anyag, hanem az elődök formai tapasztalatainak a közvetítője is az utódok számára. S minthogy a nyelv történetisége elválaszthatatlan a nyelvet beszélő nép történeti fejlődésétől, az irodalmi nyelv fejlődése pedig elválaszthatatlan egy-egy nép irodalmának történeti folytonosságától, a nyelvben felhalmozódó művészeti tapasztalatok az irodalom nemzeti formáját határozzák meg. Így, továbbra is élesen megkülönböztetve az irodalomnak a nyelvhez kötött »elemi« formáját egy-egy alkotásnak a tartalomtól elválaszthatatlan, avval együtt kialakuló kiképzésétől, mint a forma »magasabb« egységétől, talán már félreértés veszélye nélkül ismétélhetem: »Ha az irodalmi forma alapanyaga a nyelv, ebből még nem következik, hogy a nyelvhez, — a beszélt nyelvhez — képest semmi többletet nem mutat. Az irodalmi forma nemcsak szókészlet és nyelvtani szerkezet, hanem a szavaknak a jelentésanon is túlmenő képzettársító tartalma, a szóképek és szólások felidéző ereje, a nép emlékezetének egész sor hagyománya, amelyeket az anyanyelv őriz, s nem utolsó sorban a ritmikának az élő beszéd jellegzetességeihez igazodó lehetőségei. De a forma még ebben az értelemben is a nemzetben, 'mint az emberek történelmileg kialakult tartós közösségében'⁵⁸ történelmileg alakult ki s így — akárcsak a nyelv maga — nincs kötve sem valamely osztályhoz, sem pedig a társadalmi fejlődés egyik vagy másik szakaszához, hanem különböző osztályok vettek részt kialakításában és a társadalmi fejlődés valamennyi szakasza több-kevesebb nyomot hagyott rajta.

Minthogy annak a »többlet«-nek a tényezői közül, amely a beszélt nyelvhez képest az irodalmi forma nyelvi oldalát jellemzi, Lukács akadémikus a szavak asszociáció-tartalmát ragadja ki s ezen keresztül igyekszik azt kimutatni, hogy a nyelv irodalmi megformálása mindenestül felépítményjellegű, — vegyük szemügyre ezt közelebbről. »Nincs egyszerűbb hétköznapi szó a kerítésnél« — állapítja meg Lukács. »A társadalom mindennapi életében szakadatlanul előfordul, és — mint minden szót — minden osztály egyaránt

⁵⁸ I. V. Sztálin művei. II. 321. l.

használhatja és használja is. Mi lesz most már ebből a költészetben, ha valamely jelentékeny költő számára költői élménnyé válik? És idézi egyfelől Babits Mihály *A gazda bekeríti házát* című versét, amelyben a kerítés a polgári, kapitalista alapnak megfelelően »az egyéniség fejlődésének, megóvásának jelképévé nő«, másfelől pedig József Attila *A város peremén* című verse egyik strófáját, mely a felosztott föld körül vonuló léckerítés ledöntésére szólítja fel a forradalmi proletariátust. Csakhogy a két vers ellentétes mondanivalóját nem a »kerítés« szó asszociáció-tartalma határozza meg, ellenkezőleg, a polgári költő és a szocialista költő ellentétes világnézetét kifejező két költemény egész összefüggése határozza meg — nem is az azonos szó két ellentétes asszociáció-tartalmát, hanem — magának a »kerítés« szóval kifejezett tárgynak két egymásnak ellentmondó jelképes értelmét. A szó asszociáció-tartalma alatt egészen mást kell értenünk, gondoljunk pl. a »hölgy«, a »dáma«, a »némben« és a »nő« szavakhoz fűződő egészen különböző képzettársításokra, melyek nem mondatbeli összefüggésükből kapják eltérő színezetüket, hanem önmagukból áraszthatnak sajátos atmoszférát egész környezetükre. Vagy itt van »zsámoly« és »sámlia« szópárunk, ugyanannak a német szónak azonos tartalmú magyar származékai, de az első már XIV. századi nyelvenlékünkben előfordul, a másik a polgári korszak aránylag újkeletű átvétele. Az írónak éreznie kell, hogy az egyik vagy a másik szó használatával egy-egy teljes és egymástól végletesen különböző intériert idéz fel, amelyben az egyenként fel sem sorolt környező bútorokat, sőt még a bútorok között forgolódo embereket is az egyetlenné megnevezett, önmagában nem is igen különböző szerény alkalmatlanság ellentétes megvilágításba helyezi, pusztán két különböző szó történeti okokból következő asszociáció-tartalma folytán. Vagy helyezheti-e számlira csattos topánkáját a toronyszobában üldögélő várkisasszony, másfelől állhat-e zsámolyra az aprótermetű, törődött mosónő, hogy könnyebben érjen fel a mósóteknőhöz? Emlékezzünk rá : »Az ember tragédiája« első színében eredetileg a következő sorok álltak :

*Be van fejezve a nagy mű, igen,
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
Évmilliókig szépen elforog,
Míg egy kerékfogát újítani kell.*

Arany finom füle hallott ki ebből valami, a nagyszabású tartalomhoz nem illő, »mesteremberes önelégültséget« ezért Madách az ő javaslatára így módosított a szöveget :

*Be van fejezve a nagy mű, igen,
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-milliókig eljár tengelyén,
Míg egy kerékfogát újítani kell.*

S mit jelent, ha Dzsambul Lenint »batur«-nāk, Sztálint »danispan«-nak és Kalinint »akszakal«-nak nevezi? (Törökeredetű jövevényszavaink alapján nem nehéz az elsőben a »bátor«, a harmadikban a »fehérszakáll«-szavakra ismerünk, a középső a »bölc« hagyományos kifejezése.) A jelentős szavak asszociáció-tartalma önmagában is érzékelteti Dzsambul szemléletének népköltészeti kategóriáit: a szovjet nép nagyjai az ő szemében a kazah néphagyományok legszebb álmait teljesítik be az emberi nagyságról.

Most már visszatérhetünk a fordítás idáig nyitvamaradt kérdésére. A nyelvnek mint az irodalom nemzeti formájának a szerepét homályosítanánk el, ha csupán az irodalom anyagát látnók benne, ezért jelentőségének egyoldalú meghatározása az, hogy »az irodalomnak az egész nemzetre, sőt — fordításokon keresztül — az egész emberiségre való hatása is ilyen közös anyag, közös médium nélkül elképzelhetetlen volna.« Minthogy ez a »közös médium« az irodalomban nem érvényesül olyan közvetlenül, mint a képzőművészetekben vagy a zenében, az irodalom fordításra szorul, s erre nézve Lukács is elismer annyit, hogy »szó és gondolat, hangzás és hangulat, nyelvi és eszmei ritmus szerves összeforrott egysége, a költői alkotás felidéző erejének alapja kétségkívül legyengül még a legjobb fordításban is.« Minthogy azonban az irodalmi forma döntő tényezőit nem ezekben látja, hanem olyan, az egyes nyelvek sajátosságaitól függetlenebb mozzanatokban, mint a felépítés, a jellemzés, a fokozás stb., s ezeket valóban a színvonalas fordítás többnyire bármely nyelven vissza tudja adni, fejtegetéseiben a hangsúly nem a fordítás elvi nehézségeire esik, hanem a fordítás lehetőségének pusztán megállapítására, mint annak a tételnek vélt bizonyítékára, hogy a nyelv csupán anyaga, nem pedig formája az irodalomnak. Mert ellenkező esetben szerinte »a homeroszi eposzok, a shakespeare-i drámák művészi formája elválaszthatatlanul hozzá volna nőve a görög, illetve az angol nyelvhez, a fordítás nem adhatna mást, mint pusztán költészetnélküli tartalmakat«.

Az eddigiek után remélhetőleg nem kell többé olyanféle félreértéstől tartanom, mintha én valamely irodalmi alkotás formai kérdését a nyelvhez kötött formaelemek feltárásával mindenestül elintézettnek tekinteném; talán szabad arra is hivatkoznom, hogy más tanulmányaimban pl. Homéros epikus formájának és a görög drámai formának a társadalmi valóságot s e valósággal szemben a költő állásfoglalását tükröző felépítmény-jellegének értelmezésére tettem kísérletet.⁵⁹ Nem térhetek itt ki részletesebben a görög nyelvnek és a görög szájhagyományoknak azokra a nem-felépítmény-jellegű formaelemeire, amelyek a forma felépítmény-jellegű magasabb egységeinek a kialakításában is résztvettek, s nem foglalkozhatom ezúttal avval a további problémával sem, hogy a homeroszi eposz vagy a görög dráma, amely a maga idejében

⁵⁹ *Homerosi kompozíció.* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei. 1951. 281—305. l. *Bellerophon-tés.* U. o. 1952. 431—433. l. *Sophoklés.* Sophoklés összes drámái. 1950. 5—28. l.

egy-egy konkrét alapon, mint annak aktív felépítménye jött létre, mennyiben és milyen határok között teremtett az európai irodalomban különböző alapok kiszolgálására képes, tehát nem-felépítmény-jellegű műfaji hagyományt. Nyilvánvaló, hogy Shakespeare drámai formájának a magyarázatát elsősorban az első polgári forradalom felé közeledő Anglia társadalmi viszonyaiban kell keresnünk, éppen úgy, mint a görög tragédiáét az i. sz. e. V. század athéni társadalmában, e társadalmi viszonyok aktualizálták a görög tragédia — és vígjáték — olyan műfaji hagyományait is, amelyeket Shakespeare-hez elsősorban római és közel egykorú humanista költők közvetítettek, akárcsak valamivel később — megint csak megfelelő társadalmi feltételek között — a francia klasszicizmus drámaíróihoz. A fordítás alapvető problémáját azonban nem ezek a mozzanatok, tehát sem a shakespeare-i forma viszonya saját alapjához, sem az egyetemesen európainak tekinthető műfaji hagyományok, hanem Shakespeare költői nyelvének s ettől elválaszthatatlan versformájának az angol nép nyelvéhez és az angol irodalmi nyelv fejlődéséhez kötött tényezői. Amint már Goethe mondta Eckermannak 1823. dec. 30-án: »Ha az angolok kopogó egytagú szavait többszótagú vagy összetett német szavakkal akarják kifejezni, mindjárt elvész minden erő és hatás.« De ez is csak egyik s talán nem is a legfontosabbik oldala a kérdésnek.

Semmi kétség: Homéroszt is, a görög drámát is, Shakespeare-t is sokszor és igen különböző sikerrel fordították különböző nyelvekre s e fordítások legjobbjairól senki sem állíthatja, hogy meghamisították volna az eredetét. De rá kell mutatnunk arra, hogy egy fordítás sikere nem pusztán a fordító egyéni tehetségén múlik. Egy-egy irodalom a saját nyelvének és formarendszerének nem valamennyi fejlődési szakaszán képes egyforma kongenialitással bármely külföldi költő birtokbavételére: a formai feltételek ehhez az átvevő irodalomban kell, hogy kialakuljanak. Az átvevő irodalom teremt meg a közönségben is a feltételeket ahhoz, hogy a formahű fordítást ne fogadja csak az átadó nyelv idegenszerűségeit közvetítő exotikum gyanánt. Tudjuk, Kazinczy még prózában fordítja a *Hamlet*-et s ez a fordítás félévszázadig uralkodik a magyar színpadon, amíg Vörösmarty észreveszi, hogy »Hamletnek csak árnyékát bírjuk.« A klasszikus magyar Shakespeare-re, Vörösmarty, Petőfi és Arany közös nagy vállalkozására csak akkor kerülhet sor, amikor Katona József és nem utolsósorban maga Vörösmarty a magyar költői nyelv shakespeare-i lehetőségeit kidolgozták. Horatiust már a XVI. században »fordítják« magyarra, de Tasnádi Péter parafrázisa a római költőt a protestánskor prédikátorköltőinek a szintjére hozza, nem utolsósorban azért, mert a kor magyar költői nyelvéből hiányzottak a horatiusi tömörség, a római gravitás és a felénk Horatius által közvetített görög lírai formák egyaránt. Horatius kongeniális fordítását megelőzi a deákosok működése, amely meghonosítja költészetünkben a horatiusi formákat, a tömör ódai kompozíciót, a versmondattan latinus inverzióit stb., de még így is, Virág Benedek későbbi,

legsikerültebb Horatius-fordításain kimutatható a fiatalabb Bérzsenyi költői nyelvének a hatása. A viszony természetesen kölcsönös. A fordítás az irodalmi nyelv nevelő iskolája lehet, Kazinczy korában pl. szükségképpen az volt. A nyelv egy-egy valóban méltó eredetivel birkózva izmosodik, az átadó irodalom nyelvének árnyalatait megközelíteni iparkodva új színekkel gazdagodik, saját kifejező erejének öntudatára ébred. Bérzsenyi költői nyelve sem képzelhető el Horatiust fordító elődeinek kísérletei nélkül, ezek a kísérletek érlelik az ő sikerét, pedig ő maga nem fordított Horatiust. De az ő költészetében váltak a horatiusi formák a magyar költői formarendszer elidegeníthetetlen elemeivé, ő gazdagította a magyar költői nyelvet olyan horatiusi színekkel, amelyek Horatius magyar fordítói számára azután az adekvát eszközöket többé-kevésbé biztosították. Többé-kevésbé, mert a fordítás lehetőségének elismerése mellett az átadó és átvevő nyelv különbségeiből adódó korlátokról sem szabad megfeledkeznünk. És itt a szavak és szólások egy-egy nyelvre jellemző sajátos asszociáció-tartalmának az esztétikai szerepe különösen figyelemreméltó ismét. »Gyönyörű hűgaival körtáncot járni a tündér — Meztelen is meri már«, fordítja pl. Szabó Lőrinc Horatius *Diffugerē nives* . . . kezdetű ódáját, s ezzel egy olyan dilemmát old meg, amilyennel a műfordító költő lépten-nyomon találkozik, s amelynek evvel ellentétes megoldása is csak félmegoldást adna. Horatius ugyanis a Gratiáról és a Nymphákról beszél ezen a helyen ; a magyar költő nyilván azért kerülte el a mitológiai neveket, mert nem akarta, hogy iskolás emlékek zavarják a tavaszi kép közvetlen életszerűségét, így viszont a »tündér« szó valósággal népmesei staffage-t varázsol a klasszikus tájképbe, megbontva a stílus egységét.

Ennél is súlyosabb nehézségre utal Goethe, mikor Faustot úgy állítja elének, amint János Evangéliumának első szavain töpreng. 'Εν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος : Kezdetben vala az Ige . . . Faust egymásután veti fel a görög λόγος szó fordítására a »szó«, az »értelem« és az »erő« szavakat, míg végre a »tett« szónál megállapodik. *Wort, Sinn, Kraft, Tat!* mintha mind e szavak csak egy-egy oldalát fejeznék ki a gazdag értelmű görög szónak, amelyhez legalább is a két utolsó értelem legfeljebb asszociatív, filozófiai és teológiai előfordulásai alapján tapad. Nos, ha Faustnak nehézséget okozott a bibliai szöveg fordítása, mert egyetlen olyan német szót nem ismert, amelynek fogalomköre egészen kongruens lenne a görög λόγος-szal, a »Faust« magyar fordítójának nem könnyű nyelvi eszközökkel érzékeltetni, hogy itt egyáltalán probléma van, éppen a magyar »ige« szónak a német »Wort« (vagy pláne : »Zeitwort«) szótól eltérő, annál sokkal gazdagabb asszociációtartalmánál fogva. Hiszen ez a szó bibliai előfordulásaiból magába szippantotta — a λόγος kettős értelméhez hasonlóan — az »eszme«, sőt a »parancsolat« jelentést is, s az »igéz« »igézet« szócsoporthoz tartozása a magyar nyelvnek művelődéstörténetileg ennél is mélyebb rétegében asszociatív a szó varázserejére, magára a mágikus cselekedetre is utal.

S ha már a fordítás tartalmi hűségének is határt szabnak a kulturális javaikat cserélő nyelvek különbségei, állítható-e fel egyáltalán olyan követelmény, hogy a fordítás megőrizze a mű eredeti formáját? Márpedig, ha ez egyáltalán nem lehetséges, vagy azt kell mondanunk, hogy a fordításban az irodalmi alkotás egyik lényeges tényezője megy szükségképpen veszendőbe, vagy pedig vissza kell vonnunk azt az állításunkat, hogy a nemzeti forma minden jelentős irodalmi alkotásnak lényeges tényezője, s mindenképpen szembekerülnénk aival az állásponttal, hogy a mű nemzeti jellege nemzetközi jelentőségét is fokozza.

Blagoj is kiemeli, hogy »Shakespeare és Goethe, Balzac és Dickens éppoly kevésbé vesztek el nemzeti jellegzetességüket orosz fordításban, mint Puskin, Ljev Tolsztoj és Maxim Gorkij a magukét, ha idegen nyelvekre fordítják őket, nem szűnnek meg ezáltal nagy angol, német, francia és orosz írók lenni.«⁶⁰ Blagoj ezt a megfigyelést, amely lényegesen túlmegy azon a fentebb megbeszélte állásponton, hogy a nagy írók és költők fordításban is megőrzik hatóerejüket, annak bizonyítására hozza fel, hogy, bár szerinte is a nyelv az irodalom nemzeti jellegének fontos alkatrésze, más, tartalmi szempontok is erősen hozzájárulnak ehhez. Kétségtelenül így van, aminthogy az orosz irodalom legnagyobb haladó képviselőiben megnyilatkozó legfőbb jellegzetességét Blagoj meggyőzően vezeti le az orosz történelemből: »a szakadatlan küzdelemből a külső ellenséggel a nemzeti létért és a nép többségének — az emberi léthez való elemi jogaikat védő jobbágy-parasztságának — a küzdelméből az elnyomókkal szemben az országon belül.«⁶¹ Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a fordítóművészetnek nem kell és nem is szabad lemondania az átadó irodalom nyelvhez kötött nemzeti formájának az érzékeltetéséről sem teljesen. Csak természetesen ebben a vonatkozásban még fokozottabban áll a kettős megszorítás, hogy nem minden irodalmi nyelv fejlődése bármely szakaszán alkalmas bármely másik irodalmi nyelv nemzeti formájának az érzékeltetésére egyformán, s hogy még a legkedvezőbb esetben is legfeljebb megközelítő, de nem maradéktalan megoldások lehetségesek.

Így pl., ha a rendelkezésünkre álló Petőfi-fordítások közül az oroszzt érezzük a legkongeniálisabbnak, a magyar költőben a magyar népit is legtermészetesebben kidomborítónak — s nem hivalkodó népies rekvizitumokkal felcifrázottnak, mint a német fordításokat, sőt még Coppée franciáját is, mely a »nagyobb hitelesség« kedvéért még ott is »Tsarda«-t emleget, ahol Petőfi az egyszerűbb »kocsma« szót használta —, abban az orosz nyelv gazdagsága és a legkiválóbb szovjet költők fordító tevékenységét kitüntető rendkívüli lelkiismeretesség mellett bizonyára része van annak is, hogy az orosz irodalmi nyelvet Puskin ugyanúgy a nép nyelvének magasrendű kiképzésével

⁶⁰ *Sowjet-Literatur*. 1952. Februar. 177. l.

⁶¹ U. o. 178. l.

alkotta meg, mint Petőfi a magáét. Ha viszont fordítva Horváth Márton joggal panaszolhatja fel, hogy amikor 1866-ban első Anyegin-fordításunk megjelenik, »Puskin orosz népi nyelvét nem magyar népi nyelvre, hanem a biedermeier érzelgősség és fanyalgás nyelvére ültetik át«⁶²: ezért nem pusztán Bérczy Károlyra nehezedik a felelősség, hanem a magyar költészetnek arra az átmeneti eltávolodására Petőfi költői hagyományától, mely a szabadságharc bukása után a Petőfi által egyszer már legyőzött almanach-líra kényeskedő hagyományaihoz fordul vissza, s amelynek bizonyos jeleit a nagy tekintély ellenére is hova-tovább elszigetelődő Arany János már 1860 körül néhány közepes költőtársát bírálva megfigyelhette. Persze, hogy Petőfi nyelvének egy fordulata mikor illeszkedik minden feltűnés nélkül az átvevő nyelvbe, mikor ad sajátos magyar színezetet, anélkül, hogy az átvevő nyelvet beszélők nyelvérzékét sértené, vagy éppen homályos értelmű lenne a számukra, s mikor kell az utóbbi két okból elhagyni és közömbösebb kifejezéssel helyettesíteni azt: minden egyes esetben gondos mérlegelés tárgya. Hogy olyan példát idézzek, amely az imént más összefüggésben is tanulságosnak mutatkozott, a *Füstbe ment terv* . . . címének legtöbb előttem ismert fordítása akár Császár Ferenc átírása után — »*Hiú terv*« — is készülhetett volna, nyilván, mert e kép a magyar nyelv más nyelvekbe át nem ültethető sajátossága. Erőltetett az olyan hűség, mint Opitzé: — *Ein Vorsatz, der in Rauch aufging*. Az olyanféle kivétel pedig, mint pl. az olasz Umberto Norsa fordítása — *Disegno andato in fumo* —, egyenesen erősíti a szabályt, hiszen a fordító előszava nem győzi hangsúlyozni fordításának »betűszerinti«, »interlineáris« jellegét, amivel éppen a magyar nyelv sajátosságait és Petőfi eredetiségét kívánja érzékeltetni. S a francia *Vains projets* (Desbordes-Valmore), a német *Vereitelter Vorsatz* (Neugebauer és Schnitzler), *Eitler Vorsatz* (Meltzl), vagy *Gescheiterter Vorsatz* (Landgraf) ugyanúgy vesztett az eredetihez képest felidéző erejéből, mint üde népiességéből; a kitűnő Bowring egyenesen az iskolás-latinos eredetű *Anticipation* szót választja a maga angol fordítása címéül. Mindenesetre jobb, mert legalább az angol népnyelv lehetőségeit használja ki William N. Loew fordítása: *The best laid plans*. — Még Csukovszkij mesterien egyszerű fordítása sem mondhat mást, mint Неудавшийся замысел, mert a »füstbe ment terv« kifejezés az oroszban ismeretlen hungarizmus. Hogy miről van itt szó, világosan mutatja az utolsó versszak: ennek záró képe — »*S én csüggttem ajkán szóltalanul — Mint gyümölcs a fán*« — nem a magyar nyelvben történeti multtal rendelkező, de más nyelvekben többnyire ismeretlen fordulat, hanem a költői képzelet egyéni alkotása, tehát kongeniális költő bármely nyelvben újra megvalósíthatja. Mint Csukovszkij is teszi, odaadó gonddal őrizve meg az eredeti kép minden meghittségét és gyöngéd-ségét:

⁶² Horváth Márton i. m. 114—115. l.

Я вошел. Навстречу мама!
 Не сказав ни слова,
 Я повис, как плод на ветке
 — Дерева родного.

Hogy milyen távolságokból tudja mégis a fordítás, a formahű fordítás nyelvhatárokon áthozni a nyelvhez kötött nemzeti formát, elég legyen egyetlen, de annál nyomatékosabb példára hivatkoznunk. A dagesztáni Szulejmán Sztalszkij maga is népköltő volt, *asug*, s a keleti népköltészetből vette át jellegzetes versformáját, a négysoros strófát, melynek három első sora rímel, a negyedik sor refrénszerűen ismétlődő nyomatékos utolsó szava pedig egységbe foglalja a versszakokat, a költő az utolsó versszakban megnevezi önmagát s mintegy hitelesíti a költemény mondanivalóját. Ebben az ősi hagyományokból táplálkozó formában írta meg többek között 1935-ben azt a versét is, amelyben a Szovjetunió népeinek együttérzését fejezte ki a Horthyék osztálybírósa előtt is a dolgozó nép harcát hősiesen folytató Rákosi Mátyással.

— — — — —
*Ismerjük szenvedésedet,
 világgá szállt hősi neved,
 kis falunkba úgy érkezett:
 szívünkbe szállott, Rákosi!*

*Neved már szívünkben lakik,
 rettenthetetlen bolsevik,
 gyermek, aggastyán, tudja itt:
 bátrak bátra vagy, Rákosi!*

— — — — —
*Ha most bilincsben is kezéd,
 legyűröd ellenségedet,
 törvényt a zsarnokok felett
 Te ülsz a néppel, Rákosi!*

*A nép ellen nőtt hatalom
 ledől, holnapra romhalom
 lesz minden zsarnok uralom, —
 mögötted a nép, Rákosi!*

*Szulejman könnyen nem beszél,
 megtanultam, a szó mit ér
 s mondom: Aki népének él,
 megvédjük azt mi, Rákosi!*

Vajjon »csak« formai szempontból járt-e el helyesen a költemény magyar fordítója, Zelt Zoltán, akihez nyilvánvalóan már orosz fordítás közvetítette a dagesztáni költőt, amikor »formahű« fordítást adott? Mindenesetre ezáltal domborította ki a fordításban is »szocialista tartalom és nemzeti forma« egységét, s ezáltal juttatta kifejezésre minden kommentár nélkül is, hogy azokban a válságos napokban a Kaukázus lejtőin is a magyar Rákosiért aggódott s a magyar munkásosztály végső győzelmében bizakodott minden igaz ember. Tehát éppen a költemény nemzeti formája helyezi mindennél élesebb megvilágításba a proletárnemzetköziség diadalmas gondolatát.

Hátra van még egy kérdés, melyet legalább nagy általánosságban érintenünk kell. Valamennyi művészetnek az irodalommal közös, de más társadalmi tudatformáktól megkülönböztető jegyének találtuk, hogy az esztétikai eszme, amelyet képvisel, nem intézményeket, hanem alkotásokat hoz létre elsősorban. Ettől függően valamennyi művészet közös, de más tudatformáktól megkülönböztető jegyének bizonyult az is, hogy a legjobb haladó alkotások túlélhetik az alapot, amelyen létrejöttek s természetesen a felépítményt is, amelynek szerves alkatrészei voltak. Viszont egyedül az irodalom az, amely ilyen válthatatlan kapcsolatban áll a nemzeti nyelvvel, olyannyira, hogy nélküle nem is tudna alkotást létrehozni. Láttuk, az irodalom nemzeti formája összefüggött a nyelvvel, a nem-felépítményjellegű nemzeti nyelv által kialakított és fenntartott formaelemekkel; Sztálin elvtárs is a nemzeti nyelvet a kultúra nemzeti formájának mondja. Azok a művészetek tehát, amelyek nem a nyelv anyagában alkotnak, nemzeti formával nem rendelkeznek? Ha ez így volna, nem hivatkozhatott volna Zsdánov a szovjet zenei szakemberek 1948. évi tanácskozásán a klasszikus orosz zenei hagyományokra és a népzenei illetően Glinka híres kijelentésére: »A zenét a nép alkotja. Mi művészek csak rendszerezük azt.«⁶³ S ha így volna, nem tűzhetne volna ki Sztálin elvtárs a szovjet építőművészek elé azt a feladatot, hogy a moszkvai felhőkarcolók célszerűségükön felül esztétikai tekintetben is szépek legyenek, ne kövessenek kozmopolita irányt, hanem stílusukkal szervesen illeszkedjenek Moszkva történelmileg kialakult városképébe. A szovjet építőművészet imént megjelent évkönyve büszkén hivatkozhatik már arra, hogy a szovjet architektúra szocialista realizmusa ezekben a fényes és önálló orosz építőművészet legjobb hagyományait használja fel.⁶⁴ Ugyan'gy a Szovjet Építészeti Akadémia cikkgyűjteménye a kaukázusi köztársaságok architektúrájáról lépten-nyomon utalhat Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország népi művészetének ősi formaelemeire, amelyek most a szovjet életet szolgáló épületek stílusát meghatározzák.⁶⁵

»Szocialista tartalom és nemzeti forma« jellemzi tehát a Szovjetunió népeinek művészetét, csakúgy, mint irodalmát. Ebben az értelemben

⁶³ A. A. Zsdánov: *A művészet és filozófia kérdéseiről*. Szikra-kiadás. 1949. 66. l.

⁶⁴ Советская архитектура. Ежегодник. I. 1951. 6. l.

⁶⁵ Архитектура республик Закавказья. Сборник статей. 1951.

vethette fel legutóbb az építészeti vitában Révai József a magyar architektúra haladó hagyományainak a kérdését és főleg ezért jelenthette ki, valójában Sztálin elvtársnak a nyelvre vonatkozó megállapításait a művészet formanyelvére mint a forma nem felépítményjellegű feltételére is kiterjesztve: »Nem igaz az, hogy az osztálytársadalmak építészete csak az uralkodó osztály erejét és hatalmát demonstrálja az elnyomottak felé. Persze kifejezi ezt is, de ezen keresztül kifejezheti az akkori társadalmak bizonyos haladó törekvéseit is. Éppen ezért lehetséges az, hogy az osztálytársadalmak különféle korainak építészete ki tudott alakítani olyan formai elemeket, amelyek nemcsak az akkori társadalom uralkodó osztályához kötöttek és velük együtt tűnnek le a társadalom süllyesztőjében, hanem szolgálják azt a társadalmat és annak építészetét, amelyben keletkeztek, de megmaradnak ennek a társadalomnak elmúlásával is és egy utánuk következő társadalom és uralkodó osztály szükségleteit is szolgálni tudják. Az árkád, a párkányzat vagy az oszlop ilyenfajta formai elemei az építészetnek, amelyek nincsenek egyetlen korszak uralkodó osztályához és annak építészetéhez kötve, hanem ilyen vagy olyan átformálással felhasználhatók egy következő kor építészete, egy következő kor társadalmának vezető osztálya számára is. A szovjet építészettörténeszek a moszkvai Kremlt vagy a Vörös-tér Vaszil-templomát nem egyszerűen a cári hatalom, hanem az orosz nemzeti, népi művészet és alkotóerő kifejezéseként értékelik. Azt hiszem, ha keresünk, akkor találhatunk ilyesmit a magyar építészet történelmében is.«⁶⁶

Ma, a »szocializmus világméretű győzelmét megelőző«⁶⁷ korszakban a nép ellenségei közül is csak a legszemérmetlenebbek jutnak el az anyanyelv használatának teljes és merev megtagadásáig. De valójában ugyancsak a néptől zárkoznak el azok a formalista irányok, amelyek tartalmilag — a valóságtól eltávolodva — ugyanúgy nem vesznek tudomást a nép jelenéről, mint ahogyan formailag — történetietlenül vetve fel a forma kérdését — nem vesznek tudomást a nemzet multjáról. A formalizmus a kozmopolitizmus formája, a kozmopolitizmus pedig az imperializmus ideológiai fegyvere. Azok a haladó írók és művészek viszont, akik a nemzeti formát kapcsolják össze a szocialista tartalommal, ezáltal is a béke nagy ügyét szolgálják, a népek kölcsönös megértésén és megbecsülésén keresztül. »Más népek zenéjének gazdagságát« — mondta Zsdánov — »csak az a nép becsülheti, amelynek megvan a saját, magasfejllettségű zenei kultúrája. Mint általában, a zenében sem lehetünk internacionalisták, ha nem vagyunk hazánk hű fiai. Mivel az internacionalizmus alapja más népek tisztelete, nem lehetünk internacionalisták, ha nem tiszteljük és szeretjük saját népünket.«⁶⁸

⁶⁶ Révai József: *Az új magyar építészet kérdései*. Társadalmi Szemle. 1951. 677—678. l. *Kulturális forradalmunk kérdései*. 52. 06. l.

⁶⁷ *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 341. l. v. ö. még: *Nemzeti kérdés és leninizmus*. I. V. Sztálin művei. XI. 363—387. l.

⁶⁸ Zsdánov i. m. 70. l.

A KLASSZIKUSOK PÉLDÁS KIADÁSAÉRT*

1898-ban, amikor meghirdették Turgenyev összes műveinek a »Nyiva« című folyóirat mellékleteként való kiadását, Lenin édesanyjának a következőket írta: »Ha Turgenyevet csak valamennyire is elviselhetően (vagyis ferdítések, kihagyások, durva sajtóhibák nélkül) fogják kiadni, akkor mindenképpen érdemes megrendelni«.

Azok a hibák, amelyeket Lenin levelében Turgenyev forradalom előtti kiadásaival kapcsolatban megállapít, jellemzőek a régi Oroszországban a többi orosz klasszikus kiadásaira is. A cári cenzúra minden módon igyekezett kiirtani az irodalmi művekből mindazt, ami aláássa az önkényuralom alapjait; makacs harcot vívott azokkal az írókkal, akik mint a cári rendszer leleplezői léptek fel. »Mi mindent nem csináltak velem!« — írta felháborodottan Scsedrin — »kivágtak műveimből, megnyirbálták, hamisan értelmezték és egészen betiltották; nyilvánosan kijelentették, hogy ártalmas, ártalmas, ártalmas vagyok«.

A klasszikusok halála utáni kiadások is sok ferdítést tartalmaznak. Sok kiadó és szerkesztő durván megsértette a klasszikusok tudományos kiadásának azt az alapvető szabályát, amely megköveteli a szerző akaratának tiszteletben tartását.

Rögtön a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a klasszikusok kiadásának új korszaka kezdődött. A fiatal szovjet hatalom dekrétumai a művelődésről, a múzeumoknak állami tulajdonba való vételéről és a könyvtárak munkájáról kifejezték azt a törekvést, hogy a klasszikus örökséget a nép tulajdonává tegyék.

A Forradalom utáni első években a klasszikusok tömegméretű kiadásai jelentek meg. A klasszikus orosz irodalom legjobb művei, a cári cenzúra torzításaitól megtisztítva, sokmillió példányszámban kerültek kiadásra a Szovjetunióban.

A levéltárak tanulmányozása, melyeket azelőtt titkos levéltárakként kezeltek, az írók kéziratos hagyatékának megszerzése és az a tény, hogy a magángyűjtemények a nép tulajdonába mentek át, lehetővé tette, hogy a

* Megjelent orosz nyelven a Lityerturnaja Gazeta 1952 VII, 15-i. számában, fordította: Zöldhelyi Zsuzsanna.

klasszikusok összegyűjtött műveit jelentős mennyiségű, azelőtt ismeretlen művel egészítsék ki, többek között Puskin elbeszélő költeményeivel, verseivel, feljegyzéseivel, cikkeivel és leveleivel, Nyekraszov ezernyi verssorával, a dekabrista költők, Gercen, Dobroljubov, Csernisevszkij, Szesdrin és mások számos művével.

A szovjet hatalom éveiben sikerült létrehozni 16 kötetben (20 könyvben) Puskin műveinek tudományos akadémiai kiadását, melyet az eredeti kéziratok alapján ellenőriztek és amely az összes változatokat, tartalmazza. A forradalom előtti Tudományos Akadémia ezzel szemben, miután két évtizedig dolgozott Puskin műveinek akadémiai kiadásán, nem fejezte azt be (a tervbe vett köteteknek csak a fele jelent meg) és nemcsak hogy nem javította ki az ezt megelőző kiadások hibáit, hanem még sok más helyen is eltorzította a szöveget. Puskin műveinek szovjet akadémiai teljes kiadása — ha nem is mentes hibáktól — néhány textológiai kérdés megoldásában mégis jelentős lépés a nagy költő hagyatékának kiadása terén.

A szovjet textológusok értékes munkával vitték előre Gribojedov, Belinszkij, Dobroljubov, Csernisevszkij, Szesdrin, Lev Tolsztoj és más klasszikus írók művei kiadásra való előkészítésének ügyét.

A szovjet textológia tudományosan megalapozott elvekből indul ki. Ez az elv: határozott harc a szerkesztő önkénye és szubjektivizmusa ellen, a szerző utolsó akaratának tisztázása, a mű ama szövegének megállapítása, melyet maga a szerző véglegesnek tekintett.

Itt nem elég az, hogy az ember egyszerűen nehezen olvasható írásokat tudjon olvasni. A textológus sokoldalú módszertani felkészültségére van szükség: arra, hogy ismerje az író életrajzának és műveinek minden részletét, hogy be tudjon hatolni a szerző alkotói elgondolásaiba. Egyszóval a textológus nem lehet korlátolt, szűk látókörű szakember (vannak még ilyenek is), hanem csak széles képzettséggel rendelkező marxista irodalomtudós.

De annak ellenére, hogy a szovjet textológia szemmel látható eredményeket ért el, világos, hogy még sokmindent nincs rendben könyvkiadóinknál az irodalmi művek szövegeinek kiadásra való előkészítése terén. Az utóbbi években a kiadóknál alacsonyabbá vált a szövegek előkészítésének kultúrája és ez igen durva hibákhoz vezetett, amelyekről a Pravda ez év május 20-i vezércikkében írt. Mint a cikk megállapítja, »Gyemjan Bednij a »Goszlitizdat« és a »Vojenizdat« kiadásában megjelent versesköteteinek összeállításában és szerkesztésében önkényesen, önhatalmúan bántak a költő szövegeivel, s ennek következtében sok versét olyan torzításokkal közölték, melyek egyes esetekben a költő szövegeinek liberális burzsoá meghamisításához vezetnek.« A Pravda ugyancsak megemlíti, hogy a cskalovi és csitai kiadók M. I. Mihajlov író műveinek kiadására vállalkoztak és hogy P. Fatyjejev súlyos hibákat követett el a szövegek összeállításában.

Az utóbbi időben megmutatkozott, hogy a könyvkiadó vállalatoknál és a textológusok között nem világos a klasszikusok kiadásának néhány alapvető kérdése. Így pl. a Tudományos Akadémia Irodalmi és Nyelvi Osztályának ebben az évben külön értekezletet kellett összehívnia azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen elvek és milyen szöveg alapján kell kinyomtatni Gogol *Holt lelkek* című művét, amelyet már igen sokszor különböző kiadók (még a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának könyvkiadója is) kiadtak. Igaz, hogy a *Holt lelkek* szövegével kapcsolatos vitákban leginkább egyes mondatok, sőt egyes szavak egyik vagy másik változatáról van szó és nem az egész szövegről, de Gogol műveiben – mint minden zseniális író műveiben – minden sor, minden szó drága nekünk.

Mi az oka ennek az áldatlan állapotnak a klasszikusok kiadása terén?

Az egyik ok a textológia jelentőségének lebecsülése és annak a meg nem értése, hogy miben áll voltaképpen a textológusok munkája az irodalmi művek kiadásra való előkészítésénél. A könyvkiadók sok tekintetben szabad folyást engedtek a szövegek előkészítésének, nem vezették közvetlenül ezt a munkát, rábízták alkalmanként más és más személyekre.

A szovjet olvasó az orosz klasszikusoknak egy és ugyanazon művét egymástól lényegesen különböző alakokban kapja kézhez. Így pl. csak az utóbbi években több kiadó jelentette meg Puskin, Lermontov, Gogol és más írók egy és ugyanazon művének egymástól eltérő szövegeit. Sőt ugyanaz a kiadó, amikor több ízben jelenteti meg ugyanazt a művet, olykor különböző szöveggel adja azt ki.

Halaszthatatlan feladatunk, hogy véget vessünk ennek a megengedhetetlen anarchiának és hogy megállapítsuk a klasszikus írók műveinek egységes, mindenki számára kötelező, legpontosabb, állandó szövegét. De az ezzel kapcsolatos tudományos munkát nem szabad egyszer és mindenkorra befejezettnek tekintenünk. A kéziratok, különböző adatok, visszaemlékezések, amelyek lehetővé teszik, hogy egyik vagy másik homályos kérdést tisztázzuk, egyre nagyobb számban állnak rendelkezésünkre. Azokban a kéziratokban, amelyek nem jelentek meg az írók életében, számos tisztázatlan vagy csak feltételesen tisztázott hely van. A textológia tudományának fejlődésével ezeket a hiányokat fokozatosan pótoljuk. Ezért a soronlévő új kiadás előkészítését olyan munkatársnak kell elvégeznie, aki jól ismeri a textológiai tudomány összes eredményeit és felfedezéseit. De még az ilyen szakember sem oldhat meg minden kérdést önállóan, hanem a szöveg feltétlenül szükséges megváltoztatását minden egyes esetben textológiai szakbizottság döntésére kell bízni.

A klasszikusok kiadásaival kapcsolatban tapasztalható áldatlan állapotnak a másik oka az, hogy nincs meg a kellő kapcsolat a könyvkiadók és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának irodalomtudományi intézetei között, amelyekben tapasztalt textológus tudósok dolgoznak.

A könyvkiadás és a Tudományos Akadémia intézetei tudományos munkája egymástól való elszakadásának romboló hatása különösen az utóbbi időben mutatkozott meg igen erősen, amikor eddig soha nem látott mértékben megnövekedtek a szépirodalmi művek kiadásának tervei. A Párt és a szovjet kormány, a nép szellemi szükségleteinek kielégítéséről gondoskodva, megkövetelte a könyvkiadóktól, hogy az orosz klasszikusok és a szovjet írók műveit hetvenöt-, százötven-, háromszáz- és ötszázezer példányban jelentessék meg.

Az orosz klasszikusok kiadása terén a legnagyobb munkát a »Goszlitizdat«-nak kell elvégeznie, de az olvasók igényei annyira megnövekedtek, hogy a »Goszlitizdat«-on kívül a »Szovjetszkij pizmatyel«, a »Vojenizdat«, a »Gyetgiz«, a »Molodaja gvargyija« és a területi kiadók is elkezdtek foglalkozni orosz klasszikusok műveinek kiadásával. Már ez az egy körülmény is elég ahhoz, hogy a könyvkiadók vezetőit arra készítse, hogy összehangolják a munkájukat és kidolgozzák az összes kiadók számára a szövegek elkészítésének egységes elveit. De ez nem történt meg.

A kiadványok minőségének megjavítására vonatkozó, erősen megnövekedett követelmények a kiadókkal szemben feltétlenül szükségessé teszik a textológiai munka országos méretű, új formában való megszervezését. Természetes, hogy a textológiai munka tudományos központjainak a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világirodalmi Gorkij Intézetének, Orosz Irodalmi Intézetének és a köztársasági akadémiák irodalmi intézeteinek kell lenniük. Rájuk kell bízni a klasszikusok műveinek tervszerű kiadását azzal, hogy a könyvkiadók hiteles, egységesen ellenőrzött és állandó szövegeket kapjanak, amelyeket hatalmas példányszámban hoznak forgalomba.

Az intézeteknek *általános textológiai* útmutatást kell kidolgozniuk az irodalmi szövegek kiadásának előkészítéséhez. Ezt az útmutatást a szovjet textológia gazdag tapasztalatainak általánosítása alapján kell összeállítani. Ha a könyvkiadók ilyen gyakorlati irányítást kapnak, akkor ellenőrizni tudják majd a textológiai munkát és véget vetnek annak az önkénynek és szubjektívizmusnak, amely egyes textológusok részéről megnyilvánul.

Az Akadémia intézeteinek textológiai szakkönyveket és tájékoztatókat kell kiadniuk.

Végül is, éppen a Tudományos Akadémia intézetei képezzék azt a tudományos társadalmi szervezetet, amely hitelesen megoldja mindazokat a bonyolult, nehéz és vitás kérdéseket, amelyek a könyvkiadó vállalatoknál egyik-másik mű szövegének minőségével kapcsolatban felvetődnek. *A klasszikus szövegek helyességének kérdése nem egyes szakemberek magánügye, — ez igen felelősségteljes, állami fontosságú ügy.*

A »Goszlitizdat« kezdeményezte és megkezdte egy textológiai útmutató összeállítását. A »Biblioteka poéta« c. könyvsorozat kiadásához a »Szovjetszkij pizmatyel« könyvkiadó állít össze útmutatót. A »Glavpoligrafizdat« foglalkozott

az alájatartozó kiadók textológiai munkája szervezeti vezetésének kérdéseivel. Feltétlenül szükséges, hogy ebbe más kiadók és az Akadémia irodalmi intézetei is belekapcsolódjanak.

Szeretnénk megvitatás tárgyává tenni néhány kérdést, a szépirodalmi művek textológiai előkészítésének most meginduló rendezésével kapcsolatban :

1. Szervezeti kérdések

Az orosz klasszikusok művei kiadásának tudományos előkészítését két kiadónak — a Tudományok Akadémia kiadójának és a »Goszlityizdat«-nak kell végeznie.

Köztudomású tény, hogy az Akadémiai Kiadó különleges feladatokat tűz maga elé az orosz írók hagyatékának nyilvánosságra hozatala terén : a művek akadémiai kiadása magában foglalja a szöveg nem végleges formáit, a változatokat, egyes megjegyzéseket, részleteket és más olyan anyagokat, amelyek szükségesek az író munkásságának tanulmányozásához. Az akadémiai kiadások sajátossága abban is áll, hogy tudományosan meg kell indokolniok, miért éppen ezt a szöveget választották alapul, és be kell bizonyítaniok, hogy az alapul választott szöveg milyen időpontból származik. A klasszikusok akadémiai kiadása lehetővé kell, hogy tegye az összes többi kiadók számára, hogy újra kinyomassák ezeket a tudományosan ellenőrzött, állandó szövegeket, hogy ne kelljen minden kiadónak külön előlrol elvégeznie az egész textológiai munkát.

De mivel pillanatnyilag az Akadémiai Kiadó csak néhány író műveinek állandó szövegét bocsáthatja a kiadók rendelkezésére, ezért az Akadémia intézetein kívül a textológiai munkát a szükséghez mérten az ország olyan központi könyvkiadójának — a »Goszlityizdat«-nak — is végeznie kell, amelynek feladata, hogy az orosz klasszikusok műveit nagy példányszámú kiadásokban bocsássa az olvasó rendelkezésére. A »Goszlityizdat«-nál az összes ilyen kiadásokat tekintélyes szakemberekből álló textológiai bizottság irányítása mellett az egységes útmutatásnak megfelelően kell létrehozni.

A területi könyvkiadók, a »Gyetgiz«, a »Vojenizdat« és más könyvkiadók, melyek rendszerint egyes műveket, vagy néha válogatott művekből álló köteteket adnak ki, a »Goszlityizdat« szövegeinek alapján kell, hogy megjelen- tessék ezeket.

Sürgősen meg kell kezdeni az új textológiai szakemberek képzését. E kérdéssel elsősorban az Akadémia intézeteinek kell foglalkozniuk. A Felsőoktatási Minisztériumnak be kell vezetnie a textológia tanítását (speciális kollégiumok, szemináriumok formájában) a moszkvai és leningrádi egyetemen. A könyvkiadók munkatársai számára is textológiai szemináriumokat kell tartani.

2. A tudományos textológia kérdései

Általában azt a szöveget tekintjük a szerző hiteles szövegének, amely az író életében utoljára megjelent kiadás szövege és amely a szerző tudtával és személyes részvételével került kiadásra.

De a szerző életében megjelent utolsó kiadás szövegét nem szabad mechanikusan újra nyomtatni. Korántsem tekinthetjük hitelesnek minden, a szerző életében utoljára megjelent kiadás szövegét, hiszen ebben a kiadásban a szöveget elronthatták a cenzúra ferdítései, a kívülállók beavatkozása és mindenfajta más hiba.

Továbbá előfordulhatott az úgynevezett öncenzúra is, amikor a szerző, aki előre látta a cenzor elkerülhetetlen beavatkozását, kénytelen volt maga megváltoztatni eredeti szövegét. Hogyha ez az eredeti szöveg fennmaradt és ha bebizonyítható, hogy a szerző *kizárólag* a cenzúrára való tekintettel eszközölt változtatásokat, akkor helyre kell állítani az eredeti változatot.

A hiteles szerzői szöveg helyreállításának klasszikus példája Scsedrin: *Mese a buzgó főnökről* című művének szövege a *Modern idill* XX. fejezetében. Az író kéziratában e mesét több változatban lelhetjük fel. Nyomtatásban az utolsó változat jelent meg, de az utolsóelőtti változatban olyan részek vannak, amelyeket a cenzúra nyilvánvalóan nem tűrt volna el, s ezért — mint a szövegek összehasonlításából megállapítható — ezeket a részeket maga Scsedrin hagyta ki a következő változatban. Így az utolsó változat szövege »cenzúrált« szöveg, habár a változtatásokat maga a szerző végezte. Természetes, hogy a *Modern idill* szovjet kiadásában a mesét nem az utolsó változat alapján közölték, hanem annak a változatnak alapján, amelyben »a pimaszok« — így nevezi Scsedrin a »Szent sereg« tagjait — azt a gondolatot sugalmazzák a buzgó főnöknek, hogy »Amerika becsukandó«. Scsedrin meséjének éppen ezt a helyét, amely hiányzik a *Modern idill* forradalom előtti kiadásából, használta fel Sztálin elvtárs a szovjetek VIII. rendkívüli kongresszusán a Szovjetunió alkotmánytervezetéről tartott történelmi jelentőségű beszédében, amikor azt a fasiszta félhivatalos lapot leplezte le, amely a szovjet államot szándékozott »bezárni«.

A cenzúra ferdítésein és azokon a »javításokon« kívül, amelyeket kívülálló személyek a szerző egyenes beleegyezése nélkül eszközöltek, a szöveg igen gyakran mindenféle olyan hibát is tartalmaz, amely a mű lemásolása és nyomtatása közben keletkezett. Vannak olyan esetek, amikor a szerző különböző okokból kifolyólag nem tudta kiküszöbölni ezeket a hibákat, s így ezek nyomtatásban megjelentek és a szövegben maradtak egészen a szerző életében történt utolsó kiadásig.

Az ilyen hibákat, hiányosságokat csak akkor fedezhetjük fel, ha igen gondosan és alaposan, elemzően összehasonlítjuk a szerző életében utoljára

megjelent kiadás szövegét az összes megelőző kiadásokéval és a fennmaradt kéziratokkal.

Eddig azokról a művekről beszéltünk, amelyek a szerző életében jelentek meg. Azonban igen sok olyan mű van, amely csak az író halála után jelent meg. Az ilyen művek kiadásánál a textológus gyakran nagy nehézségekkel találkozhat, különösen, ha olyan művek szövegén dolgozik, amelyek a cenzúra miatt nem jelenhettek meg a szerző életében. (Így például Gribojedov: *Az ész bajjal jár*, vagy Lermontov: *Álarcosbál* c. műve). Az ilyen művek nyomtatásban megjelent szövege különböző hibákat tartalmaz: a korabeli kéziratok források pedig vagy elvesztek, vagy pedig ha eredetükre nézve megbízhatóak is, de mégis másolatok, és nem az eredeti kézirat. Ilyen esetben a szöveg egyes részei kétségtelenül vitássá válnak. Ezért addig, amíg dokumentumanyagokat nem találunk, e művek kiadásánál nem a textológus egyéni véleménye kell, hogy irányadó legyen, hanem egy tekintélyes szakmai bizottságé, amelyet az adott kérdés megoldására a Tudományos Akadémia intézete révén hoznak létre.

Így: a szerző utolsó akarata, a szerző életében megjelent kiadás azok az alapvető kritériumok, amelyeket irányadónak kell tekintetnünk a szövegek kiadásra való előkészítésénél.

3. A helyesírás kérdései

A kiadók előtt a textológiai munkán kívül az a feladat is áll, hogy következetesen és tudományos megalapozottsággal helyettesítsék a régi helyesírást az újjal. Ezt meg is teszik, de bátortalanul, következtelenül és főleg nem elvszerűen. Ennek eredményeképpen az a túrhetetlen állapot következett be, hogy a szépirodalmi művek, amelyekből a tanulók milliói tanulnak, művek, melyek több százezres példányban jelennek meg, nem hogy nem erősítik meg azt a tudást, amelyet a tanulók helyesírás terén szereztek, hanem sok esetben bizonytalanná teszik azt. Az olvasók tömegei, köztük a tanulók is, az orosz klasszikusok új kiadásaiban olyan helyesírással találkozhatnak, amely eltér a nyelvtan elfogadott mai szabályaitól.

Az orosz klasszikusok kiadásaival kapcsolatos helyesírási kérdéseket nem lehet egyik vagy másik szerkesztő belátása szerint megoldani. Ez a kérdés az egész állam szempontjából jelentős és ezért a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének egyenes kötelessége, hogy segítséget nyújtson a kiadóknak és helyesírási útmutatót készítsen.

Természetesen nem tudtuk itt érinteni a klasszikusok kiadásával kapcsolatos összes kérdéseket. Ezeket a sok tekintetben igen bonyolult kérdéseket a tudományos közvéleménynek, a könyvkiadóknak és a Glavpoligrafizdatnak széles tudományos vita keretében alaposan meg kell tárgyalniok.

Büszkén mondhatjuk, hogy a világon nincs még egy ország, ahol olyan figyelmet fordítanak a klasszikus örökségnek a tömegek körében való propagálására, mint a szovjetek országában.

Nálunk minden lehetőség megvan arra, hogy az orosz klasszikusok kiadásait példás kiadásokká tegyük, amelyek megfelelnek a magas tudományos követelményeknek és a dolgozók megnövekedett kulturális igényeinek.

Ezért olyan nagy a szovjet irodalomtudósok és könyvkiadók felelőssége.

MAGYAR KLÁSSZIKUSOK KRITIKAI KIADÁSÁNAK SZABÁLYZATA

Az alábbiakban közzé tesszük a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottsága részéről a magyar klasszikusok kritikai kiadásainak szerkesztői részére kidolgozott irányelveket. Tárgyalásuk még az Akadémia újjáalakulása előtt, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XIX. századi munkaközösségében indult meg. A kritikai kiadások elvi kérdéseiről a Szovjetunióban megindult vita indokolttá teszi, hogy a magunk eljárásának alapelveit is szélesebbkörű nyilvános megvitatás alá bocsássuk.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalomtörténeti Bizottsága a magyar klasszikusok kritikai kiadásaira vonatkozólag a következő irányelveket állapította meg:

1. A klasszikusok műveinek teljes kiadása tartalmazza az író valamennyi fellelhető művészi alkotásán, töredékein, tervvázlatain stb. kívül esetleges naplójait, egyéb feljegyzéseit, leveleit is. A levelek előzményeire és a válaszlevelekre a jegyzetekben kell utalni. A kiadásoknak az író személyét, életét és munkásságát megvilágító illusztrációkat (arcképek, kéziratok, első kiadások facsimiléi stb.) is tartalmazniuk kell. Idegennyelvű műveket vagy szövegrészleteket a főszövegben az eredeti nyelven kell közreadni, magyar fordításukat a jegyzetek közt, vagy vonallal elválasztva a lap alsó részében.

2. A szöveg sorrendjének főszempontja a művek keletkezésének (befejezésének) időrendje. Nagyobb epikus és drámai alkotásokat a kisebb művek közül kiemelve külön sorolunk. Próza és vers általában szétválasztandó. Esetenként kell eldönteni, hogy a műfordítások az eredeti műveket tartalmazó kötetbe kerüljenek-e. Levelek, naplók, feljegyzések stb. külön csoportosítva közlendők. Függelékben közölhetők az író életére és műveire vonatkozó egyéb fontos dokumentumok is.

3. Az írótól ki nem adott, zsenyének minősülő korai alkotásokat, valamint a töredékeket és a kétes szerzőségű műveket a többiek után elkülönítve tesszük közzé, kivéve ha a költő valamely töredékét befejezett alkotásai közé sorolva maga kiadta. A versek közlésében a költő által tervszerűen megkomponált ciklusok egységét lehetőleg meghagyjuk, kivéve ha e ciklusokat későbbi kiadásokban maga a költő megbontotta. A kiadatlan, vagy a költő

halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel vagyunk a fent említett szempontokra, zsengek, töredékek elkülönítésére. Az eredetileg levelekbe iktatott verseket csak akkor osztjuk be a versek gyűjteményébe is, ha a költő feltehetőleg nemcsak magánközleménynek szánta őket. Az írótól művéhez tartozónak nem tekintett, szűkkörű közönségnek szánt alkalmi megnyilatkozásokat, rögtönzéseket ugyancsak a művektől elkülönítve közöljük.

4. A kiadás alapjául az író életében megjelent utolsó szöveggözlés, vagy legkésőbbi eredeti kézirat szolgál. Ha azonban hitelesen megállapítható, hogy az író életében megjelent közlés csak a cenzúra beavatkozása vagy a politikai nyomással való számolás következtében tér el az író eredeti szövegvezetésétől, akkor a cenzúrázatlan szöveg tekintendő véglegesnek, a változatot és a rávonatkozó adatokat pedig a jegyzetben kell közölni. Kényszer nélkül, akár más író tanácsára is, de az író beleegyezésével történt változtatást tiszteletben kell tartani, ilyen esetekben, mint minden a szöveg kialakulását bemutató szövegtörténeti adat, e változtatás története is a jegyzetekben kap helyet. Romlott szöveg helyreállítása általában csak a jegyzetekben történjék meg, kivéve kétségtelen toll- vagy sajtóhibák teljesen egyértelmű helyesbítését; a jegyzetek ez utóbbi esetben is hívják fel a figyelmet a végrehajtott szövegjavításra.

5. A szövegeket az Akadémia érvényben lévő helyesírási szabályzata szerint közöljük. Fenntartandók az olyan helyesírási sajátosságok, amelyek a költő nyelvének a mai köznyelvtől eltérő hangállapotát fejezik ki. (Prozódiai eltérések, egyéb régi és tájnyelvi sajátosságok stb.) A jegyzetek élén részletesen tüntessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól. A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának bemutatására is ügyelni kell.

6. Verses műveket ötösével folyamatosan sorszámozzunk. Versszakokra tagolt művek sorszámozása mellőzhető.

7. A klasszikusok teljes kritikai kiadása magukkal az író műveivel kezdődik s csak a jegyzetek élén közöl a szöveg hagyományra és a kiadó eljárására vonatkozó bevezetést.

8. A jegyzetek a kötetek végén kapnak helyet, kivéve az írónak az illető művekre vonatkozó saját jegyzeteit; ezeket az illető szövegrészt közlő lap alján adjuk. A kiadás jegyzetei tartalmazzák mindazokat az adatokat, amelyek a közölt változat kiválasztását indokolják és a szöveg történetét megvilágítják, a kéziratok és az író életében megjelent közlések leírását és szövegváltozatait. A véglegesnek tekintett szöveg kialakulása után megjelent eltérő szöveggözlésekre csak akkor történjék utalás, ha a szerzőtől eredő további variánsokat tartalmaznak, vagy ha velük kapcsolatban a köztudatban élő hibás változatok kiküszöbölésére kell felhívni a figyelmet. Tartalmazniok kell továbbá a jegyzeteknek mindazt, amit a filológiai kutatás az illető mű kelet-

kezéséről és további történetéről kiderített. Esztétikai fejtegetéseket a kritikai kiadások jegyzetei ne tartalmazzanak. Történeti, összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat is csak a legszükségesebb esetekben.

9. A kiadás záróköteté közölje az egész sorozat részletes tartalomjegyzékét, valamint szükség esetén a szövegekben előforduló tulajdonnevek, továbbá elavult, tájnyelvi és nem közkeletű idegen szavak magyarázatos jegyzékét.

10. A fenti alapelvek a klasszikusoknak nem minősülő irodalmi szövegek akadémiai kiadására is érvényesek, a következő módosításokkal: indokolt esetben a Magyar Irodalomtörténeti Bizottság az eredeti helyesírással való közlés vagy facsimile-kiadás mellett dönthet. Olyan művek kiadása elé, amelyek megjelentetése indoklásra szorul, előszót, esetleg részletes értékelő tanulmányt kell írni. Ha nem az egész kiadványra, hanem csak néhány darabjára vonatkozólag van szükség indoklásra, ezt is a jegyzetek élén kell megadni.

A fenti alapelvek alkalmazása körül felmerülő vitás kérdéseket a Magyar Irodalomtörténeti Bizottság elé kell terjeszteni.

BEKE ÖDÖN

NÉHÁNY PERMI NÉVSZÓKÉPZŐ EREDETE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. március 17-én tartott ülésén

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége azzal a szemrehányással illette az I. Osztály Nyelvtudományi Bizottságát, hogy nyelvészeink csak finnugor szövegeket adnak ki s nem foglalkoznak a nyelvfejlődés jelenségeivel.

A vád csak részben jogos. A Magyar Tudományos Akadémiának éppen egyik nagy érdeme, hogy egyetlen év alatt három kötetnyi rokonnyelvi szöveggyűjteményt adott ki. Népi demokráciánknak az előző évtizedek számos mulasztását kell pótolnia, mégpedig minden téren s így a nyelvtudomány vonalán is. Hisz nagy Regulynknak páratlan értékű gyűjtése még egy évszázad eltelte után sincs kiadva. Munkácsi Bernát vogal szótára, szövegeihez írott bevezetései és jegyzetei, Pápay József osztják gyűjtése, az első világháború alatt feljegyzett szövegek és szótárak még mindig a nyomdafestékre várnak. Ne vegye hát rossz néven az Akadémia, ha elsősorban ezeket a mulasztásokat szeretnők behozni.

De nemcsak erről van szó. Hisz az új anyag közzététele egyben a tudomány előbbrevitelét, előrehaladását jelenti. Hol tartana a magyar történeti és összehasonlító nyelvtudomány, ha pl. finnugor vonalon még ma is azt az anyagot kellene használnunk, amelyből mindnyájunk eszményképe, a finnugor nyelvtudomány igazi megalapítója, Budenz József dolgozott. Hisz Budenz, ami az ő idejében nemcsak a finnugor, hanem az összes uraltaji nyelvekről a tudomány rendelkezésére állott, azt ő mind tökéletesen földolgozta, azt merném mondani, kifacsarta, s hogy halhatatlan Budenzünk alkotásainak jórésze elavult, s már a múlté, annak oka éppen az, hogy azóta nagyterjedelmű és értékű tudományos anyag gyűlt össze, sajnos, egyrésziük még mindig kiadatlanul.

Igenis, folytassuk továbbra is a még kéziratban levő anyag kiadását, sőt Akadémiánknak még tovább kell mennie, újabb gyűjtések lehetővé tételét kell szorgalmaznia, mert még számos olyan terület van, ahol egyáltalán nem járt még tudós kutató.

A Szovjetunió a népeknek és a nyelveknek valóságos múzeuma. S a Szovjetunió nyelvtudósain kívül egyetlen ország tudósait sem érdeklik annyira ezek a népek és nyelvek, mint éppen a magyarságét. Nemcsak arról van szó, hogy népünk bölcsője a mai Szovjetunió területén ringott, nemcsak a Szovjetunió szövetséges és autonóm köztársaságaiban élő rokonnépek érdekelnek

bennünket, hanem más népek is, mint a különféle török, mongol és a többi altaji népek, sőt pl. a mi jászaink ősei, az oszétek, de egyéb iráni népek is, melyek nyelvének tanulmányozása honfoglaláselőtti jövevényszavaink és történelmünk számos kérdését oldhatná meg. Ott laknak továbbá az ú. n. paleoázsiai népek, melyeknek nyelvéről oly keveset tudunk, pedig az ural-altaji nyelvekkel való kapcsolataik nyomozása nem is sejtett tanulságokkal járhat a nyelvtudományra.

De ne riadjunk meg az önkritikától sem. Igaz, egyelőre még nem dicsekedhetik népidemokráciánk valóban nagyjelentőségű nyelvtudományi munkákkal és tanulmányokkal, sem a magyar, sem a finnugor nyelvészet terén. De az utolsó évtizedek sem mutathatnak fel oly hatalmas alkotásokat, mint a *Magyar-ugor Szótár*, az *Ugor Alaktan*, a *Nyelvtörténeti Szótár*, a *Magyar Kötőszók*, a *Magyar Határozók*, a *Jelzők mondattana*, a *Tűzetes magyar nyelvtan I.* kötet és Simonyi Zsigmondnak az Akadémiába beadott és mindeddig elő nem került *Magyar mondattana*. Valóban, ehhez fogható nagy munkákat csak Budenz és Simonyi, a magyar nyelvtudománynak ez a két halhatatlanja, tudott megalkotni, s ezek létrejövele is évtizedek munkája volt.

De azt sem mondhatjuk, hogy a kiadott és gyűjtött anyag feldolgozása terén semmi sem történt. Hogy csak a magam munkájáról beszéljek, saját mari gyűjtésem nyelvi feldolgozását már az első világháború befejezése előtt megkezdtem. Még itthon jelentethettem meg mari* szófejtéseim első közlését a NyK. XLV. kötetében, de a Tanácsköztársaság bukása után lezárult előttem a sorompó, s külföldre kellett mennem szövegeim és tanulmányaim megjelentetése érdekében. A Helsinkiben megjelenő FUF. egész sorát adta ki idevágó tanulmányaimnak, így a fgr s-hangok viselkedéséről szólót az általam először tanulmányozott mari nyelvjárásokban, a mari igeragozás történetéhez című új adataimat, a mari nyelvben előforduló csuvas jövevényszavak hangtörténetéhez c. cikkemet, a marik pénzszámításáról szóló három dolgozatomat, amelyek összefoglalva csak most jelenhettek meg itthon a NyK.-ben s orosz nyelven az Acta Linguisticában, egy mari névszóképzőről szóló tanulmányomat és újabb szófejtéseimet. A Finnugor Társaság félszázados jubileumára kiadott ünnepi kiadvány számára írtam meg a mari nyelv csuvas jövevényszavaihoz címmel újabb adalékaimat. Az Észttudós Társaság *Sitzungsberichte*-iben közöltem a mari kollektív számnevekről szóló dolgozatomat. De mindezekon kívül hivatkozhatom a Magyar Nyelvőrben, a Nyelvtudományi Közleményekben, az Ethnographiában, a Népünk és Nyelvünkben, az Erdélyi Múzeumban, az Erdélyi Helikonban, a Természettudományi Közönyben, a Botanikai Közleményekben, az Állattani Közleményekben, a Kócsagban, az Aquilában, a Debreceni

* Tanulmányomban a finnugor népeknek a Szovjetunióban ma közkeletű nevét használom, tehát *chanti* — osztják, *komi* — zürjén, *manysi* — vogul, *mari* — cseremis, *mordvina* — mordvin, *udmurt* — votják.

Szemlében, a Vasi, majd Dunántúli Szemlében, külföldön a Finnisch-ugrische Forschungenban, az Anthroposban, a Virittäjában, az Eesti Keelben, az Indogermanische Forschungenban, a Theutonistában, a Zeitschrift für slavische Philologieban, a Memoires de la Société Finno-ougrienne-ben megjelent kisebb-nagyobb tanulmányaim és cikkeim százaira.

És folytattam volna nyelvi gyűjtésem feldolgozását, ha nem az lett volna első kötelességem, hogy nagy gyűjtésemet és szótári anyagomat hozzam biztonságba, hogy ha a második világháború folyamán valami történék velem, hagyatékom gondozását mások is elvégezhessek.

De különben sem lehet évtizedek mulasztásait néhány év alatt pótolni. Azt azonban valóban nem mondhatjuk, hogy minden kiadott nyelvi anyagot már feldolgoztunk. Be kell bizony vallanunk, hogy a rokon finn nyelvészek egész könyvtárra való új szöveget és szótárt adtak ki, s ennek a hatalmas anyagnak, de még a hazánkban megjelent szövegeknek a feldolgozását is csak kis részben végeztük el.

Az új anyag kiadásának és a már megjelent munkák feldolgozásának párhuzamosan kell folynia, a gyűjtésnek és a gyűjtemények kiadásának azonban sohasem szabad megszakadnia.

*

Jelen dolgozatommal az újabb gyűjtések feldolgozásával szeretnék hozzájárulni a finnugor nyelvek fejlődéstörténetének kutatásához.

1. Egy többesjel a komi nyelvben

A finnugor nyelvekben tudvalevőleg a többesszám eredeti jele *-t* volt. Ez a jel megvan a manysiban, a chantiban, a mordvában és a finnben. A lapp nyelvben ugyan a többesjel *-k*-nak hangzik, de ez kétségkívül újabb fejlődés *-t*-ből s nem azonos a magyar *-k* többesjellel, hacsak ez is nem az eredeti *-t* hang folytatása, de ez egyelőre még nincs bebizonyítva.

A mari nyelvjárások többféleképpen képezik a többesszámot, a személyragokban azonban kimutatható a *-t* többesjel.

A permi nyelvekben már személyragokban sem mutatható ki az eredeti *-t* jel, a főnevek többesjele pedig teljesen eltér a többi finnugor nyelvek többesjeleitől. Az udmurtban a többesszám jele *-jos* (*-os*), a komiban V S Peč L I *-jas*, U *-jēs*, P *-jēz*, *-jez*, PO *-jōz*. A P-ben a *j* a megelőző mássalhangzóhoz hasonul (Wichmann : Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 24, Uotila : Syrjänische Chrestomatie 48).

Budenz UA 302 szerint ez a permi többesjel önálló szóból keletkezett : komi V S L U P *jēz*, I *jēz* 'Volk, Leute, Menschen, andere (Leute) ; Fremder, anderer ; fremd' (Wichmann—Uotila), udmurt *jōz* 'íz, izület ; büttyök, bog, csomó (a szalma szárán) : párja, viszony szerinti megfelelője, hozzáillője

vkinek v. vminek ; Gelenk ; Halmknoten ; Paar, was mit einer Person od. einem Gegenstande in gleichen Verhältnissen ist'; *joz-kaljk* 'korácsok, kortársak ; Altersgenossen' (Munkácsi : A votják nyelv szótára 275). L. Vaszilij komi nyelvész Nyr. LIX, 76 szerint Budenz magyarozatát Wichmann is elfogadta, legalábbis 1926-ban 'egyetemi előadásában még így tanította. Ugyanezt a véleményt hangoztatta Uotila is (MSFOu. LXV, 182 és FUF. XXIX, 26). Nézetem szerint ez a magyarozat egyelőre még nincs teljes mértékben bebizonyítva.

Van azonban a komi nyelvben egy szó, amely nem ezt a jelet használja a többesszám képzésére. Ez a szó a magyar *fiú* megfelelője, amely mindkét permi nyelvben *pi*-nek hangzik. Ennek a többesszáma : V Peč U *pian*, V S I *pijan*, P *pija'n*, L I *piian*, P *pija'n* 'Söhne (V S I L), Knaben (V Peč), Jungen, (V S L), Kinder (V I U)'. A szóban előforduló többesjel tehát *-an*, *-jan*. Ezt a többesjelt egyetlen más szó sem veszi föl, s a votják nyelv a *pi* szó többesszámát is a rendes többesjellel képezi : *pijos*. Igaz ugyan, hogy Lytkin szerint ugyanez a *-jan* elem van a *mijan* 'miénk, noster', *tijan* 'tiétek, vester' névmás-ban, s az AV nyelvjárásban rokonságot jelentő szavakban azt akarja kifejezni, hogy az illető személyen kívül még egy (esetleg több) vele szorosabb kapcsolatban álló személyről van szó, de ebben az esetben is csak személyranggal fordulnak elő, pl. *batejan* 'apámék, apám és vmelyik családtag (*bat* 'apa'), *tsoj:djan* 'nőtestvéredék, nőtestvéréd és vmelyik családtag, az a ház, melyben nőtestvéréd lakik' (Nyr. LIX, 76). Ezek azonban tk. genitivuszok, illetve adesszivusok, s végzetük nem azonos a *pijan*-ével (vö. Uotila NyK. L, 465). A permi nyelvekben u. i. az eredeti fgr. genitivuszrag elveszett, s az adesszivus ragja vette át szerepét.

De hát akkor hogy magyarozzuk a *pian*, *pijan* többesszámú alakot? Budenz Ugrische Sprachstudien c. művében az *-n* hangot a *-t* plurálisjel változatának tartotta (II, 54). Uotila megjegyzése szerint a feltevés »kaum wahrscheinlich«.

Wichmann—Uotila komi szótára megadja a kérdésre a választ. Főbb felsoroltuk azokat a nyelvjárásokat, amelyekben a *pian*, *pijan*, *piian*-nak többesszámú jelentése van. Van azonban olyan nyelvjárás is, amelyben nem többes-, hanem egyszám, s ez a Wichmann—Uotila szótárában a P-vel jelölt permi nyelvjárás, ahol a szó jelentése 'Sohn', Lytkinnél a kámai nyelvjárás, amelyben a szó jelentése 'fi, kölyök' (Nyr. LIX, 76). Valószínűnek tartom, hogy ez a »kámai nyelvjárás« azonos a permivel. Meg kell azonban jegyezni, hogy a P nyelvjárásban a *ba-la-pija'n* összetételben a szónak többesszámi jelentése van : 'Lämmer' (*bala* 'Schaf'), 'bárányok', ellenben szintén egyszámú jelentésűek a következő állatok kicsinyeinek neve : P *pon-pija'n* 'junger Hund, Hündchen' (*pon* 'Hund'), P *sin-pija'n*, *sin-piia'n* 'eine Abart des Kühlings' (*sin* 'Kühling, Rohrkarpfen, Leuciscus idus). Más nyelvjárásokban is egyszámú jelentésük van ezeknek a többesszámi alakoknak :

V *ar-pijan* 'kleiner Fisch überhaupt (V), Junges des *ar*-Fisches' (L) (S L P *ar* 'tuikkaainen, «сетки» (Pl.) 'ein kleiner Fisch, Stint?'), S *sir-pijan* 'junger Hecht, Hecht-junges' (*sir* 'Hecht'). Rogovnál *kan-pijan* 'кошениок'; 'macskakölyök', *porš-pijan* 'поросенок'; 'malac'; *pijan* 'дитя'; 'gyermek', *Vaska-pijan* 'василья дитя': 'Vasilij gyermeke', *niv-pijan* 'девкино дитя'; 'leánygyermek'.

Szintén egyesszámi jelentése van a P *i.čši-pijan* 'Bruder des Mannes, Mannesbruder', tehát 'a feleség sógora', tk. 'kis gyerek, kis fiú, öcs' szónak. Az előtaghoz vö. udmurt *Gi.čši* 'wenig, kevés', *Gi.čši-men*, *SMi.čši-men* 'menyecske, fiatalasszony; sőgorasszony (így címezi a bátya felesége a kazáni votjákoknál az öcs feleségét, a malmyzsi kerületben a férj hugát); menyasszony'; zürj. I *i.čš-ai* 'Stiefvater' (tk. 'kis atya'), V VO VU *i.čš-in*, L *i.čš-én* 'Stiefmutter' (V VO L), Tante (VU); V VU S I UM *i.čš-moń*, P *i.čš-moń* 'junge Frau (V VU' S UM P), Schwiegertochter (V S I P, S: bes. jüngere, in den ersten Jahren)', P *i.čš-mońka* 'Schwiegertochter, junge Frau', V S Peč L *i.čšgt*, P *u.čšgt* 'klein'.

Ez a «többesszámi» alak némely nyelvjárásban felveheti a rendes többesjellet: I *pijanjas* 'Söhne, Kinder', P *pijannez* 'Söhne' (Wichm.-Uot.), KV *pianjas* 'gyermek' (UF47), S *sar-pianjas* 'a cár fiai' (no. 110). A permi nyelvjárásban természetes a többesjel felvétele, mert ott az alapszónak egyesszámi jelentése van.

De képzőket is vehet fel ez a «többesszámi» alak: I *pijana*, P *pijana* 'Kinder habend'; I *pijantem*, P *pijantem* 'kinderlos'. Az I nyelvjárásban *nĭ-pitem* 'kinderlos' is (I *nĭ-pi*, S *nĭl-pi*, V P *nĭv-pi* 'Kinder', tk. 'leány-fiú').

Mindebből az következik, hogy a *pian*, *pijan*, *pijan* eredetileg nem is volt többesszám, hanem egyesszám, s most már csak a szó végzetét kell megmagyaráznunk, s azt, hogy vehette fel egy egyesszámi alak a többesszám funkcióját.¹

Mint már Kertész Manó MNy. VII, 293 rámutatott, a finnugor nyelvekben az állatok kicsinyeinek nem volt eredeti nevük, hanem az anyaállat nevéhez a *fiú* szót fűzték hozzá. Az OklSz.-ban pl. a következőket találjuk: *csukafi* (ú), *darufi*, *galambfi*, *gödényfi*, *hattyufi*, *kecskefi*, *lúdfi*, *madárfi*, *nyúlfi*, *pontyfi*, *récefi*, *rókafi*, *seregélyfi*, *süllőfi*, *szarvasfi*, *túzokfi*, *tyúkfi*. Csallóközből a MTsz. is feljegyezte a *lúdfi* 'liba', *tikfi* 'csirke' szót, az utóbbit Pozsony megyéből és Sopron m. Répce mellékéről is. A moldvai északi-csángóknál *filjesz-fiu* 'Hasenjunges' (*filjesz* 'Hase'), *maska-fiu* 'Katzenjunges', *medve-fiu* 'Bärenjunges' (Wichmann). A Tiszaháton *lófió* 'csikó' (Csúry: Szamosháti Szótár).

A komiban V S L U *bała-pi*, S *bałę-pi*, L *bałka-pi* 'Lamm' (V L I U P *bała* 'Schaf', V auch: 'Lamm'), V S L *ič-pi* 'Lamm' (V S Peč L Le U *ič*, I *ič* 'Schaf'), V S L U *pon-pi* 'Hündchen, junger Hund' (*pon* 'Hund'), V U

¹ Az udmurtban viszont a *pi* os többesszámi alaknak van összetételekben egyesszámi jelentése: *pi,os-murt* 'férfi' (*murt* 'ember'), *nĭl,os-murt* 'leány' (*nĭl* ua.).

porš-pi 'Ferkel' (*porš* 'Schwein'), V L *ar-pi* 'kleiner Fisch (überh.) (V); Junges des *ar*-Fisches' (L), V U *jodi-pi* 'junger Brachsen, Brachsenjunges' (V S L U *jodi*, I P *jodi* 'Brachsen, Abramis brama'), V *šir-pi* 'junger Hecht, Hechtjunges' (*šir* 'Hecht'), V S L I U *šjn-pi* 'подязок, ? eine Abart des Kühltungs' (*šjn* 'Kühling, Rohrkarpfen, Leuciscus idus').

A *pi* szó szinte kicsinyítőképzővé vált az állatok neveiben, mert olyan szavakhoz is hozzájárul, amelyek már magukban is az állatok kicsinyeinek neve: VL L S *kuk-pi* 'Kalb (L: unter einem Jahr)' (*kuk* 'Kalb'), V S *lapa-pi* 'junger Brachsen, Brachsenjunges' (*lapa* id.), L *tšui-pi* 'junger Hecht, Hechtjunges' (*tšui* id.).

A *pi* szónak valóságos kicsinyítő képző válását bizonyítják Genetz keleti-permi adatai. Már Lakó György fölhívta figyelmemet a *nol-pián* 'kleines Mädchen'; 'kis leány, leányka' szóra, de ez a szó még nem bizonyítja állításomat, mert Wichmann—Uotila szótárában az S *nil-pi*, V P *niv-pi*, I *nī-pi* jelentése 'Kinder'; 'gyermek', szó szerint 'leány-fiú', s példája az ú. n. összefoglaló összetételeknek, amelyek annyira jellemzők a finnugor nyelvekre (l. Beke, NyK. XLII, 346). Megvan az udmurtban is: (Wichmann) G U *nil-pi*, J *nīu-pi* 'Kinder', U auch: 'Kind' (tehát nemcsak többes 'gyermek', hanem egyes 'gyermek' jelentése is van, Munkácsinál is: *nil-pi*, K *něl-pi* 'gyermek'. Ugyanezen elemekből áll a manysi (Munkácsi: É. *āri-pī*' (VNGy IV, 339), K *öu-pöu* (I, 172), T *āw-pū* (IV, 368), (Ahlqvist) *ā-pūv*, *ea-puv* 'gyermek', továbbá a chanti (Ahlqvist) É *evi-poχ*, *ev-poχ* 'Kinder, Nachkommen', (Patkanov) I *ēva-paχ* (*poχ*) 'gyermek', (Karjalainen—Toivonen) Likr. *ä̇u, ä̇* *pä̇γä̇t*, Trj. *ä̇u, ä̇t* *p̄ä̇γä̇t* 'lapset'; 'gyermek' (16b).

Genetz keleti-permi szójegyzékében azonban valóban vannak olyan adatok, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a *pián* valóban valóságos kicsinyítő képzővé vált ebben a nyelvjárásban, mert nem is állatnevekben fordul még elő. Így *pu* 'Baum, Holz; fa': *pu-pián* 'kleiner Baum, Bäumchen'; 'kis fa, fácska' (26), *bed* 'Stock, Stab'; 'bot': *bed-pián* 'Stöckchen, Stäbchen'; 'botocska, kis bot' (29). Magában *pián* Genetznél 'Junges'; 'állat kicsinye'.

A mariban a K JO *iyə*, C UJ B *iyə*, UP *iyə*, MK *iyə* fiú, állat kicsinye', pl. UP *kajək-iyə*, K *kek-iyə* 'madárfiók', JT *kol-i-yə*, UJ B *kol-iyə* 'a hal kicsinye'. UP *nuž-iyə* 'fiatal csuka', P B *komb-iyə* 'kisliba' (*kombo* 'lúd'), B M *pārās-iyə*, UP *pirās-iyə*, UJ *pārs-iyə*, K *kol-iyə* 'kismacska, cica', K *sasna-i-yə* 'malac', K *pi-i-yə*, JT *pi-iyə* 'kutyakölyök', JT *lōd-i-yə* 'kiskacsa'.

A komiban több példát idéztünk arra, hogy az állat kicsinyeinek neve mellé fölöslegesen, a többi mintájára, kiteszik a 'fiú' jelentésű szót. Ez a jelenség érdekes jelentésváltozásra adott alkalmat a mariban és a komiban. A mari P B M UJ CÜ CK Č *tšəpe*, MK *tšəpə*, UP *tšəpə*, CČ JT *tsəpe*, JO V K *tsəpə* 'tyúk' a csuvas *tšəpə* 'csirke, csibe' szó átvétele. 'Tyúk' jelentése csak úgy keletkezhetett, hogy hozzátették még a 'fiú' jelentésű szót: P B M UJ CÜ Č *tšəp-i-yə*, UP *tšəp-i-yə*, JO K *tsəp-i-yə*, s mivel az összetétel jelentése

is 'csibe' volt, ebből következtették ki a többi állatnév kicsinyítő mintájára az alapszó 'tyúk' jelentését.

A szó megvan az udmurtban is, mégpedig az eredeti jelentéssel: G *tšip̄i*, *tšip̄i*, S M Isl J MU *tšipi*, U *tšipu* (Wichmann), K *čip̄e* (Munkácsi) 'csibe, csirke'. A komiban a megfelelő alakot csak Lytkin szótározta: *tšip* 'Küchlein'. Ennek származéka a V S Peč L Le I U *tšipan*, P *tšipa'n*, melynek csak az I nyelvjárásban van 'Küchlein' jelentése, a V S Peč L Le nyelvjárásban már 'Huhn, Henne'. A szó végzetéről majd később szólunk, most csak azt állapítjuk meg, hogy ennek is eredeti jelentése kétségtávol 'csibe, csirke' volt, de mikor hozzájárult a *pi* 'fiú' szó, tehát amikor a V S L nyelvjárásban a *tšipan-pi* összetétel keletkezett, amelynek jelentése természetesen 'Küchlein', az összetétel első része következtetés útján 'tyúk' jelentést vett fel.

A *tšip* alapszó származéka az I *tšipka* 'männliches Glied' is, s az U P nyelvjárásban a *tšipan* szónak is megvan ez a jelentése.

A *tšip* alapszó azonban Wichmann—Uotila szótárában is szerepel a V L nyelvjárásban, de 'Lockruf für Hühner' jelentéssel.

Ebben az esetben tehát az történt, hogy az állatnév vált hivatottá, aminek az ellenkezője az általános jelenség (vö. Gombocz : Állathivatottok és állatnevek, MNy. VII, 353).

Gombocz adataihoz a komi nyelvből is tudunk példákat felhozni: L *tšib* 'Lockruf für Pferde', V S UM L *tšibe* id. (V S UM), 'Füllen' (V), 'kleines Füllen' (S L), P *tšiba* 'Lockruf für Füllen', 'kleines Füllen (bes. in der Kinderspr.) U *tšibej̄i* 'Füllen (Kosew.)'.

V S L U P *kis*, P *ks̄* 'Lockruf für die Katze' (orosz кыс): U *kisej̄i* 'Katze' (az *-ej̄i* komi kicsinyítő képző), V *kisil̄ej̄i* 'mein Kätzchen'.

Nagyon érdekes a mi *kutya* szavunkkal egyeztetett komi S L I U *kj̄tšan*, P *kj̄tšan* 'junger Hund, Hündchen' szó. A S nyelvjárásban ugyanez a jelentése a *kj̄tšan-pi* összetételnek, melyben a *pi* 'fiú, állat kölyke' szó feleslegesen szerepel, mivel már maga az előtag is ezt jelenti.

Az udmurtban ez a szó -csak összetételben használatos: G *kutša-pi*, M *kutša-pi*, U *ku.tša-pi* 'junger Hund' (Wichmann).

Mármost a komi nyelvből kiderül, hogy ezek alapszava is eredetileg állathívó volt: P *kj̄tš* 'Lockruf für den jungen Hund'. Más származékok is keletkeztek ebből: V *kj̄tši*, P *kj̄tška* 'junger Hund, Hündchen'. Az U nyelvjárásban feljegyzett egyik gyermekversben 3. sz. birtokragos *kj̄tšej̄is* alakból Uotila egy *kj̄tšej̄i* nominativust következtetett ki; a versben a szó jelentése 'Hund', de megvan a *kj̄tšej̄i* alak is 'kutyakölyök' jelentéssel, ugyanezen nyelvjárásban (UF 215). A V *kj̄tši* szó is használatos a *pi* szóval összetéve: V *kj̄tši-pi* 'junger Hund'.

Mint már említettem, az állatok kicsinyeinek nevében már a 'kicsiny' fogalma is benne rejlik. A mariban valóban nem elégszenek meg mindig a 'fiú, fióka, kölyök' jelentésű *igə* szóval való összetétellel, hanem néha még

a *-na* kicsinyítő képzőt is hozzáteszik, amely nagyon ritka, sőt elhomályosult képzőnek tekinthető. Ilyenek a következők: P B CK *piγène*, Č *pāγène*, JT *piγène*, V *piγèna* 'kutyakölyök, kiskutya'. A képző lehet közvetlen az alapszó után, s ezután még az *iγā* szó: M *piñèye*, UP *piñeγā*, JP *piñeγa*, UJ ČN *pāñèye*, CÜ *pāñiγe*, JO *pāñèγa*, K *pāñe-iγa* (Ramst.), *pāñeγa* id.

P B CK *tšibiγene*, JT *tsāβiγine*, V *tsāβaγina* és M *tšāβāñèye*, JT *tsāβāñiγe*. JO *tsāβāñiγa*, MK *tšimñèγa* id.

JT *lōdiγine* 'kis réce, kis kacsa' (*lōdo* 'réce, kacsa').

Wichmann már többször rámutatott, hogy a komi *tšipan* és a *kičšan* szó végső eleme kicsinyítő képző (Die tschuw. Lehnwörter in den permischen Sprachen 115, Wichmann—Uotila: Syrj. Wortschatz 366).

Már a fentiekből kitűnik, hogy ez az *-an* már nem élő képző. Wichmann FUF XVI, 208 szerint ez rejlik a Pečš *tšarkan* 'Hermelfalle' szóban is. Ennek alapszáva PečT *tšark* id., melynek megfelelője a Munkácsi följegyezte udmut *čark-nalk* 'tör, kelepce; Falle' összetétel előtagja (S M *nalk* 'hölgyenyétfogókelepce; Hermelfalle'). Mint komi jövevényszó megvan a chanti nyelvjárásokban is.

Wichmann ugyan hivatkozik VU *dereman* 'Hemdchen' (*dereṃ* 'Hemd'), *niḷan* 'Mägdelein' (*niḷ* 'Mädchen'), *lun* 'Tag': *lunan*, *oleṃ* 'Leben': *oleṃan* kicsinyítőképzős szókra, de ezek ebben az alakban nincsenek meg gyűjtésében, csak a szövegekben fordulnak elő, legnagyobb részt az *ei* kicsinyítőképzővel együtt, mint a *kičšan* 'junger Hund, Hündchen' is: V *kičšanej* 'mein Hündchen' (Wichmann: Syrj. Volksdichtung 310). Kivétel a *dereman* szó, mely 3. sz. birtokraggal előfordul, de ez is versben, s ez régi, elavult alakok megőrzését lehetővé teszi: VU *deremanis džēñid* 'das Hemdchen ist kurz' (209).

Mivel a komi nyelv szóképzésével újabb munkák nem foglalkoztak, érdemesnek tartom az idevágó adatokat az újabb szövegekből közölni: V *ęksi-sar ajanej* 'cár atyuskám' (Fokos 39), Le *šondi-bananej* (Schmeichelw.) 'mein Sönnchen; mein Liebchen! (V S L *šondi-banej* id., U *šondi-ban* 'Sonne', *šondi*, stb. 'Sonne', *ban* 'rechte Seite; Vorderseite (V S L P), rechte Seite des Zeuges (S U); Wange (VU I), Gesicht (V I)'), Le *jur-bežanejid* 'du Kopftuchzipfel' 287 (*bež* 'Schwanz'), Fokos 39 (I P *iñ* 'Weibchen (v. Tieren) (I)'; Frau, Weib (P)', Le *ętinanejis* 'aus dem Zusammensein' 288 (*ęti* 'ein'), Le *niđ-gepaneje* 'in eine Schmutzgrube' 288 (*gep* 'Grube), Le *jažanej* 'Fleisch' 287 (*jaž* id.), S *kok-juranej* 'lábfejcském' UF 106 (*jur* 'fej'), S *kejinanej* 'farkaskám' UF 98 (*kejin* 'farkas'; vö. P *kejiniñej* 'mein Wölflein' 142); ez az *iñ* képző csak a P nyelvjárásban fordul elő, pl. *te menam džulinej* 'du mein Liebchen', ebből *džul* 'Wasserblase (Peč), Kropf des Vogels (I), hölzerne Kugel zum Spielen; Knopf; lieb (schmeichelnd zu kleinen Kindern)' (P); néhány példát l. lejjebb az *-an* képzős adatokkal párhuzamosan), Le *jugid lunanej* 'mein helles Tagesgestirn' 287, *lunanej* 'napocskám' NyK. XLV, 467 (*lun* Tag,

Tageslicht'), V *mortaneĵ* 'emberkém, kedves emberkém' Fokos 38, 89, 93 (*mort* 'ember'), Le *nemaneĵ keže* 'für das ganze Leben' 289 (*nem* 'Lebenszeit, Leben'), Le *te musa niĵaneĵ* 'du mein trautes Mägdlein' 287 (*niĵ* 'Tochter, Mädchen'), Le *niĵ-olemaneĵ* 'mein Mädchenleben' 287, 'leányéletem' NyK. XLV, 467 (*olem* 'Leben'), S *ošaneĵ* 'medvécském' UF 98 (*oš* 'medve'), S *ti-podaneĵ* 'kezeckém' UF 106 (*ki-pod* 'Handarbeit, Werk, Arbeit der Hände'), Le *jur-si-ponaneĵis* 'vom Flechtende' 288 (*pon* 'Ende', *jur-si* 'Kopfhaare'), V *ruťsaneĵ* 'rókácskám' Fokos 92, 93 (*ruťs* 'róka'; vö. P *ruťsineĵ* 'mein Füchschchen!' 142), Le *soťsaneĵ* 'néném' NyK. XLV, 412, 426 (*soťs* 'Schwester'), Le *li-šemaneĵen* 'mit deinen Leib' 287 (*šem* 'Fischschuppe; der ganze Körper'), Le *šelem-šenaneĵ* 'mein Liebchen! mein Geliebter! meine Geliebte!' (vö. S *kaňšen* 'schlechté Katze', stb.), V *N'orim šonjanĵ* 'der verstorbene N'orim 60 (vö. az előbbi *šen* szót), Le *tušaaneĵen* 'mit deinem Rumpf' 287 (*tuša* 'Körper, Leib, Rumpf'), S L *ťsumananeĵ tĵr* 'mein Körbchen aus Birkenrinde voll!' (*ťsuman* 'kleines Gefäß aus B. '), Le *mu ulaneĵe* 'auf den Erdboden' 288 (*ul* ~ m. *al*), Le *kok-ultaneĵe* 'unter die Füße' 288, Le *vizil vaaneĵ* 'gyors vizem' NyK. XLV, 432 (*va* 'víz'), Le *vekanĵi keže* 'für die Ewigkeit' (*vek* 'immer, immerfort, beständig'), *vemaneĵ* 'Mark' (*vem* id.), Le *jur-vĵilaneĵis* 'vom Scheitel' 288 (*jur* 'Kopf, Haupt,' *vĵil* 'Oberraum, das Obere'), Le *vokaneĵ* 'kis öcsém' NyK. XLV, 410, 411, 435 (*vok* 'Bruder').

Orosz jövevényszavakban is: Le *goloveťsaneĵ* 'das Stirnband [der Jungfrau] 288, Le *grudenaneĵis* 'aus derselben Schar', Le *krasętaaneĵ* 'Schönheit' 288, Le *lentajasanĵ* 'die Flechtenbänder' 288, Le *te ostatkianeĵ* 'du Reste' 287, Le *podruženkaaneĵ* 'du meine Freundin' 288, S *jur-ťsašanaĵ* 'koponyácskám' UF 106 (*jur-ťsaša* 'koponya' 107).

Mindebből kétségtá kivül kiderül, hogy a komi nyelvben nincs semmiféle *-jan* többesjel, mint Lytkin Nyr. LIX, 76 és Tunkelo MSFOu. LXVII, 385 felteszi, hanem bármely eredetűek is ezek a *-jan-ra* végződő alakok, bennük a *-j* hang csupán réstöltő, mint a *mejam*, *tejad* alakokra nézve már Uotila kimutatta (MSFOu. LXV, 280, NyK. L 465).

A fenti adatokból az is kitűnik, hogy a *pijan*, *pijan* plurális-alakban is hiátustöltő hang a *j*, *i*, aminthogy a V Peč és U nyelvjárás megfelelő alakja valóban *pian*. S csakugyan a *pi-an* részével azonosított kicsinyítőképző is *-an*. A tulajdonképpeni kicsinyítőképző azonban csak az *-n*, mert a megelőző magánhangzó nem jelentős elem, s ki is eshetik: S L *kiťsanašni*, P *kiťsanašni*, U *kiťsanašnis* 'jungen (Hund)' (S L U P) és *kiťsnašni* 'trächtig sein (Hund)' (I); I *kiťšnōni* 'jungen (Hund)'.

A képző finnugor és szamojéd megfelelőit Lehtisalo (MSFOu. LXXII, 119) állította össze. Egyelőre nem veszem vizsgálat alá, hogy a zürjén képző összetartozása valamennyivel kiállja-e a kritikát, mindenesetre a dolog alaposabb vizsgálatra szorul. Feltűnő azonban, hogy az udmurtban Lehtisalo

szerint csak egy, mégpedig elég bizonytalan adat szerepel : K *vizan* 'halászó-horog', S *viznal-* 'horgászni': S *vižnan, viznan* id. (Wichmann, FUF. XVI, 208).

Az tehát kétségtelen, hogy a komi *pian, pijan, pižan* végső eleme eredetileg nem többesjel volt, hanem kicsinyítőképző. De hogy vehette fel egy kicsinyítőképzős alak a plurálisjel funkcióját? Nézetem szerint úgy, hogy a *pian* szó gyűjtőnévvé vált, elsősorban állatneveknél, már azért is, mert hisz pl. a hálnak, tyúknak, kutyának, disznónak egyszerre több kicsinye jön világra.

Arra a jelenségre, hogy miként lesz egyetlen személy nevéből gyűjtőnév, jó példa a német *Gesinde* szó, amelynek mai jelentése 'cselédesség'. Alapszava az ófn. *sind* 'Fahrt, Heereszug'. Ennek származéka az ófn. *gisind* 'wer einen *sind* mitmacht', aztán 'Gefolgsmann', még a kfn.-ben is *gesint* (d). Az ófn. *gisindi*, kfn. *gesinde* jelentése már 'Reisegefolge, Kriegsgefolgschaft' (Kluge-Götze : Etym. Wbuch. d. deutschen Spr.).

Az orosz nyelvben bizonyos hímnemű szavak a többes nominativusban -ья végzetet kapnak, pl. брат 'fiútestvér' : братья ; камень : камéнья-'kő', стул 'szék' : стúлья, сук 'ág' : сучья, уголь 'szén' : уголья, зуб 'fog' : зубья. Ezek eredetileg egyesszámú kollektívképzések voltak (l. Bere neker : Russische Grammatik 54, vö. még Vondrák : Vergleichende slavische Grammatik I, 510).

A latin nyelvben az *ō*-töví névszók végzete, -ā (ideur. *jugā* 'Joche'), eredetileg szintén kollektívképzés volt az -a nőnemképzővel, amely csak később vált a semleges *o*-tövek többesjelévé, tehát ideur. *jugā jelentésatk. mintegy 'das Gejöchte' (Sommer : Lateinische Grammatik 350, 362 ; vö. még J. Schmidt : Die Pluralbildungen der idg. Neutra, Weimar, 1889, 20, 38. l.). Delbrück is írja : «Singularische Kollektiva streifen in ihrer Bedeutung nahe an den Plural, und so geschieht es denn, dass sie geradezu zu Pluralen werden» (Vergl. Syntax der idg. Sprachen 170).

2. A komi -an, udmurt -on igenévképző

Budenz (UA 188 és 250) összetett képzőként tárgyalta ezt az igenévképzőt, tehát a komi -a és az udmurt -o hangot benne jelentős elemnek tekintette, s azonosította a finnugor *p* képzővel, melynek megfelelője pl. a magyar -ó, -ő, s a finn -va, -vä igenévképző. Ezek után az -n elemet természetesen denominális névszóképzőnek tartotta.

Mielőtt ezt a kérdést eldöntenők, vizsgálat alá kell vonnunk a képző funkcióját. Ebben nyilvánul meg ugyanis a képző jelentése, illetve ez ad az alapszónak bizonyos jelentést.

Vizsgálatunk voltaképpen csak a komi nyelvre terjed ki, mert a képzőnek az udmurt nyelvbeli használatát kimerítően tárgyalta Medveczky Károly: *A votják nyelv szóképzése* c. munkájában (NyK. XLI. kötet és külön, s erre csak összehasonlításul fogok hivatkozni szükség esetén). A dolgozat három főcsoportra osztja : A) Az igenév jelzői szerepe ; B) Az igenév önálló főnévi

szerepe ; C) Az igenév a főcselekményhez fűződő időhatározó mellékmondatot pótol (természetesen határozóraggal). Azonban ezt a harmadik pontot, amire mindössze ugyis csak két példája van, besorolhatta volna a B) pont alá.

Az A) pont négy részben tárgyalja azokat az eseteket, amelyekben 1. a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés alanya ; 2. tárgya ; 3. helyhatározója ; 4. eszközhatározója.

A B) pontban 1. az igenév magát a cselekvést jelenti ; 2. a cselekvés eredményét v. tárgyát ; 3. a cselekvés eszközét ; 4. helyét.

Az A) 1. pontra nézve megjegyzi Medveczky, hogy ilyen példa kevés van. Nézetem szerint még az idézett két példa sem ilyen. Az egyik példa : *šion-duon murtjos* 'die Schmausfreunde'. Medveczky nyilván úgy értelmezte a kifejezést : 'ivó, evő emberek'. Azonban a MU U *duon* jelentése : 'Getränk' (Wichmann), *juon* 'ital' (Munkácsi), a *šion* 'Essen, Speise' (Wichmann), 'étel, ennivaló' (Munkácsi), összetételben : *šion-duon* 'Schmaus' (Wichmann); az előtag jelzője az utótagnak, tehát a. m. 'lakoma-emberek', 'lakoma emberei', 'lakomai emberek', szószerint: 'evés-ivás emberek'.

Az A) 2. pontban *džétš kiskon iskalde sot* 'jól húzó teheneket adj!'; voltaképpen az 1. pontba való volna, mert a fordítás szerint a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés alanya. Azonban mégis jó helyen van a példa, csak a fordítás helytelen. Igaz, hogy Wichmann Chrestomatiájában G *kiskinī*, J MU *kiskinī* 'ziehen, schleppen, reißen', de G *šikal kiskinī*, J *iskal kiskinī* 'melken', tehát *kiskon iskal* 'fejős tehén', s így a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés tárgya. Érdekes, hogy Medveczky elkövethette ezt a hibát, pedig Munkácsi szövegeiből is közölte ugyanezt a kifejezést : *kiskon iskalän* (nála sajtóhibával : *iskalän* 'fejő tehénnel').

Áttérve most már a komi képző használatára, feltűnik, hogy az udmurttal ellentétben az *-an* képzős igenév cselekvő jelentésű is lehet: V *bidman tor* 'növény' Fokos 138—140 (*bidminī* 'wachsen, aufwachsen', *tor* 'Gegenstand, Sache, Ding'); V *burdeđan turun* 'gyógyító fű' Fokos 107 (*burdeđnī* 'gesund machen, heilen'; azonban úgy is fel lehet fogni az ilyen kifejezést, hogy a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvés eszközhatározója, tehát tk. 'gyógyításra való fű'); P *džurtan-gag* 'weisser Holzwurm' (U *džurnis* 'zerfressen, zernagen, durchbohren', *gag* 'Insekt, Wurm'); V U *kok-jukalan-višem* 'Rheumatismus' (*jukalnī* 'spalten, spleissen, hacken', tk. 'lábszaggató betegség', de vö. U *kok-jukalem*, I *kok-jukalem* 'Beingicht, Podagra', V *li-jukalem* 'Gicht, Rheumatismus, li 'Knochen'); V *kíšsan-pon* 'Jagdhund' (*kíššinī* 'Jagd treiben, mit Fangen beschäftigt sein'; de úgy is lehet magyarázni: 'vadászásra való kutya'); V *va-kiskalan kebıla* 'vizet hordó kanca' v. 'vízhordásra való kanca' Fokos 57 (S L *kiskalnī*, V *kiskavnī* 'ziehen, schleppen'); V *kíšsan-tor* 'zerfallende Sachen' 67, 'Gegenstände, die herausfallen können' 66 (*kíššinī* 'fliessen, sich ergiessen, sich verstreuen, fallen, zerfallen'); V *med kolan toris* 'das notwendigste Gerät' (S L *kolnī*, V *kovnī* 'nötig sein, vonnöten sein');

S L U *kulan mort* 'Mensch, der bald sterben wird, nicht lange lebt' (S L), 'sterblicher Mensch' (U), U *kulan-tor* 'der zum Sterben bereit wäre' (S L *kulni*, U *kvnjś* 'sterben'); V *loktan voi* 'die folgende Nacht' 58 (*loknj* 'kommen'); V *lomtišan pes* 'égó fahasáb' Fokos 99, 108 (*lomtišni* 'brennen'); V S L *pežšan tšipan* 'Bruthenne' (vö. S L *pežšjś tšipan* id., V S L *pežšjini* '(intr.) schmoren, gar kochen, gar werden, gebäht od. gebrüht werden; brüten (Henne)'); V *porś pon kok uljn tai tuplāšan torjas kolim* 'um den Schweinen (und) Hunden vor die Füße geworfen zu werden bleiben wir' 277 (*tuplāšni* 'sich wälzen, rollen (intr.)'; V *tšuškan-zi* 'Wespe', 'darázs' UF 42 (*tšuškini* 'stechen (Insekt, Schlange)', *zi* 'Wespe' (P), 'Bremse' (L)); V *tšinedtšan-tor* 'füstölgó farakás (tk. dolog)' Fokos 97, (S *tšinegtšini* 'sich räuchern'); I *tšuzan-vuž* 'Geschlecht, Stamm' (*tšūžni* 'geboren werden, wachsen', *vuž* 'Wurzel'); P *vatta'n-šor* (< **laikja'n-šor*) 'Wiegenstange; Brunnenschwengel' (vö. S L *laik munnj* 'sich biegen', *laikjalni* 'schwanken, wanken'; *šor* 'Sparren zum Aufhängen von etw. '); I *vežšan tē* 'veränderliches Wetter' (*vežšini* 'sich verändern, sich ändern, wechseln', I *tē* S Peč L Le *tēl* 'Wind'); V *muęd vetlan Mikęlaęi* 'du, auf Erden wandernder heiliger Nikolaus' 263, 278 (*velljini* 'gehen, fahren, wandeln' (I *gut vijan-tšak* 'Fliegenschwamm; Agaricus muscarius' (V S I *vinj*, L P *viņj* 'töten', *tšak* 'Pilz, Schwamm'; vö. m. *lęgy-ölö galóca*).

Önálló használatúvá vált melléknevek: S I *išman* 'scherzhaft, froh, fröhlich' (*išmjini* 'mutwillig, ausgelassen sein, scherzen'); I *kulan* 'sterblich' (I *kūni*, S Peč L Le *kulni* 'sterben'); S L I *tujan*, P *tuja'n* 'tauglich (z. B. zum Militärdienst)' (*tuņj* 'tauglich sein').

Főnévvé vált igenevek: I *bergan* 'Windmühle der Kinder' (vö. S *tęl-bergatś* id., U *va-bergaś*, V S L P *va-bergatś* 'Wasserwirbel', S L *bergalni* 'sich wenden, sich drehen'); V Peč L Le U *džijnjan*, P *džinja'n*, S *ziņņan* 'Glocke, Kirchenglocke', P : 'Kuhglocke' (vö. L *žina kļę* 'es dröhnt, es klingt dumpf'); P *geglan* 'Rad, Wurfscheibe' (vö. *gegil* 'Kreis' (V S L), Rad (S L), Wurfscheibe (S L), *gegiltni* 'rollen (tr. ; z. B. ein Rad, eine Kugel)'; V I U *laikan*, S Peč *laikjan* 'Wiegenstange (die Wiege ist an das eine Ende derselben gehängt)' (vö. S L *laik munnj* 'sich biegen', S L Peč *laikjalni* 'schwanken, wanken'; V L I U *laikjđ* 'schwankend, schaukelnd, biegsam'; udmurt *laikan* 'Wiegenstange; Tragbaum, Stange' Uotila : Syrj. Chrest. 108); U *pargan* 'Windmühle der Kinder' (*parginis* 'schnurren, surren, schnarren (z. B. kleine Mühle der Kinder neben dem Rauchfang)'); P *šilka'n* 'Schelle, Deichselschelle aus Messing' (vö. V *žilgjnvi* (intr.) 'klingeln, klingen (z. B. Münzen in der Tasche)'); *sitan* 'Gesäss, der Hintere, After' (vö. udmurt *sitan* id., *sit-* 'Notdurft verrichten, scheissen', *sital-* 'scheissen, misten, die Notdurft verrichten', *sit* 'Dreck, Kot, Mist', komi *sit* id., S L *sitalni* 'seine Notdurft verrichten, scheissen'); V *tšuškan-poz* 'Wespennest', 'darázs-fészek' (V S L I P *tšuškini*, U *tšuškjnis* 'stechen', *poz* 'Nest'); V *tšjn-petan* 'Schornstein' 24 (*petni* 'hinausgehen, aus-

gehen, herauskommen', *tšjn* 'Rauch'); V *tšjnedtšan* 'füstölgő farakás' Fokos 97; I *vatškan* 'Wachtel' (vö. *vatškijnj* 'zu viel, übertreibend sprechen').

Befejezett cselekvésű igenév: V *jura lokte, jurbitan* (*jurbitem jura* 'eine Hochstehende kommt gesenkten Hauptes' 241 (vö. *jurbitem jura* 'gesenkten Hauptes' 242, *jurbitem jurnas sulaljšis* 'der gesenkten Hauptes dastand' 262; *jurbitni* 'sich verbeugen, beten'); P *koła'n god*, V S L U *kołan vo* 'das vorige Jahr', U *kołan-voša* 'vorjährig' (vö. V S L *kołem voša* id.); V S L I, *kołan voi* U *kołan oi*, P *kola'n oi* 'die vorige Nacht'; I *kołan-tor*, U *kołan-tor* 'Überbleibsel, Reste, Überreste' (*kołni* 'bleiben, zurückbleiben, nachbleiben, übrigbleiben', *tor* 'Gegenstand, Sache, Ding'); U *olan-ar-ljda* 'bejahrt, alt' (*ar* 'Herbst', V S L U *ar-ljda* 'Alter', S Peč L *olni*, V P *ovni*, U *ovnis* 'leben; sein'); V *šuran-tor* (*šurem-tor*) *mu* 'megtalált föld' Fokos 138 (*šurnj* 'geraten, kommen, sich finden'); vö. udmurt *gažan* 'kedvelt, kedves; szerető', *gažal-* 'kíván, kedvel, szeret' (Munkácsi 237).

Őnállóan: I *kołan* 'übriggeblieben'; I *ezjan* 'entzündet' (*ezjini* 'sich entzünden, Feuer fangen').

Főnévvé válva: I *mjanan* 'Stoff, welcher die Farbe verloren hat' (*mijnni* 'sich befreien, sich losmachen, sich retten' (V S L U), 'verschiessen (v. d. Farbe)' (I U).

Műveltető jelentéssel: V *klopka-kılan keđžidnas* 'bei krachender Kälte', vö. m. *csikorgó hideg* (*gšjñ klup-klop* 'das Fenster (macht) schwipp und schwupp' 309 (<orosz *хлоп*, *kilni* 'hören'); V S L I U *gut-kulan-tšak*, P *gut-kuva-n-tšak* 'Fliegenpilz, *Agaricus muscarius*', S Peč L Le *kulni*, V P *kuvni*, U *kuvnis* 'sterben'); V S *pedan-višem* 'Asthma', tk. 'fullasztó betegség' (*pedni* 'ersticken' (intr.), 'ausser Atem kommen'); S U *ušalan-višem* 'Fallsucht, Epilepsie' (*ušni* 'fallen', S *ušalni*, U *uša'vnis* (frequ.) 'oft fallen', *višem* 'betegség').

Főnévi használattal: U *gut-kulan* 'Fliegenpilz, Fliegenschwamm, *Agaricus muscarius*' (*gut* 'Fliege'); vö. udmurt S *kut-kulon-gubi* id., G *pič-kulon-turin* 'balhaölő fű' Munkácsi 224; továbbá Beke: Búfelejtő és társai (Nyr. XLIII, 11).

Szenvedő jelentésű igenevek: V *kesjedtan mort* 'Diener, Mann, der Gänge machen kann' (*kesjedni* 'auf einen Botengang schicken (z. B. eine Magd)'); U *ňakalan-turun*, P *ňimaša'n-turu:n* 'Klee (Kinder saugen daran)' (U *ňakavnis*, P *ňima'šni* 'saugen'); I *pěžšan tšipan* 'soeben ausgebrütetes Küchlein' (*pěžšijnj* 'brüten (Henne)'; *mi.tšėdan-tor* 'was zu schmücken ist (?)', (V), 'was (mit Farbe) anzustreichen wäre' (S) (*mi.tšėdni* 'schön machen, verschönern; anstreichen, färben'); V *nomsašan-tor* 'Süssigkeiten' (*nomsašni* 'besondere Gelüste haben (Schwangere)'); AV *šojan-tor* UF 40, S *šoyan-tor* 149 'ennivaló'; 'Speise, Futter' (V I U), 'Lebensmittel' (I U) (V I *šoijnj*, U *šoijnis* 'essen, fressen'); V *pirtan-tor* 'fogadott fiú' (*pirtni* 'hineinführen, hineintragen'); V *šuan-tor* 'Gerede' 276 (*šuni* 'sagen'); V *veļpan-tor* 'Geklatsch' (*veļpmj* 'tadeln'); V *etikli tuvkan-tor*, *da međli zurgan-tor* . . . *kolim* 'um von einem gestossen, und vom

anderen geschoben zu werden blieben wir' 277 (vö. S *tulgini* 'stossen (z. B. mit einem Stock, einer Stange, S *tulkúitni*, L *tulkúitni* (mom.) 'stossen (mit einem Stock, der Faust)'; V *zurgini* 'stossen, hineinstossen').

Ide soroljuk a *kil* 'Wort' szó összetételeit : S L *berdan-kil*, V *berdan-kiv*, I *bèrdan-kì* 'Wehklage' (vö. U *berdem-kiv* 'Klagelied', V S L *berdni*, U *berdnis* 'weinen'); S L *šilan-kil*, V *šilan-kiv*, I *šilan-kì*, VU U *šilan-kiv* 'Lied, Gesang' (S L *šilni*, V P *šivni*, U *šivnis*, I *šīni* 'singen'); S *moïdan-kil* 'Mäi chen' (vö. V *moïd-kiv*, S *moïd-kil* id., *moïdni* 'Märchen erzählen', udmurt G *mađ* 'találósmese', K *mađ-* 'mesél, elbeszél, regél', *mađon* 'mese, elbeszélés, monda, rege, példa-beszéd'; K *mađisk-*, S *mađk-*, M *mažk-*, G *mažisk-* 'találósmesékkal mulat, találósmesét fölalogat és megfejt, mesélget', S *mađkon*, G *mažiskon*, M *mažkon*, S *mađkon-kil* 'találósmese'); S *neđan-kil*, V *neđasan-kiv* 'Rätsel' (V S *neđni* 'Rätsel aufgaben', V *neđ-kiv*, S Peč *neđ-kil* 'Rätsel'); U *teđettšan-kiv* 'Rätsel' (vö. U *teđšiniš*, *teđtšiniš* 'ein wenig sichtbar od. ersichtlich sein, Bekanntschaft, Umgang haben'); V *šogšan kiv* 'bánatos szó' Fokos 134 (*šogšini* 'betrübt od. traurig sein, trauern'); vö. még *berdan-tor* 'síró dolog, sírás' Fokos 134.

Főnévé válva: V S *juvan*, P *juva'n* 'Getränk, Trank', udmurt *juon* 'ital', eredetileg: 'innivaló' (komi *junì* 'inni', udmurt G *juñni*, J *juini*, *juini*, MU *d'uiñi*, U *d'uiñi* id.; vö. komi I *juem* 'Getränk, Trank'); V VU S L I U *šojan*, P *soja'n*, S *sova'n* 'Speise; Futter', eredetileg: 'ennivaló' (*šoini* 'essen, fressen'), AV *juan-šojan* UF 60, V *šojan-juan* Fokos 93 'étel-ital', udmurt G MU *šion-d'uon* 'Schmaus'; vö. komi V S U *šojem*, S *šovem*, I *šojem* 'Essen, Fressen', V *tšeskid šojem-juemēi* 'süß ass ich und trank ich' 276, szó szerint: 'édes étellem, italom'; S *kışan* 'Kleider, Anzug, Kleidung' (I *kışni*, U *kışniš* 'anziehen'); S *fi-kutan* 'Geländer (z. B. an der Brücke)' (*ki*, S *ki*, *fi* 'Hand', *kutni* 'halten, ergreifen, fassen, fangen'); U *panan*, P *pana'n* 'Aufzug, Zettel (beim Weben)' (*panni*, U *panniš* 'anscheren, anzetteln'); P *pešva'n* 'Probe (v. Flachs od. Hanf)' (*pešvini* 'betrachten, probieren, prüfen'); *peškan* 'Haar od. Wolle zum Spinnen (I), Gespinnst (U)' (I *peškini*, U *peškiniš* 'spinnen'); V L U *puan*, P *puva'n* 'Kochspeise, Suppe' (V U P), 'Kochzubehör (für eine Waldfahrt)' (L) (*puni*, U *puniš* 'kochen, sieden'); L *pušan* 'Kochzubehör (für eine Waldfahrt)' (*pušini* 'kochen, sieden'); I *šeralan* 'Schnitt (des Kleides), Zuschnitt' (S L *šeralni*, I *šerōni* 'schneiden, zuschneiden'); V S *vursan* 'zu nähende Sachen' (V *vursini* 'mit Näherei beschäftigt sein').

A jelzett szó a *cselekvés eszközhatározója*: V *itškan-tor* 'kasza' Fokos 140, (*itškini* 'mähen'); V *sartas-jukalan-purt* 'Kienspanmesser (S L *jukalni*, V *jukavni* 'spalten, spleissen, hacken'); I *keđ'žan-kuda* 'Saatkorb' (*keđ'žni* 'säen, besäen'); S L *kiban-bi*, P *kiba'n-bi* 'Feuer beim Fischen mit der Fischgabel' (S L P *kibni* 'bei Kienspanfeuer mit der Fischgabel fischen'); V *küšan pištšal* 'vadászpuska' (*küšini* 'Jagd treiben, mit Fangen beschäftigt sein'); U *küšan zavēd* 'Fanggeräte'; S L *kisman-keł*, U *kisman-kev* 'Leine an der Zugangel

(*kiskini* 'ziehen, schleppen'); AV *lebalan páskem* 'szárnyas ruha' (S L *lebalni*, V *lebavni* 'fliegen'); V *lišan kelui* 'lövőeszköz' Fokos 109 (*liini* 'schiessen'); V *bíd lišan tor* 'mindent lövő dolog' 101; S *letsan-vez*, L *letsan-vez* 'Sehne am Bogen zum Schlagen der Wolle' (*letsini* 'schlagen'); S *letsan-vudž*, L *letsan-vudž*, Le *letsan-vudž* 'Bogen zum Schlagen der Wolle'; V S L U *mišsan-doz*, P *mišsa'n-doz*, S L *mišsan-tšuman* 'Waschbecken' (*mišsini* 'sich waschen'); S *mort-natškan neš* 'emberölő sulyok' UF 113 (*natškini* 'erstechen, abstechen, schlachten, töten (Tiere)'); V *juras novlan-tor* 'fejére való sapka (tk. a fejen viselő dolog)' Fokos 93; (S Peč L *nollini*, V *novlini* 'tragen, schleppen'); P *narja'n-kiv* 'an der Flachsbreche das bewegliche Holz, das den Flachs bricht' (*narjalni* 'brechen (Flachs, od. Hanf)', S Peč L *kil*, V U P *kiv* 'Zunge'); P *narjan-vašš* 'bei der Flachsbreche die Bretter, zwischen welchen eine bewegliche Handstange angebracht ist, die den Flachs bricht' (S *stan-lašš* 'Unterlags-holz (Kufe) am Webstuhl'); Peč Le *petškan-pu* 'Holz, an welches die Wickel befestigt wird' (Peč); 'ganzes Spinngerät (mit Sitz und Holz für die Wickel)' (*petškini* 'spinnen'); P *petška'n-vašš* 'der Teil des Spinngerätes, worauf man sitzt'; S *nán-pežalan žir* 'kenyérsütő lapát' UF 102 (*pežalni* 'ausbacken, braten, kochen'); S *nán-pežasan žir* id. UF 111 (*pežasni* (intr.) 'backen, ausbacken, braten, gebacken usw. werden; mit Backen beschäftigt sein'); I *piran-ebes* 'Tür des Eingangs' (*pirni* 'hineingehen'); V *pirtšsan-gižed* Fokos 122, 132, p. *niga* 124 'keresztelő írás, anyakönyv' (*pirtšsini* 'getauft werden'); S *sur-puan keš* 'sör főző merítő edény' UF 124 (*puni* 'kochen, sieden'); S *sur-puan pert* 'sör főző üst' UF 130; P *suva'n-džek* 'runder, hohl gemachter Klotz, worin ein Kind (das noch nicht geht) stehen und auf dem Querholz sitzen kann' (P *suva'vni*, S L *sulalni* 'stehen'; vö. udmurt M *silni*, G *silni* id.); V *širtšsan šert* 'huroknak való fonal' (*širtšsini* 'hurkot csinál' Fokos 47, vö. S Wichmann *širkniti* 'eine Schlinge machen'); V *paš-tšiškan-lis*, I *paš-tšiškan-lis* 'Ofenbesen' (*tšiškini* 'fegen, kehren, wischen, abwischen, reinigen', *lis* 'Nadelbaumzweig(e); Ofenbesen'); I *bi-vartan-kerť* 'Feuerzeug' (*vartni* 'dreschen, schlagen', *kerť* 'Eisen'); *bi-vartan tšak* 'Zunder, Feuerschwamm' (*tšak* 'Pilz, Schwamm, Zunder'); S *vartan-šat* 'Klöppel am Dreschflügel' (V Peč I U *šait*, S Peč L Le P *šat* 'lange Rute, dünne Stange'); V *sapeg vuran tšetina* 'csizma-varró sörte' Fokos 100 (*vurni* 'nähen'): V *vuršan-pati tša* 'Nähramen' (*vuršini* 'mit Nähen beschäftigt sein').

Főnévi használatukban eszköznévvé vált igenevek: U *bišškan* 'Eishacke mit langem hölzernen Stiel' (*bišškinis* 'stechen, hineinstossen, bohren'); I *ėšan* 'schief in die Erde geschlagener Pfahl zum Hängen des Kessels über das Feuer' (*ėšni* 'hängen (tr.), aufhängen'); U *igan* 'lange Stange, womit an den Baum geklopft wird, damit das Eichhörnchen sichtbar wird' (*igniš* 'mit einer langen Stange an den Baum klopfen, damit das E. sichtbar wird'); V S L I *jičan*, U *igan*, P *iga'n* 'Riegel, Vorschieber (zum Verschliessen der Tür)' (vö. U *iged* id., S L *jičalni*, U *ignavnis*, P *igna'vni* 'verschliessen, verriegeln');

V *tšag-žukalan* 'Kienspanmesser' (S L *žukalni*, V *žukavni* 'spalten, spleissen'); L U *keran* 'schmale und konkave hackenartige Axt, mit der man Rillen, z. B. in einen Pfahl hauen kann', U *padęs-keran* 'Axt, mit der man viereckige (würfelförmige) Vertiefungen in einen Pfahl hauen kann' (*padęs* 'Säule, Pfeiler, Pfahl', vö. S L *keralni* 'hauen, abhauen, hacken', L *kerędni* (z. B. Holz) hauen lassen'); V *šir-kijan*, P *šir-kija'n* 'Mausefalle' (*kijini* 'fangen'); *kokan* 'Erdhacke' (V S), 'der Erdhacke ähnliche Axt zum Aushöhlen von Holz' (U) (V P *kokni*, U *koknięs* 'hacken (mit der Erdhacke)'); V S L *kuran*, P *kura'n*, I *kurjan* 'Rechen, Harke' (vö. S L *kuralni* 'zusammenharken'; V S I P *kurtni* 'harken, rechnen'); P *kušta'n* 'Erdhacke' (*kuštini* 'kahl machen'); U *ur-lian* 'Eichhornflinte' (Wichmann), V *ur-lijan* 'mókuslövő (puska)' UF 199 (V S Peč L I *lijni*, U *linięs*, P *vijni* 'schiessen, erschliessen'); P *mašta'n* 'Hacke, womit Fleisch, Kohl, usw. zerstückelt, zerstoßen wird' (*maštini* 'hacken, zerhacken (z. B. Graupen)'); P *or-đžin-novja'n* 'Schurz (z. B. der Handwerker) (V *nol-* 'herbringen', P *novjini* 'tragen, schleppen'); P *narja'n* 'Flachs-, Hanfbreche' (S L *narjalni* 'brechen (Hanf od. Flachs)'); U *ožęttšan* 'Bohrer' (*ožęttšanięs* 'ein Loch bohren (mit dem Bohrer ins Boot)'); V S L P *petškan* 'Spinnergerät' (V L P), 'ganzes Spinnergerät (mit Sitz und Holz für die Wickel)' (S) (*petškini* 'spinnen'); *pedan* 'Ofentür; Riegel, Sperrholz' (V I), 'Deckel (des Korbes)' (I); P *gor-peda'n*, V L U *pats-pedan* 'Ofentür' (*pedni* 'zumachen, schliessen (tr.)'); *peľan* 'Pfeife, Rohrpfife' (V); 'eine röhrenstengelige Pflanze (U), röhriger Stengel der *umra*-Pflanze' (P), P *peľasa'n* 'Pfeife aus dem Stengel der *umra*-Pflanze' (S L *peľalni* 'blasen', *peľasni* 'id., auf der Pfeife blasen'); V *rem-pešťan*, VO *rem-pešťan* 'Spiegel' (alapszó?; *rem* 'Farbe' (I), 'helle, schöne Farbe' (P); P *piksa'n* 'Pfeife (zum Pfeifen)' (*piksini* 'pfeifen'); V S L U *rektan*, P *rekta'n* 'Haspel, Weife, Garnwinde; P auch: Strähne, Gebinde, Garn'; V *tiľa-rektan pas-kemaęs* '(sie haben) Kleider wie die Schwendenbrenner' (*rektini* 'ausräumen, ausleeren, entleeren, leeren', V *tiľa r.* 'eine Schwende roden'); V *sinan*, P *sina'n* 'Kamm'; 'gereben' Fokos 83; I *sinni* 'kämmen'; vö. udmurt MU *sinani*, G *sinani* 'kämmen', MU *sin*, G *sin* 'Kamm'); V *sulan* 'Schnauze (Nase und Mund mit Lippen)' (*sulni* 'schneuzen, ausschneuben; sich schneuzen'); *šargan*, P *šarga'n* 'Pferdeklapper' (V S L I P), 'Klapper als Scheuche im Gemüsegarten' (P); 'Pferdeschelle, Schelle (Kinderspielzeug)' (S); 'Spielmühle der Kinder' (L P); 'Kehlnorpel, Kehlröhre' (U), (*šargini*, U *šarginięs* 'krachen, knistern, prasseln' (V I U), 'klappern, schnarren (Pferdeklapper)' (S), 'rumpeln, poltern (Karren)' (L P); S L *šęktan*, P *šękta'n* *šękta'n* 'platter, grosser Pfriem zum Flechten (od. Flicker) der Bastschuhe' (*šęktalni* '(Bastschuhe) flechten' (S P), 'flicker' (L P); vö. udmurt *šiktan* 'bocskorfonásra való horgas, ár-féle eszköz', *šikt-* 'bocskort fonni', *šiktal-* 'bocskort fonogatni; kijavítgatni, foltozni' (Munkácsi 454); P *šerdja'n* 'Schwinge' (*šerdjini* 'schwingen, worfeln (Getreide)'); V I U *širan* 'Schere, Schafschere' (*širni* 'scheeren, beschneiden, schneiden'); P *po-talan* (< * *pod-t.*)

'Tritt am Webstuhl' (vö. S *pod*, VU *doid-p.*, P *dođ-p.* 'Schlittenfessel'; a *pod* eredeti jelentése 'láb' volt, vö. udmurt MJ MU *pid*, G *pīd* 'láb'; komi VSLUP *poden*, VU *podeñ*, I *poden* 'zu Fuss'; I *podena*, P *podena-mort* 'Fussgänger'; S *ta'alni*, L *ta'a'lni*, V *ta'avni*, U *ta'a'vniš*, P *ta'a'vni*, I *ta'loni* 'treten, nieder-treten, zertreten, (mit den Füßen) stampfen'; tehát *po-talan* a. m. 'lábnyomó, -taposó, lábító'); V S L U *toman*, I *toman* 'Schloss' (vö. V *tomlašni*, U *tom-la'šniš* 'zugehen (Tür); sich (im Zimmer) einschliessen'; V *tomlavni*, U *tomla-vniš* 'schliessen, zumachen, zuschliessen, verschliessen'; vö. udmurt U MU J M G *tuŋgon* (Wichmann), K *toŋgon* (Munkácsi) 'lakat' (a két alak viszonyára vö. Uotila : Zur Gesch. 242); V *bukva-tšėlan* 'Kohlrübenscheibe' (vö. S *kušman-tšėles* 'Rettichscheibe', *šortni-tšėles* 'Rübenscheibe', VO *tšėlavni* 'mit dem Messer in Stücke schneiden (bes. Gemüse, Kartoffeln)'); *tšipsan* 'Rohrpfeife' (S L I U), 'Weidenflöte, Holzpfeife' (S), 'Pfeife' (I U) (*tšipsini* 'piepen', S *tšipsašni* 'auf der Pfeife blasen, pfeifen'); I *ki-tšiškan*, U *ki-tšiškan* 'Hand-tuch', I *nir-tšiškan* 'Taschentuch' (I *tšiškini*, U *tšiškiniš* 'fegen, kehren, wischen, abwischen, reinigen'; vö. V VU S L Le *tšišjan*, P *tšišja'n*, Peč I *tšišjan* 'Tuch (Kopf- usw.)' (V P I), 'Kopftuch' (VU S L Le P Peč), 'Halstuch' (Peč), VU *nosvegi tš.* 'Taschentuch, V *kuž-tš.* 'Handtuch' (*kuž* 'lang'); (vö. udmurt *tšutškon*, *tš.-kisät* 'törülköző kendő', S *tšutšk-* 'törülközni, megtörül-közni'); V S L *vartan*, P *varta'n* 'Dreschflegel', udmurt Wied. *tyl vorton* 'Feuer-stahl'; komi *vartni* 'dreschen; schlagen'); P *vatska'n* 'Peitsche' (*vatskini* 'schlagen'); *viđžan*: I *egir-v.* 'Feuerherd' (*e.* 'glühende Kohle'), S L *is-teg-v.* 'Schachtel für (grosse) Streichhölzer', S U *jem-v.*, I *jem-v.* P *jem-vidžan* 'Nähadelbüchse', S *maidėg-v.* (*v:* *maidėg-v.*) 'Seifendose', V *šelem-v.* 'des Herzens Erhalter' 160, U *tabak-v.* 'Tabaksdose', P *turu'n-viđžan* 'Heuschaber' (*vidžni* 'halten; bewahren, hüten'; vö. udmurt *vožon*, *vožon* 'vminek tartója, edénye', S *vož-*, M *vož-*, G J K *vož-* 'tart (vhol valamit); fönntart, óv, őriz, véd'); I *vidž-lišan* 'Spiegel' (vö. I *vižlini* 'probieren, versuchen; befühlen, betasten; *vidžloni* 'besehen, betrachten'); *vorsan* 'Harmonika' (S L); 'Instru-ment' 235 (V) (*vorsni* 'spielen, sich belustigen'); I *voštan* 'Schlüssel' (*voštini* 'öffnen, aufmachen'; vö. udmurt G MU *ušton* 'Schlüssel', MU *uštini*, G *uštini* *uštini* 'öffnen').

A jelzett szó a *cselekvés helyét* fejezi ki; az összetétel utótagja az *in'* hely' szó: V *geran-in* 'szántóhely, ahol szántanak' Fokos 116 (*gerni* 'pflügen'); S *inalan-in* 'Platz, an den man etw. legen od. wo man etw. verkaufen kann'; V *iškan-in* 'rét' Fokos 140 (*iškini* 'mähen, abmähen'); U *kelalan-in* 'Furt' (*kelalni* 'waten'); S *kelman-in*, V *kemman-in*, I *kėman-in* 'Betstelle' (S L *kemini* V *kemini*, *kevmi*, I *kėmi*) '(zu Gott) beten; flehen, bitten (Menschen um etw.)'; V *kerasan-in* 'Hackplatz' 38 (*kerasni* 'mit Hauen beschäftigt sein, hauen'); I *kețedan-in* 'Flachsröste (Ort, Stelle)' (*kețedni* 'nass machen, nassen, durchnassen'); L *kojtan-in* 'Ort der Balz, Balzplatz (*kojni* 'balzen'); V *olan-in* 'lakóhely' Fokos 141, P *ova'n-in* 'Wohnung', U *bur ola'n-in* 'guter Wohn-

platz, -ort' (S Peč L *olnĭ*, V P *ovnĭ*, U *ovnis* 'leben; sein'; vö. udmurt *ulon-intĭ* 'lakóhely, tartózkodás helye', *ulon-duñne* 'az emberek lakta világ, föld', *ulon-azbar* 'lakó udvar', *ul-* 'él; lakik; van, létezik); V *jĕĭjas-olan-in* 'Tollhaus' (*jĕĭ* 'dumm, einfältig, unvernünftig; wahnsinnig, blödsinnig; dummer od. blödsinniger Mensch'); V *piran-in* 'Eingang' (*pirnĭ* 'hineingehen, ein-, hinein-treten'); S *nĭl-šetan-in*, V *nĭv-šetan-in*, U *nĭv-šeta-n-in* 'Haus, wo Polterabend (Mädchen, Knaben, Bräutigam, Bewirtung, Tanz) gefeiert wird'; (*šetni* 'geben, austeilen, verteilen, abgeben, übergeben, überliefern'); I *šib-dan-in* 'untiefe Stelle' (*šibdĭni* 'steckenbleiben, sitzenbleiben (z. B. Fuss im Morast, U : auch Boot)'); V *šĭlan-in* 'Singplatz' (S L *šĭlnĭ*, V P *šĭvnĭ* 'singen'); S *jur-šujan-in* 'Zufluchtsort, Hütte' (*šujnĭ* 'einstecken, hineinstecken, (wohin) stecken, hineinstossen'); U *šoitšan-in*, S *šottšan-in*, L *šoťšan-in*, I *šotťšan-in* 'Ruheplatz, Ruhestätte, Ruhestelle' (V *šoitťšĭni*, U *šoitťšĭnis* S *šottšĭni*, L *šoťšĭni*, I *šotťšĭni* 'ruhen, ausruhen, sich erholen, Ruhe halten'); V *užan-in* Fokos 17, *užlan-in* 10 'hálószoba', V S I U *užan-in* 'Schlafplatz, Schlafstelle Nachtquartier; Bett' 314 (*užnĭ* 'schlafen, übernachten', *užlĭni* (frequ.) 'schlafen, zu schlafen gehen (z. B. mit jemandem); übernachten; vö. udmurt *izon-kenas* 'hálókamra', *iz-* 'aludni' Munkácsi, J *izni*, *izĭni*, G *izĭni* id. Wichmann); S *veletšan-in*, I *veletťšan-in* 'Schulstube' (S), Schule (I) (V Peč *veletťšĭni*, S *veletťšĭni*, I *veletťšĭni* 'lernen, studieren; in die Schule gehen'); I *viđžan-in* 'Aufbewahrungsstelle', S *veľ-meš-viđžan-in* 'Weideland; Stall' (*veľ* 'Pferd'; *meš* 'Kuh', V *vev-meš* 'Vieh', *viđžnĭ* 'halten, bewahren, hüten (z. B. Kühe-Pferde)'); S *va volan in* '(olyan) hely, ahová víz jön' UF 124, V *va-volan-ine* *va volas na* 'an seine Stätte kehrte das Wasser schon zurück' 183 (*vonĭ* 'kommen'; *volĭni* '(irgendwohin) kommen, ankommen'); V S L I U *vorsan-in*, P *orsa-n-in* '(Ort für) Volksbelustigung' (V S L I *vorsnĭ*, U *vorsnĭs*, P *orsnĭ* 'spielen, sich belustigen'); S *vuđžalan-in* 'Übergangsstelle (im Fluss), Überfahrt (Stelle)' (*vuđžnĭ* 'überschreiten, hinüberfahren (über Wasser, einen Fluss)').

Az *in* szó az összetételekben nem mindig jelent helyet, hanem szinte képzővé válva, elvont jelentésűvé teszi előtagját : U *pukan-in*, S *voj pukan in* 'Abendgesellschaft der Jugend mit Handarbeit' (U *puknĭs*, S *voj-puknĭ* 'in der Abendgesellschaft der Jugend mit Handarbeit sitzen', S L *pukalnĭ*, U *puka-vnĭs*, I *pukōnĭ* 'sitzen'; I auch : sitzend plaudern'; vö. udmurt *pukon*, 'szék, ülés, ülőhely; üldögélés, üldögélve való nyájas beszélgetés'; S *pukon-korka* 'az ifjúság mulató háza; fonóka, fonóház'; *puk-* 'ül'); V *nĭv-šetan-in*, U *nĭv-šeta-n-in* 'Polterabend'.

Határozóraggal: S *džollásan inĭs*, *maťšásan-inĭs dugdisnĭ* 'abbahagyták a *džol-*dobálást, a labdázást' UF 110 (SK *džollašnĭ* 'das Knöchelspiel spielen', V Peč I U P *maťš*, S *meťš* 'Ball' (az oroszából); V *meš lištan-inĭs* 'vom Kuhmelken' 19 (*lištĭni* 'melken'); U *voas vera-lan-inĭs* 'megjön a vadászatból' UF 224 (*veralnĭ* 'Jagd, Wildfang betreiben, jagen, auf der Jagd sein', *ver* 'Wald').

Más helyet jelentő szóval: V *premišlajtan mesta* 'vadászterület' Fokos 102 (orosz *mecto* 'hely'); V *tšuzan-mu* 'Vaterland, Heimatland' (*tšuzni* 'geboren werden; wachsen, anwachsen', *mu* 'Erde; Acker, Feld; Land, Gegend'; KV *loktan tujis* 'der Weg, den sie gekommen waren' FF 441 (*loknj* 'kommen' V *lebalan viššsán* 'a magasból, ahol repült' Fokos 138 (*lebalnj* 'fliegen').

Fönévi használatban: V *eđžes-petan* 'Tür' 24 (*eđžes* id., *petni* 'hinausgehen, ausgehen, herauskommen'); V *tšjn-petan* 'Schornstein' 24 (*tšjn* 'Rauch'); S Peč L Le *pilsan*, V *pivsan*, I *pisan* 'Dampfbadestube'; V U még: 'Waldhütte der Jäger, Hütte auf einer fernliegenden Wiese', V *ver-pivsan* 'Waldhütte' 51 (S L *pilšini*, V P *pivšini*, I *pišini* 'sich baden (in der Dampfbadestube)'; V *voj-pukan*, P *pukava'n* 'Abendgesellschaft der Jugend mit Handarbeit'; vö. I *pukalem*, V *voj-pukalem* id., V *pukem*, *pukalem* 'esti társaság, mulatság' Fokos 12 (*voj* 'Nacht'); S L *jur-šujan* 'Zufluchtsort, Hütte' (vö. V *jur-šujed* id.; V S L I P *šujni*, U *šujnis* 'einstecken, hineinstecken, (wohin) stecken, hineinstossen'; U *vačtšan* 'Tränke (Platz)' (*vačtšiniš* 'tränken (Vieh mit Wasser)'); S *vejalan* 'Stelle, wo man leicht einsinkt' (*vejni* 'sinken, versinken, einsinken, niedersinken, zu Boden sinken, untergehen, ertrinken').

A jelzett szó a *cselekvés idejét* fejezi ki: V U *jugdan-kad* 'Zeit des Tagesanbruchs' (*kad* 'Zeit', *jugdini* 'tagen, hell werden'); V S L *keđžan-kad* 'Säzeit, Saatzeit' (*keđžni* 'säen, besäen'); U *pemandan-kad* 'Abenddämmerung' (*pemandini* 'dunkel, finster werden, sich verdunkeln, sich verfinstern'); U *pivsan-kad* 'die Zeit um 7—8 Uhr abends (eig. die Zeit des Badens)' (S L *pišini*, U *pivšiniš* 'sich baden (in der Dampfbadestube)'); S *tšetšan-kad*, P *tšetšan-kad* 'Zeit des Aufstehens' (*tšetšini* 'aufspringen; aufstehen'); U *svutan-kad* 'Zeit um ugf. sechs Uhr am Morgen' (S L *sultni*, U *svutniš* 'stehenbleiben, haltmachen; aufstehen; erwachen, aufwachen'); P *voda'n-kad*, S U *voda'n-kad* 'Zeit des Zubettgehens' (*vodni* 'sich legen, sich niederlegen, sich hinlegen; sich schlafen legen'); V *vundan-kad* 'Erntzeit' (*vundini* 'schneiden, abschneiden; (Getreide) schneiden, ernten').

V *getrašan-pera* 'nősülés ideje' UF 53 (*pera* 'Zeit, Zeitpunkt' (az oroszból), *getrašni* 'sich beweiben, heiraten'); V *itškan-p.* 'Zeit der Heuernte, Heuerntezeit' (*itškini* 'mähen, abmähen'); P *keđžan-pera* 'Säzeit, Saatzeit'; V *kirsasan-pera* 'Brunstzeit' (V *kirsasni* 'brünstig od. läufig sein, brunsten (Tier)'); V S L *vundan-p.*, P *vunda'n-p.* 'Erntezeit'; V *vursan-p.* 'die Zeit, wo (die Kleider) genäht werden mussten' 29.

V U *ji-kilalan-dir*, L *ji-kilalan-dir* 'Zeit des Eisganges' (*dir* 'lange Zeit; lange', S L *kilalni*, V *kilavni* 'stromabwärts treiben (intr.)'); V S L *jugdan-dor*, P *jugda'n-dor* 'Zeit des Tagesanbruchs' (*dor* 'Rand; Ufer'); V S L U *pemandan-dor*, P *pemda'n-dor* 'Abenddämmerung'.

V S *tšuzan-lun*, P *tšuzan-vun*, U *tšuzan-lun* 'Geburtstag'; V S *viđžepiran lun* 'letzter Tag vor den Fasten'; vö. *viđžepirem* id., 'Butterwoche, Fastnachtwoche' (*viđž* 'die Fasten', *pirni* 'hineingehen, ein-, hincintreten');

V *niv-šetan riŕe* 'am Abend vor der Hochzeit' (S Peč L Le *nil*, V U P *niv* 'Tochter; Mädchen', *šetni* 'geben').

Az igenév a *cselekvést vagy a cselekvés eredményét* fejezi ki: I *izan*, P *iza'n* 'Mahlen' (*izni* 'mahlen'); I *karan* 'Machen, Tun' Wichmann—Uotila Wbuch 396 (V S Peč L Le P *kerni*, I *karni*, U *karnis* 'machen, tun'); L *ludan*, P *vuda'n* 'Krätze, Jucken' (V S L I *ludni*, P *vudni* 'jucken (intr.)'; vö. V S U *ludem*, I *ludem* 'Krätze', I U auch: 'Jucken'; vö. udmurt *lidon* 'viszketegség, rüh', *lid-* 'viszket' Munkácsi); P *ova'n* 'Leben', V *bur olan* 'gutes Leben'; I *šeralan* 'Zuschneiden' (*šerni* 'schneiden', S L *šeralni*, I *šerōni* 'zuschneiden'); V *gort-ve tšan* 'koporsócsinálás' Fokos 93, 96 (*ve tšan* 'machen, tun, verfertigen, bereiten'); L I *višan*, P *viša'n* 'Krankheit' (L P), 'eine Art Epilepsie' (I), L *biša-v.* 'hitziges Fieber', tk. 'tüzés betegség', L P *jur-v.* 'Kopfschmerzen', L P *kjngem-v.* 'Magenkrankheit', L P *kos-v.* 'Kreuzschmerzen', L P *omel-v.* 'Syphilis', tk. 'rossz betegség', vö. m. *rossz-seb*, komi L P *piñ-v.* 'Zahnschmerz'; vö. V S U *višem*, I *višem* 'Krankheit', V S U *bia-v.*, I *bia-višem* 'hitziges Fieber', U: 'id., Typhus', stb., *višni* 'krank sein, schmerzen'; vö. udmurt *višon* 'betegség, kór', *viš-* 'fáj, beteg lenni, betegeskedik'); P *orsa'n* 'Spiel', vö. V S L U *voršem*, I *voršem*, P *oršem* id. (V S L I *vorsni*, U *vorsniš*, P *orsni* 'spielen, sich belustigen'); V L I U *vuran* 'Nähen, Näherei', V S *vuršan* 'Näherei' (*vurni* 'nähen', *vuršini* 'mit Nähen beschäftigt sein').

Raggal és névutóval: V *kor geraniš eštis bat* 'als der Vater fertig gepflügt hatte' 92 (*eštini* '(mit etw.) fertig werden, fertig od. vollendet werden (Arbeit)'); V *pišan berin* 23 'nach dem Bad' (vö. *pišem berin* id. 22); V *neitisni sijes kulan vijedž* 'sie schlugen ihn bis zum Sterben (d. h. halbtot)' Wbuch 375 U *neiti-sniš sije kulan doradž* id. 402; V *Siktij dor me ved puki Ež-vaš petkedan vijin* 'ich setzte mich hin wie am Ufer der Sysola, die eben in die Vyčegda stürzen will' 259 (*petkedni* 'hinausführen, herausführen, ausführen').¹

Az *-an* képzős igenév származéka az *-ana* képzős igenév, melyet Wichmann említ először a Studienreise-ben (26), s amely az udmurt *-ono* képző megfelelője. Mivel ez a képző elég ritka, érdemesnek tartom a feldolgozott szövegekben előforduló adatokat teljes számban közölni: V *kij-keš dor me ved puki k i r a n a vijim*, *šiva-dor me ved puki b u ž d a n a vijim*, *va-viv klap me ved puki vejana vijim*, *va-bergatš me ved puki b e r g e d t š a n a vijim* 'ich setzte mich hin wie ein steiles Ufer, das niederstürzen will, ich setzte mich hin wie ein sandiges Ufer, das gleich weggespült wird, ich setzte mich hin wie ein

¹ Valószínűleg *-an* képzős igenevek voltak eredetileg a következő szók is, melyek alapszava nincs meg, vagy nincs feljegyezve: L *kuškan* 'Brachacker' (vö. L *kušem*, V S *košem*, V S U *k.-mu* id.); U *pevtan* (<*peltan) 'Flunder, Butte (Pleumectes)', 'félszeguszó' (vö. S L *pel*, V U P *pev* 'Seite, eines von einem Paar', L *peledni* 'schrägen, krümmen, beugen'); PK *vešja'n*, PJ *vešša'n* 'Hose' (vö. *vešjini* 'wegrücken (intr.)', seinen Platz verändern'). Nem merek nyilatkozni az I *solan-teg*, U *sola'n-deg* 'Salzbüchse, Salznapp' előtagjáról, mert ennek alapszava az S Peč L *sol*, V U P *sov*, VO I *sō* 'Salz' főnév (vö. S L *sol-dož*, V U P *sov-dož* 'Salzbüchse, -napp', *dož* 'Gefäß').

Stück, Brett auf der Wasserfläche, das eben versinken will, ich setzte mich hin wie ein Wasserwirbel, der eben sich drehen will' 258 (*kիրնի* 'umgraben, ringsum graben; wegspülen, unterwaschen'; V *buđđđinի*, *buđđinի* 'abfallen, einstürzen, einfallen, weggespült werden, reißen (intr.), herunterfallen'; *veinի* 'sinken, versinken, einsinken, niedersinken, zu Boden sinken, untergehen, ertrinken'; *bergedնի* 'drehen, wenden, kehren, umdrehen, umwenden, umkehren', *bergettsինի* Refl. zu *bergedնի*); V *Siktiv dor me, koņer, puksi Ežvaę petkedana vijim* 'ich Arme, setzte mich hin wie am Ufer der Sysola die eben in die Vyčegda stürzen will' 272 (*petkedնի* 'hinausführen, herausführen, ausführen, hinaus-tragen'); V *đęnęa lid'dana doz* 'pénzolvásó edény' Fokos 39 (*liddինի* 'zählen, rechnen, lesen'); V *lomđžana kuš-inti* 'a tüzes égő rét hosszában' Fokos 81 (*lomđęę* 'ég', Wichm. V S I *lomžinи*, U *lonžinиs*, L *lomđžalni* 'anfängen zu brennen, Feuer fangen, sich entzünden; brennen'); L *tujana*, P *tujarna*, L *tujan* 'tauglich (z. B. zum Militärdienst)' (L), 'passabel' (P) (*tuini* 'tauglich, passend, dienlich, fähig, brauchbar, angemessen sein'); V *zivęana mort* 'betes-ges ember' Fokos 93 (*zivęis* 'betes', Wichm. S *zilginи*, I *zigini* 'jammern stöhnen (vor Schmerz, Krankheit)' (S); 'summen (Fliegen, Bremsen)' (I).

Ami mármost a képző eredetét illeti, egyetlen finnugor nyelvész sem fogadta el Budenz nézetét, hogy a komi *-an*, udmurt *-on* képzőben a finnugor *p* igenévképző rejlik. Magam az *-n* előtt levő magánhangzót nem tartottam jelentős elemnek, s az *-n* képzőt tekintettem deverbális névszóképzőnek (NyK. XXXIX, 20). Az azonban kétségtelen, hogy az utolsó szótagban levő komi *a* és udmurt *o* szabályos megfelelője egymásnak. Pl. *a*) zárt szótagban: 1. a többesjel komi *-jas*, udmurt *-jos*; 2. a deverbális komi *-as*, udmurt *-os* képző, melyek magánhangzójában Budenz UA 189 ugyanazt a finnugor igenévképzőt látja, mint a permi *-an*, *-on* képzőben; 3. csuvas jövevény-szavakban (udmurt első szótagbeli *u*, néha *o* után): komi *tšuman*, udmurt *tšumon* 'Gefäß aus Birkenrinde' <csuvas *tšuman* 'hosszúkás, alacsony, hársfa-kéregből összevarrt edény' (Paasonen); komi *tšokmar* 'Holzkeule (mit grossem Kopf)', udmurt *tšokmor* id. <csuvas *tšukmar* 'bunkósbot' (Paasonen) l. Wichmann, MSFOu XXI. 26); *b*) nyílt szótagban: 1. denominális komi *-a*, udmurt *-o* melléknévképző (UA 189, Medveczky 69); 2. igei személy-ragokban (zárt szótagban is): komi *muna*, *munan*, *munas* 'megyek, mész, megy v. menni fogok, stb.', udmurt *bašto*, *baštođ*, *baštoz* 'venni fogok, fogsz, fog.'

Lehtisalo MSFOu. LXXII 126—8 alatt a permi *-an*, *-on* képzőt azonosítja az infinitivus *-ni* képzőjének *-n*- elemével, s más finnugor képzőkkel is, köztük a mari *-en*, K *-an*, *-än*, JT U M B P *-än* határozóigenévképzővel, nem említi azonban, hogy a mariban van egy szó, amelyben a szóban-forgó igenév nem határozói jelentésben fordul elő. Ez a szó a B *šo.tšam* 'születik' ige származéka, amely csak hagyományos szövegekben fordul elő, tehát nyilván megőrizte eredeti jelentését: *šo.tšän* a következő kifejezésekben: *jumän šotšän*, nyilván azt jelenti: 'isten fia, szülöttje', *kuγo š.* 'nagy szülött'

(KSz. II, 35), *kuγo-š.-aβa* 'nagy š.-anya', *mükš-š.* 'méh-', *mālande-š.* 'föld-', *šurno-š.* 'gabona-' (199—200, Paasonen—Siro: Ost-tscher. Wbuch). Hämäläinen, JSFOu. XXV, 3 : 9, szerint a carevokoksajszki (ma joskar-olai) nyelvjárásban a következő istenségeknek áldoztak a többi közt: *šo tššān-aβa*, *šo tššān-aβan šo tššānzā*. Hogy a Reguly feljegyzésében szereplő *kün* 'érett' (*küam* 'érik' (NyK. III, 433) hitels-e, nem tudom megállapítani, de én ilyen jelentésben nem jegyeztem fel. Az azonban kétségtelen, hogy az *-n* képzőben nincs más deverbális névszóképző, mint Budenz, NyK. IV, 70, feltette, s így a képző nem is lehet azonos az *-n* lokativusraggal (vö. Beke : Cseremiszy Nyelvtan 163). Nézetem szerint mármost ez a mari képző valóban azonos a szóbanforgó permi képzővel, amely szintén előfordul határozói igenév képzőjeként: Prup *užan kole* 'bleibt schlafend dort' FF 188 (*užni* 'schlafen'); *baba bördan koli bereg dorö* 'баба плача осталась у берега', 'az asszony sírva maradt a parton' (Фольклор, Осипов 187); *Ivan koli mu vilin pukalan* 'Иван остался на земле сидя', 'Iván ülve maradt a földön' (uo. 143); *zatjas setčö kolinj sulalan* 'зятя там остались стоя', 'a vők ott maradtak állva' (uo. 127); *a saldat setčö šenzan i koli* 'a солдат там в идвлении и остался, 'és a katona ott maradt csodálkozva' (uo. 185, 186); *kerkajñ bördan kolöni Marja da Ivan* 'в доме плача остаются Марья и Иван', 'Marja és Iván sírva maradt a házban' (Пыстин, Важся ягын. Коми лит., II, 109); *vöv vilin pukalan koli cömiñ öti* 'на лошади сидя, остался только один', 'a lovon ülve egyedül maradt' (Пыстин, Еджыд 44). Бубрих : Грамм. лит. комиязыка, 1949, 137.

Hogy a mari és a permi képző azonos, újabb bizonyítéka annak a meggyőződésemnek, hogy a mari nyelv közelebb áll a permi nyelvekhez, mint a mordvához, s ez azt jelenti, hogy a mari—permi nyelv még egységes volt, amikor a mordva nyelv már elvált tőlük, s csak egy későbbi időben szakadt ki a mari nyelv is ebből a közösségből.

Hogy azonban a komi *-an*, udmurt *-on* azonos-e a permi infinitivus-képző *-n* elemével, arra most nem terjeszkedem ki, éppúgy nem vizsgálom most ezeknek a képzőknek a többi, velük egyeztetett képzőkhöz való viszonyát. Céлом csak az volt, hogy a permi képző származását és a mari képzővel való azonosságát bebizonyítsam, mert Lehtisalo minden bizonyítás nélkül állítja egymás mellé a hangbelileg némileg egyező képzőket.

3. A permi *-id*, *-it* denominális névszóképző

a) Meglevő alapszóból: S L I *digid* 'faul, abgeneigt' (S I), 'faul (Pferd)' (L) (vö. udmurt *dig*, K *dëg*, S *žig* 'rest, lusta, makacs (ló)' Munkácsi); V S L I U P *dış* 'faul'; 'Faulheit' (V S L U P): U *dışid* 'etwas faul'; V U *dub*, I *düb* 'ungesalzen, zu wenig gesalzen, salzlos' (U I); 'ungesäuert (Brot)' (V I): V S Peč L *dubid* 'ungesalzen, zu wenig gesalzen' (V S L), 'salzlos' (V S Peč L);

'ungesäuert (Brot)' (V S L); U *va-d.* 'wässerig (Suppe)'; L *džes pemid* 'stockfinster, stockdunkel': V S L *džeskid*, P *džeskjt* 'eng'; V auch: 'schmal'; V VU S I U P *gerd* 'rot': L *gerdid* id.; V UM *kel* 'bleich, blass': V S Peč Š L Le U *kelid*, Peč *kelid*, I *kelid* id. (V S Peč Le U I), 'gelb' (Le), 'vergilbt (Blatt)' (L), 'feuerrot, gelb (glühendes Eisen, Stein)' (S); vö. udmurt S *keľit*, K *keľet*, Gavr. *kilet* 'vörösszórú (ló)' Munkácsi; komi V U *kokni* 'leicht', V auch: 'wachsam': V S L *koknid*, V I *koknid*, P *koknit* 'leicht', V S L I auch: 'wachsam'; V S Peč L Le I U *kos*, P *kes* 'trocken (P: hager)', udmurt *kes* 'száraz, 'asszú': komi L *kosid* 'dürr, hager, mager, abgemagert (Mensch od. auch Erde)'; I *lap* 'flache Seite, Fläche, Blatt (an der Hand, am Fuss, Spaten, usw.)': I *lapid*, P *vapit* 'breitschulterig' (I); 'breit wachsend, ästig, zweigig, blattreich, niedrig wachsend' (P); V *sel'em lit's munis* 'es wurde mir leichter ums Herz': V S L Le *li.tsid*, Peč *li.tsid*, P *li.tsit* 'schlaff, lose' (V S L Le Peč P, z. B. 'nicht festangebunden' (V), 'nicht fest anschliessend' (S L P)); 'freigebig' (L P); I *než* 'träge, langsam', V *nežje*, U *neže* 'leise (sagen)' (V); 'träge, langsam (Adv.)' (U); V *nežjen*, S L *nežen* id.: S *nežid vel* 'träges, langsames Pferd'; U *pas kolnis* 'ungeschützt werden (von Gegenständen)'; S L I *p. munnj* 'in Trümmer zerbrechen (intr.)' (S), 'zerstreut hinfallen, fallen und zerbrechen (intr.)' (L), 'sich ausbreiten (der Himmel «öffnet sich», eine Ente beim Schiessen fällt rücklings usw.)' (I); udmurt G M *pas* 'Loch, Öffnung' (Wichmann), 'lyuk, nyílás; nyilt, nyitott, kinyitott' (Munkácsi): komi V VUS L I U *paškid*, P *paškjt* 'breit, weit'; I *pašta* '-breit, so breit wie . . . ; Breite', V *ki-p. sed* 'eine Hand breit schwarz', U *kod p.* 'wie breit?', V S U P *si p.*, L *si p.* 'so breit wie es'; udmurt G *paškjt* 'breit' (Wichm.), *paškjt*, K *paškét* 'széles, terjedelmes, bő; szélesség', *pašta* 'szélességű' (Munkácsi); komi V V U I *posni* 'klein, fein', S *p.-zer* 'Staubregen': V S L *posnid*, I *posnid*, P *posnit* 'klein, fein'; *puš: a eš tolko p. munj* 'aber aus dem Ochsen stümen nur die Haare auf (wenn man ihn mit einer Pritsche schlägt)'; V L *pon-p.* 'schwarz gewordenes *baka-matš* (ein Schwamm)' (V), 'Staubpilz, Bofist (schwarz geworden, staubend)' (L); 'Gerstenkorn im Auge (entsteht, wenn man beim Harnen des Hundes zusieht)'; I *pon-p. kaj* id. (L); S *pon-puška* id. (L): S *pušid*, L I *puškid* 'locker (Brot S L, Schnee L I, Heu im Haufen I)'; V S L *regid* 'schnell, bald (Adv.)', vö. udmurt J *džog*, G *džok* 'sogleich, geschwind, leicht' (Wichm.), S *džog*, G K *žog* 'gyors, sebes; gyorsan, hamar' (Munk.); komi I *riš* 'zerbrechlich, spröde, brüchig, locker': S L I *riškid*, V S U *reškid* 'zerbrechlich, spröde, brüchig' (S L I V U), 'locker' (I V U); 'freigebig' (S L); 'weinerlich, weichherzig' (L); L *sal* 'kühl, wolkig (Wetter im Sommer)': L *salid* id., L *salkid* id.; I *top*, U P *top* 'dicht, fest' (I); 'dicht, fest, eng (Adv.)' (U); 'richtig, pünktlich, genau' (P): V S L U *topid*, I *topid*, P *topit* 'eng, dicht, fest' (V S L U I P); 'stark, kräftig (Mensch)' (S P); 'gewandt' (L); 'etwas geizig' (V); udmurt *tupit* 'illó, megfelelő, módjával való'; komi L I U P *tšek* 'dicht (Kamm L U, Wald I U), dicht wachsend (z. B. Saat, Wald)' (P): V S L I U *tšekid* 'dicht (V L I, Sieb V L, Wald V), dicht wachsend (Wald,

Saat, Gras)' (S U); VSIUP *tšetš* 'zusammen, zugleich', udmurt G *tšotš* 'zusammen, gemeinschaftlich' (Wichm.), S *tšotš*, K *čož* 'együtt, együtt levő' (Munk.): komi Peč Le U *tšę tšid* 'eben' (Peč U), 'glatt (z. B. Weg)' (U), 'schlank (Rumpf)' (Le); S L *tšętkęs* 'eben (Erde, Weg, Tisch)'; udmurt S *tšotškit*, *čočkit*, K *čoškět* 'sík síma, egyenes' (Munkácsi); komi V U *veknı* 'schmal, eng': V *veknıd*, V S L *veknıd*, P *veknıt* id.; V U *vesni* 'dünn, fein, schlank, mager': V I *vesnid*, V S L *vesnid*, P *vesnıt* id.; V S L U *volk*, I *vok* 'Glatteis' (V S L U I); 'glatt, schlüpfri' (V S L I): S Peč *volid* 'glatt, eben (z. B. Fläche eines Tisches)', S *volkid*, I *vokid*, P *volkit* 'glatt, eben', S I auch: 'schlüpfri', udmurt G *velit*, J MU *volit* 'glatt, eben; schön' (Wichm.), K *volēt* 'síma, egyenletes, sík; fényes, ragyogó', K *volēt* 'simit, csiszol, egyenget'; komi S Peč *zel*, V VU U P *zev*, I *zēi* '(Adv.) sehr' (S Peč V VU U I), 'hart, fest, stark' (I), 'fest, stramm, straff' (P), udmurt S G *zol* 'merev, feszes': komi V S L Le I U *zelid*, P *zelit* 'straff stramm, hart, fest' (V S L I U P), 'straff gespannt' (Le).

b) *Egyéb, származékszóból kikövetkeztethető alapszóból*: V *dženid*, VU S Le I *dženid*, L U *dženid*, P *dženit* 'kurz' (vö. S *dženertni* 'kürzer machen, verkürzen, abkürzen', V *dženmini* 'kurz od. kürzer werden, sich verkürzen'); S L *džirid*, P *džirit* 'geil (Knabe, Mädchen), zu kühn, feurig' (S), hell glänzend (Stern, glühendheisses Eisen, Stein)' (L); 'glühend gemacht, glühend, heiss' (P), udmurt *džirdit* (Wichm.), S *džirdit*, K *džirdēt*, 'izzó, forró' (Munk.); vö. komi P *džirjav-* 'blicken', L *džiredni* 'glühend machen, glühen (tr.)'; V S L Le I U *jugid*, P *jugit* 'Licht; hell, klar', udmurt G *jugit*, J *jugit* 'hell, klar' (Wichm.), 'fény, világosság; fényes, világos' (Munk.); vö. komi V L *juger* 'Lichtstrahl'; V: 'Zurückstrahlung des Lichtes', L: 'Morgendämmerung', S U *bi-j.V jugâr*; S L *jugjalni*, stb. 'glänzen, schimmern, hell scheinen'; P *jugmini* 'tagen, hell werden'; I P *jugzini* 'hell, licht, klar werden'; V S Peč L Le I U *keđzid*, P *keđzit* 'Kälte, Frost; kalt', udmurt S *keđzit*, M J *keđzit*, K *kežēt* 'kalt; Kälte', S *keđžäg* 'hidegletés' (vö. komi S L *keđžalni* stb. 'kalt werden, erkalten, sich abkühlen'; V S L *keđžedni*, P *keđže:tni* 'kühlen, abkühlen' (V S L P), 'kalt machen' (V); S I *kipid* 'gewandt (beim Schwimmen) (S); mutwillig, ausgelassen, närrisch' (I) (vö. V *kipavni* 'aufstehen (aus dem Bett)'; V S L *kipedni* stb. 'aufheben, erheben, erhöhen'; V auch: 'wecken, aufwecken'; vö. udmurt G. *kaptsi*, J *kaptsi* 'leicht; Leichtigkeit, Regsamkeit'); komi V S L I U *kurid*, P *kurit* 'bitter; Bitterkeit, bitterer Geschmack'; V U auch: 'Branntwein', udmurt U G *kurit*, MU J M *kurit* 'bitter, scharf schmeckend' (vö. komi L *kuredni*, P *kurę:tni* 'bitter machen', S L P *kurzini* 'bitter werden'); S *lapid* 'feucht' (vö. S *lapmini* 'feucht werden'); S *laškid*, L *la tšid* 'korpulent, breitschulterig, untersetzt' (L); 'niedrig (wachsend), stämmig, stark gebaut, untersetzt' (S) (vö. V U *laškes*, I *laškes* 'stämmig, stark gebaut, untersetzt'); V S L I U *lažmid*, P *važmit* 'tiefli'gend; niedrig (Stelle)' (V L I), 'niedrig (Gebäude)' (S); 'niedrig, nicht hoch' (P), 'flach (Gefäß)' (L), 'seicht (Wasser)' (S L U) (vö. L *lažma:mini*, P *važma:vnı* 'sinken, fallen (Wasser)', U *lažma:vnı*, P *važma:vnı* 'sinken

(z. B. Gebäude)'; V S L I U *lečšid*, P *večšit* 'scharf, spitz' (V S L I U P), 'scharf-, weitsichtig', udmurt S *lečit*, K *nečēt*, U *nečit* 'éles, hegyes' (vö. komi V I *letštinj*, U *letštinis* 'schärfen, anspitzen', V S I *letšmini*, U *letšminis*, P *vetšamni* 'sich zuspitzen, scharf werden'); V S Peč L Le I U *lešid*, P *vešit* 'gut, tauglich, passend, angemessen' (V S Peč L P); 'schön' (Le I U P) (vö. S L *lešalni*, stb. 'zu etw.) passen, sich in einander fügen' (S L V P), 'tauglich sein, taugen' (I); 'einig, in Eintracht leben' (S L V P); V VU S Peč I *lapkid* 'niedrig, nicht tief (V S : Wasser), niedrig (Haus) (V S), niedrig (nicht hoch) (VU), kurz (von Wuchs)' (Peč) (vö. S L *lapkalni*, stb. 'niedriger werden, sinken, fallen (z. B. Haus); zusammengedrückt, zusammengepresst werden'); S L *mučšid* 'dicht, halbhart (Erdboden, frische Erbse, die noch nicht ganz hart geworden ist, od. Mehl, das sich infolge von Feuchtigkeit verdichtet hat)' (S), 'dicht, fest, zähe (z. B. Leder)' (L), (vö. S *mutškes* 'Stelle, wo der Boden dicht ist'); V S L U *nebid*, I *nebid*, P *nebit* 'weich', V S L I P auch : 'zart, zärtlich', udmurt U G *nebit*, MU J M *nebit* 'weich, sanft' (Wichm.), 'puha, lágy; enyhe, szelid' (Munk.) (vö. komi V S L P *nebzini*, stb. 'weich, erweicht werden'); V S U *ničid*, I *ničid* 'schlüpfrig, schleimig' (vö. V S L *ničeg*, P *ničig* 'Schleim' (V S L); 'schleimig, schlüpfzig' (V S L P), V S L P *ničžini*, U *ničžinis* 'schlüpfrig, feucht, kahmig werden'); U *ničid* 'schlüpfrig, schleimig (z. B. Aalquappe)' (vö. I *ničeg*, U *ničeg* id.); V S L I U *pemid*, P *pemit* 'dunkel, finster'; V S U P auch : 'Finsternis, Dunkelheit', I *pemda* 'Finsternis, Dunkelheit', udmurt G U *peimnit* 'dunkel, finster' (Wichm.), G *peimnit*, K *peimēt*, S *peimnit* 'sötét; sötétség' (Munk.) (vö. komi V S L *pemđni*, U *pemđnis* 'dunkel od. finster machen' (V S L), 'einem im Lichte stehen, beschatten'); V L I U *remid* 'Dämmerung'; U auch : 'etw. dunkel', udmurt S *đžomit*, *đžomit* 'Dämmerung' (vö. udmurt *đžom-ak luā* 'elsötétül (az idő)' (Munkácsi); komi I *saikid*, P *saikit* 'Kühle, Frische, Kälte (I); kühl, frisch, kalt (P)', udmurt S *saikit* 'hűvös, friss, enyhe' (vö. udmurt S *saj* 'hűvösség, frissesség', komi S *saikalni*, U *saika vnis*, P *saika vni*, I *saikōni* 'sich hinter etw. verstecken (so, dass man nicht zu sehen ist)' (S); 'erkalten, kalt werden, sich abkühlen' (U P I, U : Ofen), S I *saik* 'Hinter- (S I); Raum hinter etw. (S); 'hinter' (I); V S L *šilid* 'glatt, eben' (L : z. B. Kleidungsstück); (vö. S *šilalni*, V *šilavni*, U *šilavnis*, L *šilamini* 'glatt, eben werden'); V S Peč L Le U *šonid*, I *šonid*, P *šonit* 'warm; Wärme', udmurt U G *šunit* MU J M *šunit* 'meleg, hő; melegség, hőség') (vö. komi S L *šonalni*, stb. 'warm werden', udmurt *šunal-* 'melegedni, fölmelegedni; olvadni, elolvadni', *šunákt-* 'kissé fölmelegedni', K *šunēt-*, S *šunt-* 'melegít, meleggé tesz, hevít; olvaszt', S *šund-* 'föl-, megmelegszik'); komi L *šupid* 'etw. (nicht ganz) trocken (Getreide in der Getreidedarre, das Gewaschene, usw.)', udmurt S *šupit* 'száraz, szikkadt (pl. út)' (vö. komi S L *šupalni*, stb. 'trocken werden, stb.', udmurt S J *šupal* 'kiszárad, kiaszik'); komi V S Peč L Le I U *tšeskid*, P *tšeskít* 'schmackhaft, wohlschmeckend' (V S L I P), 'gut (Milch)' (Peč), 'süß' (L Le U P; Le: Mutterbrust), udmurt U G *tšeskít*, B *tšeskít*, MU J M S *tšeskít*, MU *tšeskít* 'süß, wohl-

schmeckend' (Wichm.), *českít*, K *českět*, (Gavr.) *českéd* id. (Munk.) (vö. komi L *tšeska'mini*, P *tšeska'mni* 'schmackhaft, wohlschmeckend, süß werden', S L *tšes-tini* 'gut) schmecken (intr.), munden', vö. komi *tšös* 'Geschmack, Wohlgeschmack'); VSLIU *tšorid*, P *tšorit* 'hart, fest, stark, kräftig', udmurt *čurít*, K *čurět* 'kemény, szilárd, erős; fősvény' (vö. komi VS L P *tšoržini*, U *tšoržinis* 'hart werden (z. B. Brot)'; I *vasid* 'nass, feucht, wässrig' (vö. S L I U *vaséd* 'Moor, sumpfige Stelle' < *va* 'Wasser, Fluss; feucht, nass'); V VU S Peč L U *veškíd*, I *veškíd*, P *veškít* 'gerade, wahr, wahrhaftig; recht'; U auch: 'uneigen-nützig', udmurt MU *veškít* 'wohlgebildet, wohlgestaltet' (Wichm.), *veškít*, K *veškět*, (Gavr.) *veškéd* 'derék, megtermett (testű); derékség, megtermettség' (Munk.) (vö. komi S *veškalni*, stb. 'gerade werden, stb.', udmurt *veškal-* 'rendbe-jön, helyreáll, megjavul, megkönnyebbül, jobban van v. érzi magát'); komi V S Peč L Le U *vilíd* 'glatt, schlüpfrig' (vö. S *vilšjalni* 'hinabrollen (intr.), abgleiten, hinuntergleiten, hinabglitschen'); I *zerkíd*, U *zerkíd*, P *zerkít* 'rüttelnd, schüt-telnd, stossend' (vö. U *zerke'dnis* 'schütteln, rütteln', I *zerkiš v* 'rüttelndes Pferd', S *zerküitni* '(?) geschüttelt, gerüttelt werden'); S I U *zumíd* 'hart, rauh', S auch: 'stark, fest, kräftig', udmurt *zumít* 'zavaros (folyadék)' (vö. komi I *zumōni* 'hart, rauh sein'); V S L I *zurkíd*, S *zurkjid* 'rüttelnd, schüttelnd, stossend' (vö. L *zura kilę* (z. B.) *laktę* 'polternd (z. B.) kommt' (vö. V *zurašni*, P *zurašni* 'sich (an etw.) stossen, zusammenstossen (intr.)' (V); 'hinten aus-schlagen (Pferd, Kuh)' (P), V S L *zuredni*, I *zuredni* 'oft stossen' (V), 'stossen, schieben' (I), 'rütteln (z. B. an einer geschlossenen Tür)' (L), udmurt *zur-ak* 'a rezgés, rezzenés, fölpattanás festő szava', *zuräkt-* 'föltrezen, összerezzen', *zurk-* reng, inog', S *zuräkjal-* 'reszket, remeg').

c) *Alapszó nélkül*: V S I U *džu džid* 'hoch', V I auch: 'tief'; U S auch: 'Höhe'; I auch: 'Tiefe, Vertiefung', U *džudžta* 'so hoch wie, *et-dž.* 'gleich hoch', udmurt G. *džužit* 'hoch; Höhe, Grösse' (Wichm.), *džudžit*, S *džužit*, K *džužet* 'magas' (Munkácsi), *džužda* 'korquinen' (Aminoff 23), (vö. *džudž-*, S *džuž-* 'emelkedik, magaslik'); komi V S L *gilid* 'schlüpfrig, glatt', U *givdnis* 'ausgleiten', udmurt G *gilít* (Wichm.), *gilít* 'csúszos, sikamlós', vö. S *gildž-*, Perv. *gildž-*, G *gulž-* 'lecsúszik, legurul, leomlik' (Munk.); komi V S Peč *i džid*, P *i dži't* 'gross', I *ižda* 'so gross wie', V S L P *et-ižda*, U *et-idda* 'gleich gross', V *et-ižta*, -*išta* id., V *jem-pon ištmem* v. *ištēm náit* 'Schmutz von Nadelkopfgrösse', V *ambar ižtem* 'von der Grösse eines Speichers'; V VU S Peč L Le I U *je džid* 'weiss', VU auch: 'totenblass'; V U *liškid* 'freigebig'; V auch: 'wohl-tätig', U auch: 'grosstuerisch (wegen Reichtums)'; V S L *perid*, P *perít* 'schnell, rasch, geschwind, flink, behend'; L *tilkid* 'fest, stark, kräftig, dick (Mensch, Pferd, Baum)'; V VU S Peč L Le I U *šekid*, P *šekít* 'schwer; schwierig; schwanger' (V S L Le P), L *šekta* 'schwierig', V *izja š.* 'wie ein Stein so schwer', udmurt G *šekít*, J MU *šekít* 'schwer, mühsam; Schwere' (Wichm.), J G *šekít*, K *šekět*, S M *šokit* 'nehéz, súlyos; nehézség, súly; bajos, fáradságos; baj, fáradság; terhes (nő); terhesség', *šekta*, S *šokta*: *so š.* 'oly nehéz'.

d) Van még néhány *-ta* képzős melléknév, mely valószínűleg szintén idetartozik: V *gępta* Adj. zu V S Peč L I U P *gęp* 'Wassergrube' (S Peč U), 'Wasserpfütze (mit stehendem Wasser)' (V), 'kleine Grube' (L P) 'Grube' (I) V *kızta*: *gır-k.* 'von Mörserdicke'; *jur-si-k.* 'haardick'; *tojin-k.* 'von Mörserkeulendicke': V VU S Peč L Le U P *kız*, I *kız* 'dick'; V *kušta* 'Länge' udmurt *kušta* 'pituinen' (Aminoff 23): komi V VU S Peč L Le U P *kuž*, I *kùž* 'lang', udmurt G *kuž* (Wichm.), *kuž*, K U J *kùž* 'hosszú, magas (növény)' (Munk.).

Ezek a származékszók legnagyobbbrészt melléknevek, a főnevek is ezek elvont használata, pl. *lusta*: *lustaság*, *hó*: *hőség* stb. Mint az *a*) alatt felsorolt példákból látható, alapszavuk is leginkább melléknév. Uotila (MSFOu. LXV, 94) példáiban, egy kivétellel, csak kikövetkeztetett névszó az alapszó. De ő is, Aminoff (22) is, denominális képzéseknek tartják az idetartozó mellékneveket. Viszont Budenz UA 213 és Medveczky 58 deverbális névszóképzőt lát bennük. Azonban az ő példái alapszava is legnagyobbbrészt nem mutatható ki, azok a szavak pedig, amelyekkel egyeztetik, szintén lehetnek deverbális származékok. Medveczky csak három melléknévnek tudja igei alapszavát kimutatni: *lak-* 'ragaszt, tapaszt, ráenyvez, ráházol': *lakit* 'ragacsos, ragadós, szurtos; kényelmes, kellemes; illő, helyes'; S *neb-* 'meglágyul, megszélidül': *nebit*, K *nebit* 'puha, lágy; enyhe, szelíd'; *šurd-* 'rémül, borzad, iszonyúan fél': *šurdit*, K *šurdit* 'veszedelmes, félelmes, irtóztató; veszedelemérzet, rémület'.

Uotila ezekben is névszót vesz fel alapszóul (pl. **neb*). A permi nyelvekben nem ritkák az igenévszók, amelyek töve egyben ige is, névszó is lehet, s valószínűleg a fent felsorolt három ige is ilyen lehetett. Uotila Wichmann-tól eltérően elválasztja a tárgyalt melléknevek képzőjétől a zürjén *-ed*, P *-öt* képzőt, amelynek az udmurtban bizonytalan megfelelője az *-ät* (*et*) képző, nemcsak hangalakja, hanem jelentése miatt is, mert ez jobbra főnevet képez.

Budenz UA 213 a tárgyalt képzőt a finn *-ea* (< **-eda*, pl. *valkea* 'fehér', lapp *-d* (pl. *vielgad* id.), mordvin *-do*, *-dä* (pl. *valdo*, *valdä* 'hell, licht'), mari *-dä* (pl. *βalyäädä*, *βolyädä* 'hell, klar; Helle, Klarheit') képzővel egyeztette. Setälä, NyK. XXVI, 433, és Wichmann azonban arra a hangtörvényre való hivatkozással, hogy a komi *-d* finnugor **-nt* megfelelője, a tárgyalt képzőben is a finnugor **-nt* képző utódját látják. Uotila azonban nem tartja lehetetlennek, hogy a komi *-d*, P *-t*, udmurt *-t* képző eredeti permi **-t*-ből származik.

Az én véleményem is az, hogy a komi (s néha az udmurt) *d* hang nem mindig finnugor **-nt* megfelelője, hanem *-t*-ből is fejlődhetett. Ilyen eset a komi prolatívus *-d* (P *-t*, PK *-t*, udmurt *-ti*) ragja, a 2. sz. birtokrag: komi *-d*, P PK *-t* (acc. *-te*), udmurt *-d* (*-t*), a műveltető igeképző: komi *-d*, P PK *-t*, udmurt *-t* (magánhangzó után), amely az udmurtban is *-d* egy egytagú igében: komi V VU S Peč L Le I P *šojni*, U *šojnis* 'essen, fressen': V L P *šodn*

V *šodni*, *šodni*, S *šovedni*, Peč *šoved*- 'füttern (das Vieh), zu fressen geben', V *šodtsini*, *šodtsini*, *šodtsini*, S *šovettsini*, P *šodtsini* 'füttern (das Vieh)'; udmurt G U *šini*, M *šini*, J MU *šini* 'essen' (Wichm.), *šini*, *šini*, K *šienē* 'eszik, megesz; elemészt, tönkre tesz, elpusztít' (Munk.): G *šudinī*, MU *šudinī* 'zu essen geben, füttern, ernähren' (Wichm.), 'enni ad, etet, táplál, jóllakat' (Munk.). Az udmurt műveltető ige magánhangzója annyira eltér az alapigétől, hogy Wichmann, Chrest. 881. sz., nem is merte belőle származtatni, hanem a finn *suu* 'száj' szóval hozza kapcsolatba.

A komi *-d* < **-t* hangváltozásnak kétségtelen bizonyítéka még a következő szó is: zürj. I *šermed*, U *šermed*, IU *šermed*, P PK *šermet*, PO *šermot*, PW *šermot* 'Zaum, Halfter'; udmurt U MU J G *šermet*, MU *šermet* (Wichm.), S K *šermät*, K *širmät* (Munk.) id.; mari P (Gen.) *šörmöc*, B (Paas.) *šörmätš*, P B M *šörmätš*, MM *šörmütš*, MK *šörmätš*, U CÜ CK Č *šörmätš*, JT *šörmäts*, JO *šörmäts*, JP V *šörmäts*, KA KJ KS *šermäts*, KN *šermäts* id. A mari *-ts*, *-ts* kétségekívül *-t*-ből fejlődött.

Az obi-ugor nyelvekbeli átvételek a komiból szintén eredeti **-t* mellett tanuskodnak: chanti DN *šermät* 'Zaumzeug', Koš *šermät*, Ts Tš *šermät* 'Zaum', Kr *šermät*, Trj *šermät*, Ni *šermät*, Kaz *šermät* 'Zaumzeug' (Karjalainen—Toivonen 959, Karjalainen: Zur Ostj. Lautgeschichte 165); manysi KU *šärmät*, LO *šermät*, So *šermät* 'Zaum' (Kannisto: Zur Gesch. des Vok. der ersten Silbe im Wogulischen 39).

Uótila, Zur Gesch. des Konsonantismus in den perm. Sprachen 96, szerint a mari **-t* alapján nem lehet biztos következtetést vonni a komi *-d*, P *-t*, udmurt *-t-re*, de azért kérdőjellel mégis felteszi az őspermi *-t* lehetőségét. Azonban a mari és az obi-ugor nyelvek adatai kétségtelenné teszik, hogy a komi *-d* előzménye **-t* volt.

Én ezek után a permi képzőt a mari P B M UP UJ CÜ CK Č JT JO *-t*, UJ *-tš*, K JT *-ts*¹ képzővel egyeztetem: P B M UJ CÜ CK Č *kelye*, JT *ke'lye*, MK JO V K *kè'lyə*, UP *kè'lyə* 'mély': P B UP UJ JT *kèlyät*, M JO *kèlyät*, UJ *kèlyätš*, JT *kelyäts*, K *kè'lyäts* 'mélység, mélységű', pl. UP *tä šinē măn kel yät šä šitš šäze'n* 'ennek a gödörnek a mélysége öt öl', *šitš š. kèlyät šinē'm* 'öt öl mély gödör', *βü dän kèlyät še kunar ulo* 'a folyó mélysége mennyi?', UP *βü dän kèlyät šä kèlyä* 'a folyó mélysége mély', *kok sorž kèlyät βedra* 'két arasz mélységű vödör', *kanda š sorž k. lum* 'nyole arasz mély hó', UJ *kok äršän kèlyätš lum* 'két rőf mély hó', JT *kok äršän kèlyäts l o m* id., *kwlo päžäk kèlyäts* (v.-t) *mṛ'niem* 'hatvan öl mély gödör', *βṛṇṇ kèlyäts še ʹjè'ršte šüdö päžäk o lo* 'a víz mélysége a tóban száz öl', *təṇžän kèlyät šäm ni-yü ok palep, oilat p o n v ä š t ä m e, manät* 'a tenger mélységét senki sem ismeri, feneketlennek mondják, azt mondják', CÜ CK Č *päžäk kèlyät* 'egy öl mély', JO *βṛṇṇ kèlyät šäm am šän dzə* 'a folyó mélységét nem ismerem', *päžäk kèlyät βṛ'niem*

¹ A *-t* > *-tš*, *-ts* hangváltozásra nézve l. Beke: Cseremisiz Nyelvtan 83.

'egy öl mély gödör', V *βāžək ke-lyət* 'egy öl mély', *šü yèlyət* 'nyak(ig érő) mélységű', K *kok βòtsək kè-lyəts mü'nəm* 'két öl mély gödör'.

P B M CK Č *kužo*, JT *kù-žo*, UP JO K *kù-zā*, V. *kù-žə*, UJ CŰ *kužu* 'hosszú': P B M UJ *kužut*, UP JO *kù-žət*, JT K *kužəts* 'hosszúság, hosszúságú', pl. P *aŋan kužut šo* 'a földtábla hossza, Bp *pārnam kužut šā dene kòndāšām* 'a fatörzset egészben (fűrészetlenül) hoztam el', UP *kuna-rā kùžət prīa* 'mily hosszú gerenda?', *lū ārsān kù-tāš βīner* '10 róf hosszú vászon', *βīnērān kùžət šā lut škā ārsān* 'a vászon hossza 15 róf', *kornān k. kum mēŋā* 'az út hossza három verszt', UJ *kužut šo kuna-r liē-š tide prīan?* 'mennyi a hossza ennek a gerendának?', *lū ā-ršān kužut prīa* '10 róf hosszú gerenda', *kòrnān kužut šām βīe:n ò-māl, ere: kajū* 'az út hosszát nem mértem, folyton megy', *pušē-ŋān kužut šo* 'a fa magassága', *ik šētš kuzut pušenge* 'egy arasznyi magas fa', JT *pušēŋān kù-žəts* 'a fa magassága', *ik šit kù-žəts soβa:la* 'egy arasz magas v. mély meritő edény', *prīan kù-žətsšo lū ārsān* 'a gerenda hossza 10 róf', *kòl(o) ā-ršān kù-žəts mānēr* '20 róf hosszú vászon', JO *pār-rūn kù-zāt šā peš kù-zā* 'a gerenda hossza nagyon hosszú'.

P B CK Č *kūžyō*, M MM, *kūžyō*, MK *kūžyō*, US *kūžyā*, UP USj *kūžyā*, UJ CŰ *kūžyū*, JT *kū-žyū* (*kŋ-žyō?*), JO *kū-žyū*, V *kū-žyō*, K *kə-žyā* 'vastag': P B M CŰ *kūžyūt*, JO V *kū-žyūt*, CK Č *kūžyāt*, UP *kūžyāt*, UJ *kūžyūtš*, JT *kū-žyūts* (*kŋ-žyūts?*), K *kə-žyəts* 'vastagság, vastagságú', pl. P *mon k.* 'milyen vastag?', UP *pušēŋān kūžyāt šā kok ārsān ulā* 'a fa vastagsága két róf', *kok sorž k. loma:s* 'két arasznyi vastag kerítésrúd', *sorž k. kit* 'egy arasznyi vastag kéz (kar)', UJ *pušēŋān kūžyūtš* 'a fa vastagsága', *kok šētš k. pušenge* 'két arasz vastag fa', *prīan kūžyūt šo kūžyū*, *ārsān-ak pel-ak liē-š* 'a gerenda vastagsága vastag, másfél róf', *jāŋ k. kolo βeršok liēš* 'az ember vastagsága 20 hüvelyk', *kok šētš kūžyūtš loma:s* 'két arasz vastag kerítésrúd', *šētš k. kit-βurdo* 'egy arasznyi vastag kar', JT *kok šit k. pušē-ŋe* 'két arasz vastag fa', CK *kok šētš k.*, K *kok šit kə-žyəts* 'két arasz vastag', JO *te jēŋan kūžyūt šo kūžyū* 'ennek az embernek a vastagsága vastag', V *mañarā kū-žyūt kož?* 'mily vastag lucfenyő (Fichte)?',

P BJ *lèle*, JT *lè-le*, UP *lè-lə*, JO KA *lè-lə*, KJ *nè-lə*, B Bjp UJ CŰ *nele* 'nehéz': P BJ *lè-lyāt*, B Bjp *nè-lyāt*, USj UJ CŰ *nè-lāt*, JO V *lè-lət*, JT *lè-ləts*, KA *lè-ləts*, KJ *nè-ləts* 'súly, súlyú', pl. P *ik put lè-lyāt* 'egy pud súlyú', V *ik pūt lè-lət id.*, B *ik put nè-lyāt kinde* 'egy pud súlyú gabona', *mešā:kān nēlyāt še βātš kremga* 'a zsák súlya öt font', *tšāβā dene ludo ik nè-lyāt* 'a tyúk meg a kacsá egyenlő súlyú', USj *mešā:kān munārā nè-lāt šā? iktāžā nil put liēš* 'a zsák súlya mennyi?' 'valami négy pud', *ik put nè-lāt* 'egy pud súlyú', CŰ *ik put nēlāt kinde*, *šudo* 'egy pud súlyú gabona, széna', *tide mešākān nēlēt še mñar liēš?* 'ennek a zsáknak a súlya mennyi?' UJ *kinde nēlāt še ik put* 'a gabona súlya egy pud', JT *ik put lè-ləts kinde* 'egy pud súlyú gabona', *kinde lè-ləts še ik put* 'a gabona súlya egy pud', JO *mešākān lè-ləts šā kōnārā? ik pōt lè-ləts liēš* 'a zsák súlya mennyi? egy pud', KA *pər-tšən lè-ləts šə ulā* 'a gabonának súlya van', KJ *pər-tšən nēləts šə ti-nārək* 'a gabona súlya ennyi', *tšəβā don*

lā-dā ik nè-lats ā-lāt 'a tyúk meg a kacsá egyenlő súlyú', KA *tsəβə donā lā-dā kō-ktən ik lè-lats ā-lāt* id.

Ennek a mari képzőnek, mint KSz. XII, 271 kimutattam, megfelelője van az obi-ugor nyelvekben.

a) Chanti: DN Kr *χου*, Fil Ts Sogom Tš *χου*, V Vj *κὀχ*, VK *κὀχ*, Vart *κὀχ*, Likr *κὀχ*, Mj Trj *κὀχ*, Ni Kaz *χού*, O *χου* 'lang': DN *χουάτ*, V *κὀχάτ*, Vj *κὀχάτ*, Trj *κὀχάτ* (*ieun uwersta k. tšāvi* 'kymmenen virstan pituinen tie'), Ni *χουάτ*, Kaz *χουάτ*, O *χουάτ* 'Länge; lang' (Karj.—Toiv. 287).

DN *κῶτ*, Koš *kut*, Ts *κῶτ*, Sogom Ts *κῶτ*, Kr *κῶτ*, Kam. *κῶτ*, V *κῶτ*, Vj *κῶτ*, *κῶτ*, VK *κῶτ*, Likr *κῶτ*, Mj Trj *κῶτ*, Ni *κῶτ*, Kaz *κῶτ*, O *κῶτ* 'dick': DN *κῶπάτ*, Vj *κῶλάτ*, Trj *κῶλάτ*, Kaz *κῶλάτ*, O *κῶλάτ* 'Dicke, dick' (461).

Kam *χῶμάτ*, *χῶ-*, V Vj *κῶμάτ*, V *κῶμάτ*, Vj *κῶμάτ*, Mj *κῶμάτ*, Trj *κῶμάτ*, Kaz *χῶμάτ*: Vj *κῶμάτ*, Trj *κῶμάτ* 'Breite, breit' (304).

DN *μάτ*, Koš Fil Ts Sogom Kr *μάτ*, V Vj VK *μάτ*, Likr *μάτ*, Mj Trj *μάτ*, Ni *μάτ*, Kaz *μάτ*, O *μάτ* 'tief': DN *μάβάτ*, *μάβέτ*, V *μάβάτ*, Vj *μάβάτ*, Trj *μάβάτ*, Kaz *μάβάτ*, -*άτ*, O *μάβάτ* 'Tiefe, tief' (557).

DN DT *πατ*, Koš Ts Tš Boltš Kr *πατ*, Kaz *πάτ*, O *πατ* 'hoch': Kr *πατάτ*, V *παλάτ*, Vj *παλάτ*, Trj *παλάτ*, Ni *πατάτ*, Kaz *πάτ*, O *πατάτ* 'Höhe, Länge; hoch, lang' (777).

DN Fil Ts Sogom Tš Kr *κῶρασ*, Ni *κῶράσ*, Kaz *κῶράσ* 'hoch': DN *κῶράσάτ*, DT *κῶράσάτ*, Kr *κῶράσάτ*, Ni *κῶράσάτ*, Kaz *κῶράσάτ* 'Höhe; (so und so) hoch' (430).

DT *ῶτ*, Kam *ῶτ*, Likr *ῶτ*, Trj *ῶτ*, Ni *ῶτ*, Kaz *ῶτ*, *ῶῶτ*, O *ῶτ* 'Rand, Streifen; Breite': DN *ῶπάτ*, Ni *ῶπάτ*, Kaz *ῶπάτ* *ῶῶπάτ*, O *ῶπάτ* 'Breite; breit; (so und so) breit' (101).

DN *άρ*, *άρ*, Fil Ts Sogom *άρ*, Tš *άρ*, Kr *άρ*, V Vj *άρ*, Trj *άρ*, Ni *άρ*, Kaz *άρ*, O *άρ*, *άρ* 'viel': Kr *άράτ*, Trj *άράτ*, Ni *άράτ*, Kaz *άράτ*, O *άράτ* 'Menge, so viel wie' (71).

Alapszó nélkül: DN *τῶῶτ*, V *ῶῶτ*, Vj *ῶῶτ*, Trj *ῶῶτ*, *ῶῶτ*, *ῶῶτ*, Ni *τῶῶτ*: *σί τ. ἰῆμ* '(ole) niin hyvä, Kaz *ῶῶτ*, O *ῶῶτ* 'von der Grösse, ein Mass fassend, -voll, von bestimmtem Mass, v. bestimmter Menge; Grösse, -gross, -mässig; zu etw. geeignet, fähig' (de vö. V *ῶῶτ* *κῶ* 'Fisch von gleicher Grösse', Vj *τῶῶτ* *ῶῶτ* 'zum Verkauf geeigneter (hinreichend gross) Fisch' (1046).

b) Manysi: *É jänī*, T *jānu* 'nagy': *É ti jānit paul* 'oly nagyságú falu (Munk. VNGy I, 48); *As jānit sampā χum* 'Ob nagyságú szemes férfi' II, 359, *χajttēnē jānit* 'jēmtēm' futó gerenda nagyságúvá lett' I, 4.

É χῶσῶ, KL *κῶσῶ*, *κῶσῶ*, K P *κῶσῶ* 'hosszú': *É χῶσῶ-urān* 'hossza irányában' IV, 419, *ālnā χῶσῶtēl* IV, 74, K *ōlnāten κῶσῶtēl* 'élte hosszaiig' I, 166, AT *kit ārsēn kōšti sḡrt* 'két róf hosszúságú csuka' IV, 351, T *kušti* 'nar' 'hosszába [fektetett] gerenda' IV, 403.

É mil 'mély': *tal militnē* 'öl mélységnyire' I, 70.

É *saw*, K *sau*, KL *šogu*, T *šgu* 'sok' : *ti x̄t̄l̄ ti sawit q̄ls*, *xolit q̄s sawi* 'jēmti 'ezen a napon im amennyi volt, holnap ismét annyi lesz' II, 58.

Kikövetkeztethető alapszóból: É *tūlit* 'magasságú' (vö. *tūlin* 'magas' VNGy II, 2 : 666), *pajä tūlit* 'hüvelyk magasságú' IV, 345, *Lapēm pirwä tūlit q̄ter* 'Fölemelkedett makkrece magasságú fejedelem' II, 0136, *assin tūlit mā x̄ln̄n̄ j̄uip̄ält* 'miután egy rőf mélységre ástad a földet' I, 43, *sāt x̄ān̄x̄elt̄ep tūlit̄t̄ē lū tūli* 'hét létra magasságában áll egy ló' II, 123.

É *qsit*, *osit*, KL *q̄st*, *ost* 'vastagságú' (vö. É *q̄sin*, *osin* 'vastag, sűrű', KL *ošin*; alapszavuk talán É *qs*, P T *q̄š* 'felszín, külső, külszín') pl. É *t̄qr̄ēs q̄sit q̄sin* 'arasznyi vastagságú' III, 52, *l̄'in pun osēt* 'evetszór vastagságú' II, 295, KL *sqlēm ostä* 'szalma vékonyságú' IV, 100.

É *p̄ān̄x̄wit* 'szélességű' (vö. *p̄ān̄x̄win* 'széles'), pl. *x̄ūrēm p̄ärt p̄ān̄x̄wit* 'három deszka szélességű' III, 55, *sair̄ep-nal p̄ān̄x̄wit* 'fejszenyél szélességű' III, 304.

Alapszó nélkül: É *palit*, K KL *p̄ält* 'hosszúság, távolság', pl. É *t̄qr̄ēs-palit* 'arasz hosszúságú' I, 133, *kar-palit* 'rigó hosszúságú' III, 41, *kit v̄ōl̄ palit v̄ōlēm* 'két folyóvonalnyi hosszú folyóvonalam' IV, 67, KL *t̄ōrēs-p̄ält* 'arasznyi hosszú' III, 349, *mail-p̄ält* 'mellnyi hosszú' III, 485; É *tal-palitnē* 'ölnyi távolságra' II, 129, *ti, ta palit* 'ily, oly soká' II, 97, 246.

A szóban forgó képzőnek a mariban, a permi és az obi-ugor nyelvekben való megléte is a marinak a permi nyelvekkel való közelebbi rokonságát bizonyítja.

Utóhang

Az újságokban állandóan olvashatjuk, hogy a munkásság nemcsak arra törekszik, hogy munkája termelékenységét növelje, hanem arra is, hogy újításait, felfedezéseit átadja fiatalabb vagy elmaradottabb társainak, hogy fokozzák a termelést.

A tudományban ez nem új dolog, hisz tudósképzés nem is történhetik másképpen. Bár tudunk olyan professzorokról, akik éppen ennek az ellenkezőjére törekedtek, mert attól tartottak, hogy a tehetségtelenségük kitűnik, ha tanítványuk tehetségesebbnek bizonyul tanárainál. Pedig ez nem szégyen. Amint a közmondás mondja : Fiam, légy különb apádnál, úgy a tanárnak is csak dicsőségére szolgál, ha tanítványa túlszárnyalja professzorát. Hisz a tanítvány dicsősége egyben mesterének is dicsősége.

A természettudományokban, mint pl. a kémiában, fizikában, matematikában, orvostudományban azonban az is tanulságos és nevelő hatású, ha azt is tudjuk, hogy a tudósok hogy jöttek rá fölfedezéseikre. Ez a nyelvtudományban, legalább is tudomásom szerint, eddig még nem volt szokásban. Pedig egy nyelvtudományi probléma megoldása is felfedezés, s véleményem szerint nem volna érdektelen, ha nyelvészeink arról is beszámolnának, hogy jöttek rá egy-egy kérdés megfejtésére.

Nekem az itt előadottak, különösen a komi többes *pi(j)an* alak, annyi fejtörést okoztak, hogy arra gondoltam, elmondom, hogy jöttem rá megfejtésükre, talán ebből is tanulhat a fiatalabb nyelvésznemzedék.

Sokáig nem tudtam megérteni, hogy lehetséges az, hogy egy nyelvben egyetlen szónak a többesszáma minden más szótól eltérően alakul. Az én fejemben is megfordult az a gondolat, hogy az *-n* a finnugor *-t* többesjel változata. Ez azonban nem magyarázta volna meg, hogy miért nem lett általános ez a többesjel, mint pl. az *-an* a 2. sz. igeragban.

Uotila Wichmann szótárának függelékében közölte az alaktan fővonalait is, de ott is minden megjegyzés nélkül áll: *pi* 'Sohn', *pijan* 'Söhne'. Ugyanígy közli Uotila Chrestomathiájának függelékében minden megjegyzés nélkül.

A Wichmann—Uotila féle nagy komi szótárban is először csak azt láttam, hogy a *pi(j)an* többesszámi alak.

A szótár tanulmányozása közben egyszerre csak rábukkantam a V *ar-pijan* halmnévre, s meglepődve vettem észre, hogy értelmezése egyesszám. Ekkor újra föllapoztam a *pi(j)an* cikket, átolvastam figyelmesen, s akkor láttam, hogy az egyik nyelvjárásban, mégpedig a legkonzervatívabb permi-ben, a *pijan* jelentése csak 'Sohn' 'fiú', tehát egyesszámi alak. De nemcsak a permi, hanem a vicsegdai és sziszolai nyelvjárásban is a *pi(j)an* egyes halnevekben egyesszámi jelentésű. Azonkívül ez a többesszámnak tartott alak a permi és izsmai nyelvjárásban fölveheti a szabályos I *-jas*, P *-jez* többesjelet, sőt még két képzőt is. Most már teljesen világossá vált előttem, hogy a *pi(j)an* eredetileg nem lehetett többesszám, tehát *-jan* többesjel sohasem volt a komi nyelvben.

Igen ám, de ezzel még nem tudjuk, hogy akkor mi is lehet ez a rejtélyes *-an* végzet. Erre is a véletlen, vagy helyesebben mondva, a szótár tüzetes tanulmányozása vezetett rá.

Uotila nemcsak alaktani vázlatot fűzött Wichmann szótárához, hanem közölte mesterének minden megjegyzését, etimológiai, hangtörténeti, alaktani megjegyzéseit is.

A képzők közt bukkantam rá a *kj'ťsan* 'kutyakölyök, kiskutyá' szóra, melyet Wichmann a *kj'ťs* kutyahívó szóval hoz kapcsolatba. Itt hivatkozik a szótár Wichmannnak a permi nyelvek csuvas jövevényszavairól írt munkájára, ahol a csuvas eredetű *ťšipan* 'csirke, tyúk' végzetét Wichmann kicsinyítő-képzőnek magyarázza. Most már világos lett előttem, amire sem Wichmann, sem Uotila nem tudott rájönni, hogy a *pi(j)an* végzete ugyanez a kicsinyítő-képző, s ez egészen természetes, mikor gyerekekről, állatok kicsinyeiről van szó. Talán először éppen az állatok kicsinyeinek nevében vált a *pi(j)an* többesszámmá, hisz a halnak, tyúknak, kutyának egyszerre több ivadéka jön a világra.

A másik két képzőről már nincs sok mondanivalóm.

Mari nyelvtanom megírása óta állandóan foglalkoztatott az *-en*, *-an*, *-ân* határozói igenévképző eredete. Azt sejtettem, hogy eredeti használata nem ez volt, mert volt egy adatom, melyben melléknévi igenévi jelentésből fejlődött főnevet is alkotott. Hasonlóképp nem tudtam, hová tegyem a komi *-an*, udmurt *-on* igenévképzőt, mert ennek eredeti jelentése sem volt biztosan megállapítható. Mikor aztán találtam olyan adatot, amelyben a komi *-an* képzős igenévnek is van határozói igenévi jelentése, akkor kétségtelenné vált előttem a két igenévképző összetartozása.

A permi *-id*, *-ít* melléknév képző eredete azért volt sokáig homályos finnugor nyelvészeink előtt, mert mindig a finnugor **-nt* > komi *-d* hangviszony lebegett szemük előtt, s nem mertek feltenni egy komi (esetleg votják) *-t* > *-d* hangváltozást. Én ezt már régóta hirdettem, csak nem ismertem a tárgyalt permi melléknévképzőt. Ennek megismerésére a Wichmann—Uotila-féle nagyszerű komi szótár adott alkalmat. Finnugor nyelvészeink figyelmét pedig, úgy látszik, elkerülte a KSz.-ben már az első világháború előtt megjelent cikkem, amelyben a mari *-t*, *-ts*, *-tš* denominális névszóképzőt egyeztettem az obi-ugor *-t* képzővel (XII, 271—273).

Mikor a permi képzővel megismerkedtem, azonnal világos lett előttem a képzők kapcsolata, s meggyőződésemet megerősítette, hogy az eddigi kutatók csak feltevésekkel dolgoztak, anélkül, hogy feltevéseiket be is tudták volna bizonyítani. A legnagyobb elégtételetem pedig az volt, hogy ez is megerősített abban a régi meggyőződésemben, hogy a mari nyelv közelebb áll a permi nyelvekhez, mint a mordvához, tehát csak későbbi időben szakadhatott el tőlük.

Rövidítések

- FUF. = Finnischugriscbe Forschungen.
 JSFOu. = Journal de la Société Finno-ougrienne.
 KSz. = Keleti Szemle.
 MNy. = Magyar Nyelv.
 MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-ougrienne.
 NyK. = Nyelvtudományi Közlemények.
 Nyr. = Magyar Nyelvőr.

* * *

- Aminoff = *Torsten G. Aminoff*: Votjakin ääne- ja muoto-opin luonnos (JSFOu. XIV. 1896).
 FF = *D. R. Fokos-Fuchs*: Volksdichtung der Komi (Syrjänen) Budapest, 1951.
 Fokos = *Fokos Dávid*: Zürjén népköltészeti mutatványok. (Különlenyomat a NyK. XLI. és XLII. kötetéből. 1913.).
 Genetz = *Arvid Genetz*: Ost-permische Sprachstudien (JSFOu. XV. 1897.).
 Medveczky = *Medveczky Károly*: A votják nyelv szóképzése. (Különlenyomat a NyK. XLI. kötetéből. 1912.).
 Munkácsi = *Munkácsi Bernát*: A votják nyelv szótára. Budapest, 1896.
 Rogov = *Николай Роговъ*: Пермячко-русский и русско-пермьяцкий словарь. Санктпетербургъ 1869.
 UA. = *Budenz József*: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. (Különlenyomat a NyK.-ből. 1884—1894.)

UF. = *Fokos Dávid*: Zürjén szövegek. Különnyomat a NyK.-ból. Finnugor Füzetek. 19. sz. 1916.

Wiedemann = *F. J. Wiedemann*: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1880.

Komi adatok csupán lapszámjelzéssel: *Yrjö Wichmann*: Syrjänische Volksdichtung. (MSFOu. XXXVIII. Helsinki, 1916.)

Komi adatok lapszám nélkül: *Wichmann—Uotila*: Syrjänischer Wortschatz. Helsinki, 1942.

LAKÓ GYÖRGY HOZZÁSZÓLÁSA:

1. Beke tagtársunk mai előadásában a finnugor alaktan több kérdését tárgyalta. Fejtegetéseinek 1. részében a komi *pijan* (*pijan*, *pian*), ma a nyelvjáráások többségében többesszámú szóalaknak és néhány hasonló végű szóalakulatnak a végződésével foglalkozott. A *pijan* 'Söhne etc.' alak *-jan* végződése leíró szempontból a többesjelek közé sorolható, eredetét tekintve azonban — Beke tagtársunk nézete szerint — kicsinyítő képző. A *pi* 'fi, fiú' szónak vele képzett származéka állatnevek utótagjaként gyűjtőnévvé vált, majd többesszámi jelentést vett fel. Az ilyen *-pijan* utótagú, többesszámi jelentésű összetételek hatására aztán az önálló *pi* 'fiú' szó *-jan* végződésű származéka is többesszámi jelentést kapott, vagy más szóval: a *pijan* szóalak *-jan* végződése többesjel funkcióját nyerte.

Beke tagtársunknak ez az ötletes magyarázata jellegét tekintve jól illik a finnugor nyelvek mai többesjeleivel foglalkozó kutatások eredményeihez. Hogy csak az újabb idevágó tanulmányok szerzőit említsem, *Ravila*, *Bubrich* és *Zsirai Miklós* kutatásai után ma azon a nézeten vagyunk, hogy a finnugor nyelvek mai többesjelei — a finnugor *-t* többesjel kivéve — többesszámjelölő funkciójukat illetően mind másodlagosak. *Ravila* (FUF. XXVI. Anz. 2. és XXVII. 67—8.) szerint a magyar *-k* többesjel eredetét tekintve egy finnugor gyűjtőnévképző folytatása. A magyar birtokos személyragozásban mutakozó *i* többesjel többesszámi funkciója igen valószínűen csak a magyar nyelv különéletében fejlődött ki (*Ravila*: FUF. XXIII, 53; *Bubrich*: ÖESA. XXX, 106—8; *Zsirai*: Melich Emlékkönyv 487—502).

Gyűjtőnévi jelentésű önálló szókból alakult a finnugor nyelvek többi, ismert többesjele is.

Noha tehát *Beke* tagtársunknak a komi *pijan* többesalak eredetére vonatkozó gondolatát olyannak tartom, amely a kérdés megoldását helyes irányba tereli, a magam részéről a komi *-jan* többesképzőhöz kapcsolódó problémákat nem tartom összeségükben tisztázottaknak. A nehézséget nem a *pijan* többesszámú alak, hanem azon egyéb *-jan* végződésű alakok körül látom, amelyek tagtársunk előadásában csak mellékesen kerültek szóba. Tagtársunk a személyragos *batejan* 'apámék, apám és valamelyik családtag', *tsójidjan* 'nőtestvéredék; nőtestvéred és valamelyik családtag; az a ház, amelyben nőtestvéred lakik' alakok végződését nem tartja azonosnak a *pijan* végződésével, úgy nyilatkozik róluk, mint *stk.* genitívusokról, illetve adessívusokról, s magyarázatért Uotilának egy tanulmányára (NyK. 50 : 465) utal bennünket. Itt azonban (468. l.) csupán a *mijan*, *tijan* névmási alakokról van szó! Arról, hogy a *batejan*- és a *tsójidjan*-féle alakok is közönséges (személyragos) ades-

sivusok lennének, ismereteim szerint szó sem lehet. Ezen alakulatok *-jan* végzete tehát véleményem szerint továbbra is magyarázatra vár.

Ami azt a kérdést illeti, hogy hogyan válhatik egy gyűjtőnév többesszámmá, ezzel kapcsolatosan az újabb kutatások több érdekes eredményére utalhatunk. Ott van például a mari *-βälä* többesjel, amely *Uotila* (FUF. XXIX, 27—31) magyarázata szerint 'nyáj, farka, raj, csoport, csorda' jelentésű szóból fejlődött, illetőleg ilyen, állatok együttesét jelentő szókkal van kapcsolatban — éppenúgy, amint a mai, általában többesszámi jelentésű komi *pijan* alak tagtársunk feltevése szerint állatnevekben (valaha) szintén több állati egyedet, állatok ivadékait, kölykeit jelentette. Érdekesekek azok a tanulságok is, amelyeket a török nyelvek nyújtanak. Olvasmányaimból úgy tudom, hogy bennük az olyan gyűjtőnévképzők alakultak többesjelekké, amelyek segítségével *élölények* együttesét jelentő gyűjtőneveket szoktak képezni.

Tagtársunk előadásának 1. részével kapcsolatban azt kell még megjegyezni, hogy néhány olyan részletkérdést illetően, amelyek végeredményeit nem érintik, nem tudok vele egyetérteni. Például: tagtársunk a komi nyelvjárásokban használatos, különféle alakváltozatokban ismert, *-z*, ill. *-s* végű többesjelekről olyan értelemben szól, mintha ezek etimológiai szempontból mind egybetartoznának. Pedig *Uotila* (SUS. Toim. LXV, 182—3) megokolt véleménye szerint az a helyzet, hogy a permi nyelvjárás (eredetileg) *-z* végződésű *-jez*, *-jöz* többesjele más eredetű, mint a többi nyelvjárás *-s* végződésű többesjele: *-j as*, *-jes* stb. Csupán az előbbi eredeztethető a komi *jez* stb. 'Volk, Leute, Menschen etc.' jelentésű szóból. Az utóbbi legvalószínűbben a 'chanti *jax*' 'Leute, Menschen, Volk' szóval hozható etimológiai kapcsolatba. *Uotila* ide tartozó fejtegetéseinek ismeretében szerintem jórészt kiküszöbölődnek azok a nehézségek is, amelyek miatt tagtársunk a komi többesjelek eddigi magyarázatát nem tartja kielégítőnek.

Kiegészítésül: tagtársunk helyesen állapítja meg, hogy a *pi* 'fi, fiú' jelentésű szó állatnevekben szinte kicsinyítő képzővé vált. Ugyanezt elmondhatjuk az összetételek utótagjaként álló (képzős) *pian* alakról is. Genetz keleti-permi tanulmányaiban ezt az összetett szót közli: *: nöl-pián* 'kleines Mädchen'. Ennek az összetételnek a *pián* utótagja elválaszthatatlan a *pian* stb. 'Söhne, Knaben, Jungen, Kinder' jelentésű szótól, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy itt az utótag nem jelenthet fiút, s nem jelentheti az előtaggal megjelölt élőlény ivadékát sem. Tehát itt a *-pián* utótagnak csak kicsinyítő szerepe lehet.

Végül: tagtársunk a komi *-(a)n* kicsinyítő képzővel kapcsolatban *Lehtisalo* ismert képzőtanulmányára utal s feltűnőnek mondja, hogy itt (SUS. Toim. LXXII, 120) a komi képző rokonnyelvi megfelelőinek a sorában az udmurt nyelvi megfelelő igazolására csupán egy, mégpedig elég bizonytalan adat szerepel. *Lehtisalo* e példáját magam is bizonytalannak tartom. Mindamellettt bizonyos, hogy a komi *-an* kicsinyítő képzőnek a udmurtban is megvan a mása. Ezt mutatják olyan példák, mint udmurt (*Munk.*) *kuian* 'borjú' (vö. *kuñi* 'borjacska'), (*Wichm.*) *kelan* 'die Hoden' (az azonos jelentésű komi *kel* mellett).

2. Előadása 2. részében tagtársunk azt fejtegette, hogy a mari *-en*, *-ən*, *-än* határozó igenévképző meg a *šo tšam* 'születik ige *šo tšän* 'szülött' származékának a képzője egy és ugyanazon képző. *Egy* példában rámutatott továbbá arra, hogy a komi *-an* végű igenévknek egyebek közt ugyanaz a funkciója is

megvan, mint a cser. *-en* stb. végű határozó igenévnék. Ennek alapján *Lehtisaloval* egyezően a mari és a permi igenévképzők etimológiai azonossága mellett foglalt állást.

Ehhez kiegészítésül azt jegyzem meg, hogy a zürj. *-an* végű igenévnék határozó igenévi használata korántsem oly ritka, mint ahogyan tagtársunk egyetlen ilyen példájából következtethetnénk. *Bubrich* Грамматика литературного коми языка (Leningrad, 1949. 137. l.) c. művében számos példát említ az *-an* végű igenév határozó igenévi használatára (ilyen funkcióban ez az igenév csak a *kolni* 'maradni' ige mellett használatos). *Bubrich* példáit is figyelembe véve, a permi és a mari igenevek képzőjének etimológiai azonosságát bizonyítottan látom. Én azonban nem kételkedem abban sem, hogy a tárgyalt permi meg mari képzők etimológiailag azonosak a mordvin ú. n. III. participium *-n* képzőjével, amelylyel például a *palani* 'geküsst', *videni* 'gesät', *kandón* 'getragen' igenevek alakultak (vö. *Lehtisalo*, SUS. Toim. LXXII, 123–9). Minthogy pedig a mari *-n* végű igenévképzőnek ilyenformán mind a mordvinban, mind pedig az komi-udmurtban megvan a megfelelője, éppen ezért nem tudom belátni, hogy az *-n* igenévképzőnek az etimológiai kapcsolatai hogyan bizonyíthatnák azt, hogy a mari nyelv közelebb áll a permi nyelvekhez, mint a mordvinhoz. Tagtársunknak ez a feltevése az én ismereteim szerint is mérlegelésre tarthat számot, de bizonyításához a mari *-n* igenévképző etimológiai kapcsolatai nem járulnak hozzá.

A magam részéről e kérdésben inkább például a következő tényekre hivatkoznék:

1. a mariban a permi nyelvekkel egyezően számos névragozási eset szolgál a külső helyviszony különféle módozatainak jelölésére. Ezen mari—permi, külső helyviszonyt jelölő esetek ragjait a legtöbb esetben kétségtelenül etimológiailag azonos elemekből állnak mindkét nyelvben, ill. nyelvcsoportban — ugyanakkor, amikor ugyanezen ragelemek kapcsolatai a mordva nyelvben esetragként ismeretlenek, s legfeljebb szórványosan, adverbiumokban találhatók meg. Ott van például a mari allativus-dativus, melynek *-lan*, *-län* ragja az *-l* helynévképző meg a finn—permi *-n* lativusrag folytatását tartalmazza. Ugyanez a ragalakulat, ugyancsak allativusi funkcióban, megvan a permi nyelvek *-lan* ragjában is, hiányzik viszont a mordvinból;

2. a mari comitativus *-kè*, *-yè* ragja *Wichmann* (FUF. XVI, 153–4) szerint etimológiailag azonos a komi *-ked*, *-këti* stb. comitativusrag *-kë* elemével. Tehát ez a mari esetrag is egy permi nyelvvel, nem pedig a mordvinnal való szorosabb kapcsolatra utal;

3. *Ravila* (FUF. XXVII, 87) és *Toivonen* (FUF. XXVIII, 19) szerint lehetséges, hogy a mari *-a*, *-ä* végű instructivusok (pl. *jala* 'zu Fuss', *kiä* 'mit der Hand') eredetileg *-i* végződésűek voltak. *Toivonen* e felteendő *-i* elem etimológiai megfelelőit a votják adverbialis *-ja* elemében meg a komi nyelv izmai nyelvjárásában használatos comitativus *-ja*, *-ji* elemében keresi. A mordvinból ennek a formának a megfelelője sincs kimutatva.

Nem állítom, hogy a mari meg a permi nyelvek közti fenti (s részben még nem is kellőképp tisztázott) egyezések bizonyítékai annak, hogy a mari nyelv közelebb áll a permi nyelvekhez, mint a mordvinhoz. Hiszen abból, hogy egy formans *ma* nincs meg valamely nyelvben, korántsem követ-

kezik az, hogy sohasem volt meg benne. Elképzelhető, hogy a fent említett ragok, ill. ragalakulatok némelyike valaha a mordva nyelvben is megvolt, de később kiveszett a használatból. Ugyancsak számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a mari és a permi nyelvek említett egyezései közül egyik-másik párhuzamos fejlődés eredménye. Minden esetre a mari és a permi nyelvek közelebbi összetartozásának a bizonyítékait én ott keresném, ahol ma egyfelől e nyelvek között egyezés áll fenn, másfelől pedig a mari és a mordvin között különbözős állapítható meg.

4. Előadása 3. részében *Beke* tagtársunk a permi *-id*, *-it* denominalis névszóképzővel foglalkozott. Amint már korábbi cikkeiben (pl. Nyr. LV, 104–5) ő maga, és ugyanúgy, mint újabban *Uotila* és *Lehtisalo*, ma is lehetségesnek tartja, hogy a permi képző nem fgr. *-*nt*-re megy vissza, hanem *t*-ből származott. E kérdésben tehát nincs ellentét az előadó álláspontja és az irodalomban már kifejtett nézetek között. Eltérés van azonban tagtársunk és az újabb irodalomban rögzített eredmények közt abban, hogy a permiképző milyen rokonnyelvi képzőkkel tekintendő etimológiailag azonosnak. Amíg ugyanis tagtársunk egy régibb értekezésében (NyK. 41: 274) maga is elfogadta *Budenz*nek (UA. 209, 213) azt a nézetét, hogy az a permi képző, amelyet ma tárgyalt (pl. udmurt *vel'it* stb. 'glatt, eben; schön', komi *vol'kid* 'glatt, eben, schlüpfriß'), a mari *-do*, *-dô* ~ mordvin *-dâ*, *-do* (pl. M. *valdâ*, E. *valdo* 'hell, licht') ~ finn *-*eda* (> *-ea*: *valea*, *vaalea* 'halovány, fehéres') ~ lapp *-t*, *-d* (pl. K. *vilki*, *-t*, *vilked*, *vielked*, *vilköd* 'weiss') dentális elemet tartalmazó denominalis melléknévképzőkkel egyeztetendő, addig ma azon a nézeten van, hogy a kérdéses permi melléknévképző nem ezekkel, hanem a mari *-t*, *-ts*, *-tš*, *-tš* főnév-, ill. melléknévképzővel, továbbá az obi-ugor *-t* denominalis képzővel tartozik össze. Egy rövid utalással ugyanennek a nézetnek adott kifejezést már korábban is, vö. Nyr. LV, 105.

Ilyenformán tagtársunk előadásából az derül ki, hogy nézete számos finnugor nyelvi képző etimológiai kapcsolatait illetőleg lényegesen eltér például a legutolsó nagy képzőmonografia szerzőjének, *Lehtisalonak* a véleményétől. *Lehtisalo* (SUS. Toim. LXXII, 270–3) a ma tárgyalt permi denominalis melléknévképző megfelelőit illetően lényegében ugyanazt a nézetet vallja, mint *Budenz* és régebben maga tagtársunk is s a permi *-(i)d*, *-(i)t* képzőt és társait fgr. **t*-re vezeti vissza. Viszont az előadó tárgyalt obi-ugor *-t* főnévképzőről (id. m. 317–8) úgy nyilatkozik, hogy ez a komi *-t* denom. főnévképzővel (pl. *ult* 'Unterraum', *ylt*: *yltas* 'Ferne'), a mari *-ta* főnév- és melléknévképzővel, a mordvin *-t* meg a finn *-tti*, *-tto*, *-tta* főnévképzővel (pl. *navetta* 'Viehstal') tartozik össze s hogy ezek egy felteendő uráli (geminata) **-tt* elemű denom. képzőnek a folytatásai.

Mindezt figyelembe véve csak azt tudom mondani: tagtársunk és *Lehtisalo* nézete a ma tárgyalt képzők etimológiai kapcsolatait illetően olyan mértékben eltér egymástól, hogy a felmerült kérdésekben egy rövid hozzászólás alakjában nem lehet megnyugtatóan állást foglalni. Mindenesetre szükségesnek látnám, hogy tagtársunk végleges állásfoglalását az eltérő nézetek alapos vizsgálata előzze meg, mert máskülönben ugyanolyan mulasztás történnék, mint amelyet *Lehtisalo* elkövetett — akkor, amikor tagtársunknak az obi-ugor *-t* képzőre vonatkozó megállapításait (KSz. XII, 271–3) nem vette figyelembe. Az eltérő nézetek helyességének mérlegelése u. i. véleményem szerint minden kutatónak kötelessége. Ha t. i. a régibb magyarázatok cáfolatát elmulasztjuk s nem mérjük le azon érvek súlyát,

amelyek egyfelől a régi, másfelől az új nézetet támogatják, akkor új vélemények pusztán előadásából nem csupán haszon, hanem jelentős kár is származhatik: különösen a kezdő kutató könnyen azt a benyomást nyerheti, hogy a nyelvtudományban minden lehetséges, mert hiszen ellentétes nézetek jól megférnek egymással az irodalomban. Persze nem akarom azt állítani, hogy a vitás kérdések minden esetben eldönthetők. Minthogy a finnugor nyelvek többségének nincsenek régi írásos emlékei, e nyelvek jelenségeinek a magyarázatában feltevésekkel, következtetésekkel kell dolgoznunk, amelyek sok esetben nem ellenőrizhetők. Mindamellettt arról az igényünkről nem mondhatunk le, hogy az eltérő feltevések és következtetések helyességének mérlegelését kutatóink legalább is megkíséreljék. Állításaink tudományos értékét mi sem bizonyíthatja jobban, mint az a körülmény, hogy helyüket eltérő nézetekkel szembeállítva, ellenérvek tüzeiben is megállják.

A LÍRIKUS ARANY

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. január 21-én tartott ülésén

1.

Mikor a felszabadulás után először vetődött föl bennem Arany János új értékelésének problémája s fellapoztam a gazdag Arany-irodalom legjelentősebb lapjait, hamarosan nyilvánvalóvá vált előttem, hogy az Arany-problémának két kulcskérdése van. Az egyik Petőfi és Arany kapcsolata, a másik Arany lírájának értékelése. Petőfi és Arany szembeállítása és Arany lírájának háttérbeszorítása, lebecsülése, mellőzése epikája mellett, az Arany-irodalom áruló vallomása arról, hogy itt kell keresnünk Arany problémájának megoldását.

Végevárhatatlan föladat lenne végigkísérni nyomról-nyomra e két probléma fejlődéstörténetét irodalomtörténetírásunkban, Gyulaitól napjainkig. Azt hiszem elégséges, ha csak a legjellemzőbb megnyilatkozásokra utalunk, elkezdve a sort Salamon Ferencel, aki úgy emeli a legmagasabb költői rangra Arany epikáját, hogy ezzel, egycsapásra, üt egyet Petőfi forradalmi líráján s hozzákezd a népiesség új értékeléséhez. A Daliás Idők kapcsán, 1862-ben ezt írja: »Petőfinek költészeti forradalmat hirdető lantját kísérte nemsokára a népies eposz hatalmasabb, mélyebb zengésű hangszere, s a magyar naiv költészet *Toldi*-ban érte el tetőpontját«. (Salamon Ferenc mestere volt az ilyen egybevetéseknek. Mikor 1856-ban Petőfit és Aranyt egyként megvédte attól, hogy e nagy költőket beszorítsák a népiesség szűk keretébe, azt is így tette: »Szűnjünk meg hát *Petőfit* és *Aranyt* egyébnek, mint pusztán költőnek nevezni; se többet, se kevesebbet nem érdemeltek, s ha az egyik kevély volt e nagy címre, a másik szerénységében nem kíván melléje epitetont, itt legföllebb a *valódi* szót tartanám méltónak hozzá, ha fölösleges nem volna«. Amiből kiki megértheti, hogy Petőfi kevély és Arany szerény ember volt, holott semmiben sem maradt el Petőfi megett!)

Riedl Frigyes, Arany monográfusa, aki azt vallotta, hogy »Arany költészete egész világ«, Aranyról szóló nagybecsű művében egyetlen kurta fejezetet szentel Arany lírájának. »Ha meg akarjuk jelölni Arany János helyét a magyar irodalomban« — írta Riedl — »azt kell mondanunk: ő a legnagyobb magyar epikus költő«. Művének Arany lírájáról szóló részét pedig így kezdi: »Arany lírája az epikus Aranyra vall«.

Így lett Arany a legnagyobb magyar epikus, — azon az áron, hogy elfeledkeztek a valóban legnagyobb magyar epikusról, Zrinyiről s mellőzték

Arany líráját. Ez utóbbit csak kivételesen emlegették, abból is legfeljebb a kapcsolós-könyv kincseit, az *Őszikék* szépségét, ott is a pusztulás morbid varázsát keresve. Hogyan is tarthatták volna igazi lírikusnak, hiszen Riedl szerint »nem a perc villanyos elragadtatását« dalolta, hanem a »jelen lenyűgöző akadályait«, — a »dal könnyűségét«, Riedl nyomán, hiába keresték benne. Ha akad is olyan korszaka Arany lírájának, melyben a perc elektromos feszültsége vetett szikrát, azt is közömbösítették. »Kivétel e részben csak forradalmi lírája« — írja Riedl — »melynek hangja erőltetett, vad és általában nem illik Arany csendes, méla egyéniségéhez«. A lírikus Arany csak ott kap felmentést, ahol borús, méla, pesszimista, ahol »Érzi az élet mulandóságát, a világ hiúságát, amit Salamon király óta a legnagyobb szellemek szóban, színben, kőben, zenei hangokban kifejeztek« — írja Riedl. Máshelyütt azt állapítja meg, hogy »Arany lírája visszapillantás a multa« s szembeállítja ezt a méla, multbamerengő lírizmust Petőfiével, kinek költészete »maga az »exaltált jelen«. (Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a szembeállítás viszont nem Aranyhoz mostoha: az exaltáltság nem különösen hízelgő megjelölése egy lelkiállapotnak!)

Riedl Frigyes, aki nemcsak derék tudós, nemcsak finom műértő és kellemes stilizta volt, hanem vonzó egyéniség, emberséges ember is, tanítványain keresztül befolyása alá vonta az irodalmi ízlés igényesebb alakítóit, kik benne a századforduló egyik legnagyobb tekintélyének, Taine-nek a művelt nyugatra mutató tanítványát is látták.

Riedl hatása alól Babits Mihály sem tudta kivonni magát. Nemcsak azt vallotta, hogy Arany költészete »leginkább epikai«, de elfogadta az Arany — Petőfi ellentétet is. »E két nagy egyéniség« — írta — »oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságerzet adja meg irodalmi ítélezéseink öntudatlan alapját. Így lőn nálunk az esztétika bizonyos fokig vérmérséklet kérdése; s a flegmatikusok és melankólikusok különváltak a szangvinikusoktól és kolerikusoktól, öregek a fiataloktól s (mert a politika is többnyire vérmérséklet dolga) a nyugodtabb haladás hívei a függetlenségiektől és a szocialistáktól).«

Így föst vetületében az »exaltált« jelző. Persze, lehetetlen nem érezni Babits szavaiban az iróniát, — de ez az ironia önironia is, bevallása annak, hogy ő maga is engedett a vérmérsékleten alapuló esztétizálásnak, sőt politizálásnak. Az antagonizmus mélyén felismerhetően nem Petőfi és Arany szembenállásának realitása rejlett, hanem az Ady-Babits antagonizmus teljes szubjektivitása. »Ady iskolája« — vallja Babits — »melynek igen romantikus ideálja van a zseniről, mint Balassában és Csokonaiában, úgy Petőfiben is ennek az ideálnak a megtestesülését szeretné látni; ők Petőfi regényes életéből, idealisztikus forradalmi politikájából s némely fiatalos és affektált rakoncátlankodásából akarják megalkotni Petőfi képét...«

Babits megállapítja, hogy »Petőfi a legerkölcösebb és (erkölcsi szempontból) legkorlátoltabb költőkhöz tartozik, akik valaha éltek, s aki csak a forradalmi külszint hajlandó benne látni, alaposan félreismeri. Legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik s jobban vizsgálva, még forradalmiságán is észrevevesszük ezt a (nincs jobb szó) nyárspolgári színezetet . . .« Petőfi szociális világnézete, Babits szerint, »korlátolt és naiv, demokrata és nyárspolgári«. Petőfi osztálygyűlöletének színvonalát is erre a szintre szállítja le : »Valódi nyárspolgári-gyűlölet az előkelők és minden arisztokratizmus ellen, az erkölcsös nyárspolgár s az akarterős, egészséges kedély büszkesége és harcikedve jellemzik őt« — írja. Ennek az elméletnek kedvéért még Petőfi önfeláldozó hősiességét is lefokozódik s minha nem is csatatéren halt volna meg, azt írja : »könnyű annak batornak lenni, akinek sebei olyan könnyen gyógyulnak«.

Petőfi meghamisított arcképe homályba vész s gyöngéd sóhajjal fordul Arany felé: »Milyen más az arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félénk Arany«.

Benedek Marcell még tovább fokozza a Petőfi—Arany antagonizmust. Ezzel magyarázza barátságukat : »Mindegyik azt kereste és találta meg a másikban, ami belőle hiányzott«. Elfogadja Babits paradoxonát s kiterjeszti ezt az antagonizmust a Kossuth—Széchenyi-ellentétre is : »Az irodalomtörténet ugyanazt a tréfát csinálta Petőfivel és Arannyal, amit a történelem Kossuthtal és Széchenyivel« — írja. »Kossuth forradalmat szított, hatásosan szónokolt, tehát ő a »Hitzkopf«, a rendellenes jelenség, akit csak fejesóválva lehet tisztelni ; Széchenyi Lánchidat épített, Aldunát szabályozott, nem akart forradalmat, tehát ő a józanság példaképe. Mellékes, hogy Kossuth kilencvenkét esztendőért meg egészségben, aktív és ezer felé gondoló, logikus, következetes munkában, Széchenyi pedig megőrült . . .« Természetes, hogy Arany forradalmi líráját is a Riedl-Babits értelmezés szellemében értékeli. Arany »a szó megszokott értelmében nem volt forradalmár. 48-as versei — alig egy-kettő van — elkényszeredettek . . .« Benedek Marcellnél is csak az öregkori versek költője kap menedéj jogot, akiről azt írja : »arra alkották, hogy fájjon«. Itt a tények mit sem számítanak. Hogy Arany írta az Elveszett Alkotmányt, a Toldit, hogy nem egy-két batorhangú forradalmi vers költője volt, hogy a forradalom batorhangú publicistája volt, hogy a Petőfi—Arany levelezésből árad a játékos, egészséges jókedv, az ép oly kevésbé fontos, mint az, hogy Petőfi nem volt korlátolt nyárspolgár és hogy Kossuth volt az igazi forradalmár, nem Széchenyi. Az »arisztokrata« Arany »népi sarjadék«-nak nevezte magát, a »Hamlet-lelkű habozó, félénk Arany« azt írta : »Labanc volt a honáruló kurafi . . .«

Talán a legmegdöbbenőbb Szerb Antal véleménye. Először pontosan rögzíti a tényeket : »Arany népköltő szerepe a szabadságharc alatt éri el tetőpontját« — írja. »Csakugyan a népnek ír : Toldija megjelenik a ponyván és meghódítja az egyszerű szíveket. Szerkeszti a Nép Barátja című, parasztok számára készülő lapot, cikkeiben és itt megjelenő verseiben épúgy buzdít a

szent háborúra, mint Petőfi». A való helyzet e pontos rajza után ezt a meglepő megállapítást olvashatjuk : »Petőfi elemében érzi magát Tyrtaios alakjában, a békés Arany nem. Harcias versein érződik a feladatszerűség, s népköltő volta kétségtelenül olyan feladatokra is kényszerítette, melyek természetétől eléggé távol álltak . . . « Az olvasó riadtan kérdi : honnan tudja ezt Szerb Antal? A császári önkényuralom alatt nem tudták rávenni a félnk és habozó Aranyt, hogy ódát írjon a császárhoz, vajjon a szabadság, a demokratikus forradalom korában ki parancsolt rá, hogy harcra buzdító verseket írjon?

Nem követhetnénk el durvább hibát annál, mint ha Arany János irodalmi köztudatunkba beleévődött arcképe ellen úgy küzdenénk, hogy visszajára fordítanók a szerintünk helytelen képet s egy Petőfivel szinte-szinte egylényegű lírikus, szangvinikus forradalmár Arany mellett törnök lándzsánkat. Arany fentvázolt értékelése annyira helytelen, hogy az ellenkezője sem igaz. Értelmezői közül éppen azért idéztem a legkitűnbeket, hogy azt bizonyítsam : tévedésük nem egyéni tévedés, hanem a kapitalizmus és az imperializmus korának kancsal látását tükrözi művük.

A kor pszichologizmusa nyilvánul meg abban, hogy Aranyt Petőfivel tipológiai, alkatlélektani szempontból állították szembe. Így sikkadhattak el a helyes arányok (a kor központi, vízvázoló figurája Petőfi) és a disztinkció is helytelen. Arany és Petőfi között nem alkati különbség van, hanem Arany azért fáradt beteggé, azért savanyodott melabússá, mert csalódott, megrettent, visszatorpant, megalkudott és mert elszakadt a nép sorsától és kiszakadt a haladás áramából. S nem a betegsége, visszahúzódása, kiábrándultsága okán nagy költő, hanem mert visszavágyott, mindig visszavágyott Petőfi közelébe, a forradalomba, mert nem tudott beleilleszkedni abba a társadalmi rendbe, melybe disszidált és ezt a felemás lelkiállapotot, ezt a meghasonlást ki tudta fejezni. A forradalom diszkreditálása érdekében kellett meghamisítani Petőfi alakját, de ennek érdekében kellett elfedezni Arany líráját is, ezért állították előtérbe epikáját, ezért becsülték le nemcsak forradalmi, hanem későbbi líráját is s ezért ismerték el e lírának csak egyetlen színét, az öregkori hervadás arany-sáppadtságát. Ezért szaladt ki Arany talpa alól az irodalmi értékelések bűvészmutatványa során a társadalmi talaj s így vált az apolitikus, tiszta költészet jelképévé, holott minden bő lírai korszaka valamely politikailag izgalmas kor feszültségével függ össze, a szabadságharctól, az elnyomatás korának belső ellenállásán át, a századunk minden jelentős problémáját előrevetítő hetvenes évekig.

Meg kell keresnünk Arany helyét a magyar irodalom történetében. Akik a forradalmár Petőfi fölébe helyezték, épúgy tévedtek, mint akik ki akarják tudni költészetünk haladó hagyományából. Arany költészete pozitív értéke irodalmunk multjának. Ennek az életerős, egy korszakában egyértelműen forradalmi, a mult javaértékein s a népköltészet eleven kútfejen újuló költészetnek állandó belső feszültsége, szakadatlan belső izgalma, harc

s végső elkomorulása egy mai költőinkhez szóló tanulságot is rejt : a társadalmi harctól, a nép fejlődő életétől való elszakadás reménytelenségét.

Petőfiről azt írja többek között Révai József, hogy barátaitól »nem a személyéhez való hűséget követeli meg, hanem a közös elvekhez való hűséget. E kérlelhetetlen demokratikus elvhűség miatt különbözik össze a szabadságharc alatt az új hadsereg vezetőivel — Mészárostól Klapkáig — ez a demokratikus elvhűség szigeteli el és teszi egyre fokozottabban magános emberré 1848 végétől kezdve — úgyhogy március 15-e forradalmi népvezérének a végén már csak két hű embere és barátja maradt : Arany János és a lengyel forradalmár-katona, Bem József.«

Eltűnése után emlékét két magyar íróművész őrizte holtigtartó hűséggel. Nem enyhülő lelkiösmeretfurdalással Jókai, aki nem állta ki ennek az elvi barátságának tűzpróbáját, és Arany. Őt nem gyötörte lelkiösmeretfurdalás, benne nem csalódott Petőfi. Arany gyászolta Petőfit, emléke vele élt nappal s éjjel. Minduntalan álmódott róla. »Emlékezem, gyermek és ifjúkoromban, az ötvenes és hatvanas években, többször beszélt el egy-egy ilyen álmot, mindjárt másod,- harmadnap« — írja fia, Arany László — »részletei nem jutnak eszembe, de többnyire olyasmi volt az álom, hogy repülve szálltak, ketten együtt, a levegőben«. Egressy Gáborhoz 1854 tavaszán írott levelében maga is megemlegeti álmait : »Én számtalanszor álmodom Petőfiről . . .« Minden kis, jelentéktelen emlék kedves neki ; 1852-ben azt emlegeti egyik Tompához írott levelében, hogy volt Petőfinek egy kedvenc kocsmacéger fölirata : »Az két kék bakokho'«.

Költészetében is él Petőfi emlékezete. 1849. decemberében *Névnapi gondolatok* című versében üti meg ennek a gyászoló emlékezetnek alaphangját :

*Mint az elhagyott sir, lelkem oly kietlen,
Örök éjjelében csak rémeket látok :
Hadd gyujtsak ma benne — kiket úgy szerettem,
Azok emlékeül egy-egy kis világot !*

*Kis mécsfényt neked is, korod büszkesége,
Lángszellem ! ki jövel s eltűnél . . . de hova ?
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát s azon túl nem lát többé soha !*

*Oh ! ha tán sok évek, tán lehunyt századok
Multán visszatérendsz, öltve más alakot :
Legyen boldog e nép s öröme oly tiszta,
Hogy ne kívánczozál többé mennybe vissza !*

Az alaphang a sóvárgó szeretet, a csodálat és az a szorongó érzés hogy Petőfihöz méltatlan utókora, hogy ő csak a magyar nép boldogsága idején lehetne boldog maga is e földön. Nincs ebben az emlékezésben csalódás, nincs benne kiábrándulás Petőfi eszményeiből.

A sóvárgó szeretet szól Petőfi özvegyéhez írott verséből : »Mikép az elszakadt hű férjet ő, Keresem én az eltűnt hív barátot«. Ez a szeretet panaszkodik a *Letésem a lantot* csüggedt strófáiban :

*Nem így, magánosan daloltam :
Versenyben égtek hűrjaim ;
Baráti szem művészi gonddal
Függött a lantos ujjain ;
Láng gyult a láng gerjelménél
S eggyé fonódott minden ága.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjúsága !*

»Zengettük a jövő reményit . . . Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemleget«. A bújdosásból megtérő Egressy Gáborhoz írt üdvözlésében is ez a szeretet sír föl : »Ő, kit úgy szerettem« — így emlékezik róla. Az epedő emlék és a rajongó csodálat nem válik el a kortól, melyben barátságuk megacélozódott :

*... »Nem gyávaság korában éltem,
Láttam sokat, mindent megértem.
Mind a szépet, nagyot,
Miről zengett magasztos ének,
Mit följegyezvén a történet,
Csodául fennhagyott :*

*»Láttam Marathon győzedelmét,
Spárta leányi honszerelmét,
Xerxes özön hadát,
Leonidást Thermopylaeben,
És Tyrtaeust, lanttal kezében,
Buzdítani a csatát . . .«*

Nem enyhül ez a gyász. Ha áltatja is magát vele, mint az *Emlények* 1855-ben kelt darabjában, a vigasztalás is fájdalmas : »De jól van így. Ő nem közénk való — S ez, ami fáj, ez a vigasztaló«. Ez után írja le az akartan higgadt sorokat : »A könny nem éget már, csupán ragyog ; Nem törölöm még le, de higgadt vagyok«. Higgadt?

*Gyakran, ha az ég behunyta már szemét,
Gyakran érzem lobogni szellemét.*

*Szobámba leng az a nyílt ablakon.
Meg-meg simítja forró homlokom.*

*Hallom suhogni könnyű lépteit
És önfeledve ajkam szól: te itt? . . .*

*S döbbenve ismerem fel rajzomon
Egy-egy vonást, mit szelleműjja von.*

*»Övé! kiáltom, itt, ez itt övé:
A szín erős, nem illik együvé.«*

*És áldom azt a láthatlan kezét . . .
Mulass velem soká, szeléd emlékezet!*

Így füst a higgadság : forró homlok, önfeladtság, döbbenet, kiáltás a néma, magános éjben.

Az *Emlények* után két évtizednél több telik el, míg újra említi. De nemcsak Petőfiről hallgat, fogy a vers, majd néma évek meddőségében szinte egészen elhal éneke. De mikor újra megszólal a »Kapsos könyv«-rejtekeiben dalolva, a zsarnok cár ellen, a népszabadság szent nevét említve idézi Petőfit : »Ha volna költő — volna Ő még, Kit vágyunk holtan is keres!« És harminc évvel Petőfi halála után így kezdi versét : »Álmaimat gyakran látogatod most is . . .« A vers a kor ellenébe támad (»Volna hitünk mint a római, a hellén, Már égne az oltár tova-tüntöd helyjén«) s eszmei magasba emeli Petőfi sértetlen hagyatékát : »Amit adál, abból semmi sincs elveszve : Firől-fira szállsz te, mint egy közös eszme«. De ő maga nemcsak az eszmét látja. »Hanem én, ki veled testben együtt éltem, Elborulok néha . . .« s iszonyodva idézi föl Petőfi halála percét. Utolsó tervében, hogy elmenne Petőfi szobrának leleplezésére, a halál akadályozta meg.

Nincsen nyom arra Arany költészetében, hogy a múltó esztendőök során növekvő dicsősége fényében, ő maga alább tette volna Petőfit önmagánál, hogy elvált volna Petőfi baráti emlékétől a forradalmár-Petőfi emlékezete. Nincs arra nyom, hogy Arany ne a zsarnokság elleni küzdelem, a népszabadságért vívott harc költőjének látta volna Petőfit. Barátságuk elvi tisztaságát nem ette meg az idő rozsdája. Nincs itt új antagonizmus, de nincs nyoma a régieknek sem, az állítólagosnak.

Aranynak hiányzik Petőfi . . .

2.

Arany és Petőfi barátságának nem holmi lélektani ellentét az alapja, nem a pólusok vonzása, mint azt a pszichologizáló irodalommagyarázók állították. Mihelyt egymásra letek, a teljes megértésnek, a nézetek azonosságának öröme ragyog ki levelezésükből. Petőfi előbb jár egy lépéssel, — de hiszen ő az ifjabb, ő él Pesten, nem csoda, ha tártabb előtte a világ, mint a szalontai magányban élő Arany előtt, aki számára még Szilágyi István levelei is távlatnyitó, izgalmas újdonságok. De alig melegszik bele Petőfi barátságának örömebe, eltűnik ez a különbség. Olykor már Arany a kezdeményező, az eszmeadó is és igazán nehéz lenne megmondani, hogy melyikük kapott többet ettől a barátságtól. Illyés Gyula szép Petőfi-könyvében nemcsak azt állapítja meg, hogy Arany nem mérsékelte Petőfit, hanem inkább tüzelte, de — rendre fölvetve azokat a lehetőségeket, hogy miben lehetett Arany Petőfi segítségére — Petőfi szempontjából így veti fel a kérdést : »Aranyt tulajdonítsuk, hogy új barátja most ér el pályája legsikeresebb szakaszához? Arany nem kritizál, de egy költőt még a bíráltnál is jobban befolyásol az, hogy összes alkotása közül melyiket dícséri épp az ember. Arany a hátvéd, az igazolás«. Nem anta-

gonizmus feszültsége van köztük, hanem a »magyar irodalom legszebb férfi-barátsága« : elvbarátság.

Ha meg is állapítjuk azonban, hogy mindketten nyertek ebben a barátságban, egyenlő mértékben, ha nem is fogadjuk el polaritásuk hamis elméletét, volt köztük egy olyan különbség, melynek okán Arany volt e barátság igazi nyertese, Arany volt, aki jobban rá volt utalva Petőfire. Ez a különbség nem alkati különbség, hanem társadalmi.

Petőfinek már az apja sem paraszt, hanem valami átmeneti helyzetben van a kisiparos és a kiskereskedő között : az öreg Petrovics a polgárosodás útját járja. Petőfi ebből a társadalmi környezetből is kiszakad már gyerekkorában, kisvárosok polgári, értelmiségi környezetében nevelkedik s korán kezdett vagabundus, vándorló élete, a színészek társadalmon kívüli környezete, a pesti irodalmi élet kávéházi-szerkesztőségi jellege kilendíti őt osztálykötöttségéből és ugyanakkor széleskörű társadalomismerettel gazdagítja : az egész országot látja s a jobbágyi szegénységnél is mélyebb mélyeit ismeri a nyomorúságnak. A nemesi Magyarországgal való szembenállása ném a lázadó jobbágyé, hanem az öntudatos forradalmaré.

Arany a röghözkötöttebb, Arany osztálykorlátai elevenebbek. Apja, rokonai földművesek. Rövid elszakadása hazulról nem polgárosultabb dunántúli, fölvidéki városokba viszi, hanem a paraszti jellegű, kulák Debrecenbe, hol a zsiros civis és a vaskalap az úr s a vándorszínészet kurta, kiábrándító kalandja után, eszébe sem jut, hogy kitörjön köréből : engedelmesen visszamegy szülőföldjére, ahol »kisnótárus« lesz és ha »nemzetes úrnak« is titulálják a birtokperekben beidézt vagy marhapasszusért instáló szegényparasztok, mind emlékszik rá pendelyes korából s az öregebbje csak a hivatal iránti tiszteletből nem szólítja »Jancsi«-nak. Társadalmi környezete alatta marad az ostoba »öregnótárus«-énál is : vizitába csak a rektorhoz jár s boltossal, kántorral csak lakodalmon, névnapon találkozik, ha meghívják hivatalársai.

Hamisítatlan »népi sarjadék« ő, főhajtásra, görnyedésre nevelt jobbágy-származék, vérében van a bizalmatlanság, az óvatosság, a megszokásból és félelemből táplálkozó úrtisztelet, tekintélytisztelet, megszokta, hogy megragja a szót, mielőtt kimondja s tudja, hogy a legjobb nem mozdulni, nem szólni, észre sem vétetni magát. A vágytól a tettig, az eszmétől az alkotásig nagyon hosszú az út önála. Világosan látja szalontai környezetének hibáit : »Mit írjak e darázs-fészekről itt? Pöff, és puff; civódás, mint quondam, cannibalismus, mint quondam . . . A tisztváltóság igen nagy szemeket nyitott ; az értelmiség itten a conservativismus mellett nyilatkozott . . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokónom« — írja 1845-ben Szilágyi Istvánnak. Képzelmük el Petőfit egy ilyen környezetben! Hogy szétütne köztük! hogy viaskodnék az egész megyével! Arany így reagál környezetére : »Én elszigeteltem magamat tőlük. Családomnak, hivatalomnak élek, s néha a literatúrában dilettanszkodom.«

Eszébe sem jutna, hogy közibük vágjon? Egyében sem jár az esze és már írja is *Az elveszett alkotmány*-t, az íróasztalfiókja számára, oda is álnéven. »Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzavethetne politikai hitvallásomhoz«. Nyilván semmit sem tenne műve fényrebocsátása érdekében, ha a Kisfaludy Társaság pályázata nem vonzaná feltételeivel: jelíges pályázat. De még ekkor is oda írja a neve mellé: »Azon nem várt esetre, ha netalán vizenyős munkám a tűzpróbát kiállván, ezen levélke a tüzet kikerülné: igazi nevemnek itteni bevallása mellett kérném, ha lehet, jelen művet, így mint van, ál név alatt hagyni megjelenni«. Az *Elveszett alkotmány* bátor mű, aki írta, abban plebejus lázadás forr az egész nemesség ellen, csakúgy, mint Petőfiben. Nem valami alkati korlátai vannak, nem apolitikus jellem: alacsony származása, alárendelt hivatali helyzete, az évszázados gyakorlat megszokása szorongatja.

Ezt oldja fel Petőfi barátsága. Valóságos jobbágyfelszabadítás az, amit Petőfi művel vele. Arany a szerény Szilágyi Istvánnal ilyen hangon levelez: »Kedves Barátom Uram! Megbocsát ön, ha szinte másfélévi hallgatás után elúzó, vagy előidézem unalmát jelen soraimmal...« Petőfi már a második levelét így kezdi: »Lelkem Aranyom! Nem veszed tán rossz néven, ha elhagyom az önözést. Én olyan ember vagyok, hogy, amely házba bemegyek, szeretem magam hanyatt vágni a ládán...« Arany viszonzválasza így kezdődik: »Kedves pajtásom Sándor!« Hogy itt nem valami lélektani eltorzulásokra visszavezetőhető félnévkés oldódik föl, hanem osztálykorlátok dőlnek le, azt ő maga vallja meg Petőfinek: »Mi ember az? kérdenék; hol lakik? nemes ember-e? van-e birtoka? diplomája? pénze? hivatala (o servum pecus!)... Jegyző s még csak nem is megyei rend és számfeletti, tiszteletbeli?« »Pfuj kéh mer in die Vaterlandsmorgendämmerung und schreib mer áni Didaskália áf ihm.« Te nem teszesz így. Fülkeresed rejtekében az egyszerű verselőt...« Petőfi nem változtatja meg, hanem valóban fölszabadítja. Nem félnéven követi Petőfi szárnyalását, hanem olykor merészen elébe vág. Ha Petőfi azt írja neki, hogy Trencsényi Csák Mátéról, Rákócziról tervez hőskölteményt, Arany így válaszol: »Csák és Rákóczi — sőt Dózsa is — megfordult az én fejemben; de ott a nagy bökkenő, a censor óna. Dózsát mosolygod talán? Hisz' tette nem volt egyéb, mint egy kis *reactio*, a természet örök törvénye szerint. Históriaiban ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen. Istentelen (?) rabszolga-lázadás szent Domingón«.

Nemcsak arról nincs szó, hogy Arany mérsékelné Petőfit, hanem arra sincs szükség, hogy később tüzelje. Levelezésükből a forradalom és a szabadságharc idején egyre inkább elfogy a politikai tartalom: családi ügyekről, pénzügyekről, irodalmi ügyekről leveleznek. A politikát inkább Arany hozza elő: »Ujságul írhatom a muszka háborút, s a francia interventiot a római köztársaság ellen. Megértük, hogy mi legyünk legszabadelvűbb nép Európában«. Levelezésükben nyoma sincs annak, hogy Petőfi tüzelné forradalmi hangú

versek írására. Petőfi példája bizonyára tüzei, de legalább ennyire tüzelik az események magok. Petőfi kedvéért írt volna egy-két verset talán (mit meg nem tenne Petőfiért!), de barátságból ennyi verset s ily verseket nem lehet írni. Arany szabadságharcos lírája mennyiségileg is jelentős része életművének : 1848. áprilisától a szabadságharc bukásáig huszonhárom verset írt, ami nemcsak akkori életmódjához képest sok (nemzetőr, állami hivatalnok, gyakorta van úton, családját menekítené, cikkeket ír a *Nép Barátja*-ba, házában ott sir a kis Petőfi Zoltán), hanem alkotó-módját ismerve is egyik legtermékenyebb korszakává teszik a forradalmi időket.

És milyen versek ezek!

Hogy megleli a mives Arany a múgond és a közvetlen egyszerűség ötvözésének hőfokát!

*Földi ! mit csináltok ?
Kaszát kalapáltok ?
Nem azt kalapálunk,
Fegyvert köszörülünk.*

*A rendet a réten
Már levágtuk régen
Mégmártjuk kaszánkat
Ellenség vérében.*

*Szép piros harmatban
Fűrösztjük kaszánkat
Övig-övig vérben
Védjük jó hazánkat.*

Milyen egyszerű és milyen erő van benne! A népi verselés alliterációja (Kaszát kalapáltok, A rendet a réten), a népi s egyben régies ragrímelés, melybe beleszondul a mives mester bizarr rímjátéka (Nem azt kalapálunk, Fegyvert köszörülünk), a helyhatározós rímre felelő időhatározós rím (A rendet a réten, Már levágtuk régen), a négysoros, hat szótagszámú strófák ütemhatárváltozatai (2/4 : Földi | mit csináltok ; 3/3 : Megmártjuk | kaszánkat ; 4/2 : övig-övig | vérben) és változó rímszerkezete (aabb ; aaxa ; abab), az azonos szerkezetek tartalmi fokozása (Kaszát kalapáltok — Fegyvert köszörülünk ; Megmártjuk kaszánkat — Fűrösztjük kaszánkat ; Ellenség vérében — Övig-övig vérben) ; egyetlen régies jelzős szerkezet multidézó ereje (Védjük jó hazánkat) : mindez így együtt e verset a magyar líra egyik legszebb, legmesteribb alkotásává teszik s a fölkelte magyar néphadsereg elszánt erejének egyik leghűségesebb, e sereg kaszát kiegyenesítő, Dózsa hagyományát érzékeltető dokumentumává. Ki hiszi el, hogy egy ilyen remekmű baráti unszólásra, baráti szívességből íródhat?

Kell-e különösebb stilisztikai bizonykodás a vers jóízén kívül annak érzékeltetésére, hogy a *János Pap Országá-t* nem vonakodva, kelleetlenül írta, hanem a német papok iránti útálat és a költői alkotás teremtő öröme nyújtózt bele az ilyen strófákba :

*Lett is aztán dínom-dánom,
Keresztyén tivornya.
Hirdeté az istenigét
Papok bora, bornya.
Kocsma lett az istenháza,
Melyben ittak-ettek, —
S egy-két szentnek a nevét ha
Elgagyogták részeg fővel,
Mindent megfizettek.*

Van-é lelkéből inkább lelkezett verse Aranynak, mint a *Rákócziné*, a megtántoríthatatlan hazaszeretet, szabadságszeretet verse? Aki ismeri Arany költészetét, az tudja, hogy a feleségét fogadó Rákóczi köszöntő szavai-ban (Hozott Isten, édes-kedves angyalom! *Isten* hozott, úgy ha jöttél, szép virág) az olyan találat, mint a szokásos köszöntésforma megfordított szórendje vagy a sokat vitatott értelmű »úgy ha jöttél«, Arany legforróbb ihletésében foganhatott csak, hogy az ilyen sorok muzsikája, mint a »Szava játék, hite szellő, kárhozat« nem kényszeredett csinálmány, hanem Arany szívének muzsikája. A nép hangját pedig soha többé úgy meg nem tudta szólaltatni költészetében, mint ekkor : a *Rásüt az esthajnal*, az *Én vagyok az anyám átka*, a *Van-e olyan*, a *Nyalka huszár* a magyar népi költészet remekei. Csak aki ismeri a magyar nép szavajárását, az érzi igazán, mennyi gyöngéd szeretet és milyen hiteles népiesség van abban, hogy honvédeinkről ír : »Nem tetszett ez Görgeynek, Kossuthnak, Meg azoknak a *kis honvéd fiúknak*«. A *Rablelkek* keserősége, a *Válság idején* őszinte tépelődése hitelesíti az *Április 14-én* kemény-ségét, a *Haj, ne hátra, haj előre* szárnyalását.

Ezek a versek valóban olyannak mutatják Petőfi és Arany barátságát, amilyen volt. Az elvek azonosságán alapuló s Arany számára fölszabadító barátságnak. S ezek a versek már magukban is indokolják, hogy miért kellett Arany líráját háttérbe szorítani Arany epikája megett. Belőlük egy népéért égő, forradalmi ihletésű, szabadságszerető, Habsburg-ellenes, papgyűlölő költő arcképe bontakozik ki, ki nyelvét, költői formáit a magyar hagyományból és a nép eleven szavából ötvözi míves kincsesé, lírai őszintesége áradásában.

Ez az Arany nem alkalmas arra, hogy Petőfit kisebbítse. Még jobban megnöveli. De innen érthető Petőfi barátsága is Arany iránt : ez az Arany, ahogy Illyés mondja, valóban hátvéd és igazolás volt számára. Petőfi úgy örült Aranynak, mint ahogy Ady felörvendett Móricz Zsigmond *Hét krajcárjának*, vagy a hangjára lélt Kaffka Margit szavának. Arany a létét köszönheti Petőfinek, Petőfi Aranynak azt a bizonyosságot, hogy nincs egyedül.

3. .

»Mi lesz belőlünk?« — kérdezte Arany 1849-ben, augusztus 7-én a házába toppanó Görgey Istvántól. Bizonyára nem először tette fel a kérdést ezekben a napokban. Lakása a menekülők futó pihenője : Vörösmarty, Bajza, Vachott Sándor nála száll meg menekültében. Átfut Szalontán Szemere Bertalan és

Batthyány Kázmér is: Kossuth utolsó békeajánlatát viszik a cári seregek parancsnokának. Arany maga is földönfutó, állása nincs, — utódja még pénzért sem szívesen ad neki szállást: fél, hogy kompromittálja magát azzal, hogy Aranyt befogadja.

Néhány nap mulva valóban fut a mostohává vált hazai földön. Erdőmezőn bújdokol, míg körül nem önti a tájat a cári sereg s rá nem jó, hogy immár minden mindegy, nincs hová futni. Hazatér Szalontára, lakást bérel s elkezdődik a rettegéssel teli élet. Mindenki sandán néz rá, vagy sajnálkozva, ha utcájukba fordul az őrjárat, mindenki azt hiszi: most viszik Aranyt.

Az irodalom? Vörösmarty, Bajza, Jókai bújdosik, Vörösmarty véstörvényészék elé kerül s szabadulása után egy esztendeig hallgat, Czuczor Kufsteinban rab, Vajda János, Vadnay, Lisznyay büntetésből besorozott osztrák közlegény, Degré, Pálffy Albert internálva, Jósika bújdosik külföldön s a lassan meginduló irodalmi közlönyökben mindenki álnévvel jelzi művét.

Petőfi nincs. Csak kósza hír kél felőle olykor, de a szorongó sejtelen azt súgja, hogy halott.

Arany, élete legnagyobb válsága idején, egyedül van, csak egy borús kedélyű, rettegő asszony jár nesztelen léptekkel körül s két gyerek cserfel gondtalanul: az aggódást nem ismerő gyerekek vidám zsvijában még rettentőbb a némaság.

Valóban ez Arany legnagyobb válsága.

Petőfi bilincstörő, jégolvasztó közelében föladta mindazt az óvatosságot, melyre népe sanyarúsága tanította s teljes lélekkel vetette bele magát a forradalom árába. Írt, agitált, fegyvert fogott, hivatalt vállalt s minden sikerült neki, amibe belefogott, már azon volt, hogy otthagyja Szalontát s végkép Pestre költözik. Az ország — ő, a Homéért és Shakespearet és Goethét ismerő költő, tudta — és a világ legnagyobb költője volt a barátja. Ennek egyszerre végeszakad. Szabadság helyett katonai terror, költői siker helyett a cenzúra-teremtette némaság, társadalmi előhaladás helyett koldus nincstelenség. Mikor egy derék ember jóvoltából ismét álláshoz jut a szalontai község házában, a felsőség bizalmatlanul néz rá s csak azért nem akolbólítják ki a község házáról, mert jó, olvasható írása van, aktáit, mint írásmintákat körözik a »bezirk«-ben, Jó irnok... S a nép? Mikor batyuval a hátán fut a bujdosók útján, a megcsalódott paraszt gúnyosan szól utána: »Szökünk, uram, szökünk?«

Minden összeomlik benne.

Első befejezett versében az összeomlás után, *A lantos*-ban, 1849. őszén, még egész szívével a tovatúnt multon csügg, mikor

... Meleg fényéhez tűzhelyének
Jó barátok, ismerők gyűlének ...

És a lanton meg sem szűne a dal,
Zenge későn, zenge virradattal
Hangjain a szellem égbe hágott
S átteremté e viselt világot ...

Hol vannak a jóbarátok? Hol a dal hatalma többé? Az a teremő hatalom, melyet segítségül hívtak a politika hatalmasai is! »Most, aminek örüle, kietlen pusztaság! Megváltozott körüle természet és világ . . .«

*Keresné hajlokát, de csak romját leli
Alattok eltemetve tört házi isteni!
Ő szörnyekedve nézi és elriadva fut,
És útját arru vészi, amerre nincsen út . . .*

*. . . Függek lantja fűzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végig nyargalván, örülteket beszél,
Mitől a rémült farkas megfut s vonít az eb,
Mitől vehét a szarvas idéetlen hozza meg.*

Ezek a pokolbeli rémteli képek hitelesebb tanuságtételei az összeomlás utáni terrornak, mint Jókai bújdosó-romantikája, kedélyes anekdotái, megszépítő hazugságai. Vérbe tiporták az országot s az élöket a félelem bilincsebe verték. Hősöket gyilkoltak, mint gonosztevöket, asszonyokat botoztak piacokon s az ütés fájdalmát a megsértett szemérem kínja tetézte. A börtönök zsúfolásig telve s a köznapi élet megalázással, zaklatással teli. A nyápic, fiatal cészár és komisz konzuljai nem ismerték a kegyelmet, a buta Habsburgokat spanyol inkvizitorok tanították a kegyetlenségre s az ifjú Ferenc József az ostoba jótanulók pontosságával mondta föl a leckét.

A rémteli világ látványát még borzalmasabbá tette, hogy a nemesség leghitványabb része, mely 1848. március 15-e előtt kerékkötöje volt a haladásnak, mely a forradalom után ultrább volt az ultráknál s vörös tollas süveggel, öblös demagógiával ágált a fórumokon, most megint nyeregben volt. Még jó, ha a honfibu ürügyén folytatta dózsölő életmódját, de a legtöbb már ott feszített a komisszáriusok, bezirkerek báljain s gonosz perekkel zaklatta hajdani jobbágyait, denunciált és törleszkedett. S a szegény nép megcsalódottan nézett körül a világban: a Kossuth-bankó semmivé lett, az úr, aki tegnapelőtt dézsmával gyötörte, úriszéken botoztatta, forspontért zaklatta, aki tegnap vöröstollas radikális volt s a honvédsereg tisztje, az ma megint úr. A paraszt, kinek vére hullásáért földet ígértek, megint az éhkoppot nyeli s vére díjául fenyegetés a bére: te is köztük voltál, paraszt.

Lehetne-é csodálni, ha Arany a forradalom ellen fordult volna?

Nem.

De Arany nem a forradalom ellen fordult reménytelen keserűségében, hanem — mint Petöfi barátjához illő — első zokszava a forradalmat és reakciót egyként megnyergelő nemesség ellen fordul. A *Furkó Tamás* töredékes strófái először azt leplezik le, hogy az úri történetírás szerint jogairól, kiváltságairól önként lemondó nemesség hogyan fogadta a márciusi szabadságot:

*. . . . De amióta Caesart hatalma nimbusán
Megdönték a zavargók Martius idusán,
Nem volt e hónap olyan tizenötödike,
Mint az, mely harmadéve amügy közénk üte.*

*E volt ütés magáért! ez volt a csattanás!
Szemét-fülét behunyta nemes Furkó Tamás
Hiába! mindhiába! . . . most is zúg a füle,
S nemzetiszín karikát hány a szeme bele.*

*Egyszerre megtagadva ötvenkilenc robot!
Egyszerre széjjeltörve a mogyorófa bot!
Egyszerre úr a jobbágy: kalapját fölteszi,
S mellé a »szabadságot« négy garasért veszi.*

*Egyszerre tönkretéve kilenc zstros pere,
Mélyek után maholnap uradalmat nyere;
S alóla, haj, kirúgva a táblabíró szék,
Melyen diurnizálva kényére nyújtózik.*

*Damokles kardjaként függ felette az adó,
Előfogat, kovartély . . . mind oly irtóztató . . .*

Még a gonosznyelvű Tolnai Lajos sem írta meg ilyen kegyetlenül, hogy milyen útalattal fogadta a nemesség egy része a forradalmat. Arany azt is megírta, hogyan csatlakoztak ezek a nemesek, a veszett fejsze nyelét mentendő, a forradalomhoz. Hogy kezdtek a »sallangos beszéd«-höz, hogy használták föl színelőadásukat arra, hogy a néppel megútáltassák a forradalmi néphadsereget (»Lehúzatá a bírót, ha nem volt kész fogat, Felgyujtással ijeszté a rémült falvakat«), hogy lett belőlük a forradalom és a szabadságharc megrohasztója, »Vadászhadnagy, guerilla . . . vagy ilyenféle hős«.

Megírja a szegény paraszt dalát, a *Koldus ének*-et, a szabadságharc hadirokkantjának versét, mely a Furkó Tamásokat teszi felelőssé (»Ha tisztét mindenki tette volna, mint én, Falatomhoz e sós könnyet nem vegyíteném«) és a Görgei-eket :

*Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér!
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér.
Mi haszna! az erőt ásta a benső féreg
Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek . . .*

Kimondja a megcsalódott nép panaszát (»Azt mondták, mikor a harcban ömlött vérem, Tíz holdnyi örökség lesz valaha bérem. Tíz arasz is jó lesz, gondolám magamban, Korántsem gyanítva, milyen igazam van«), de a vers egésze nem a csalódásról szól, hanem arról, hogy milyen mélyen a magáénak érzi a kisemmizett nép 48 örökét. Fölvillannak a csatateretek (»Versectől Szolnokig, Isaszegtől Vácig«), az egyéni nyomorúságon túlérző hazafias fájdalom hangja is megszólal (»Magam sorsa is bánt . . . de az mind csak semmi, Megszokná az ember végre föl se venni : Más seb az, amelyre nem lelek balzsamot! .«) és az igazságtévő jövő reménye : »Ám e szakadt könyvet ti csak foltozzátok : Majd olvas belőle egykor unokátok Dicsőségeitekről egy-két igaz lapot«.

1850. március 15-ét verssel ünnepli. »Innep volnál, de senki meg nem ül, Végzetes évi nap!« — írja *Évnepre* című versében — »Titkon sóhajtja meg a hű kebel Halomra dőlt oltáridat«.

A vers második szakasza a kor nyomott hangulatát idézi, a megzavart társadalom gyávaságát :

*Emléked átkos, nyomasztó teher
A vérnek és könnyűnek tengere
Mind, mind ahhoz tapad.
Az ember gyöngye: félve néz feléd,
S mint olykor a tanítvány mesterét,
Nehéz időkben megtagad . . .*

Ő nem tagadja meg. Az eredeti kéziratban az a sor, hogy »Titkon sóhajtja meg a hű kebel» így szól »Titkon ha megsóhajtja egy kebel«. Az *egy*, az ő.

1850. április 14-én levelet ír szerkesztőjének, Szilágyi Sándornak. »Úgy hiszem, még az elegiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb., de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom ; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem viczorog rá örökké a *való* sceletonja«. Arany patikamérlegesen mért szavát ismerve, lelkiállapotának rajzát pontosan kell elfogadnunk : fájdalom, kín, düh és kétségbeesés közt hányódik. A való rémalakja : a vérbetiport haza képe. S nem valamely álomvilágba menekülne előle. Levelét így végzi : »én azért nem szűnök meg időről időre holmit . . . küldözgetni fel, tekintettel, amennyire *rámehetnek*, a közelebbi mult évek eseményeire is«. Arany a 48—49-es eseményekről szeretne írni, azt akarja a sívár jelen ellenébe szegezni. Lélekállapotának jellemzéséből a düh érdemel figyelmet. Ez a düh az elnyomók ellen forr benne. A szelíd Arany szavából csak úgy sístereg a gúny. A Toldi Szerelmének kezdeteit (ekkor még Daliás Idők címen tervezi s ez is jellemző!) így említi : »de persze ez a mammuthok koráról beszél, mikor még Toldi Miklósok existáltak a világon és nem Bezirks-Commis-saire urak«. Jókait így üdvözli : »Áldjon meg az »allgemeiner« Isten, ha ugyan képes jóra való magyar embert megáldani, kinek *olim* saját istene volt.«

És mintha kétségbeesett perceit a remény színei tarkítanák, az álneves költésről ezt írja 1850. szeptemberében : »Aztán meg e titkolódzás talán nem is sokáig tart már . . .«

Magánya odvából kinyújtva valaki felé kezét, még mindig Petőfi kezét keresi. Jókait üdvözli, aki mégis csak Petőfi barátja volt és Szász Károlynak üzen : »Mondja meg kegyed Szásznak, nagyon jól esett, hogy akadt valaki, rajtam kívül, ki szegény P(etőfi)-ről megemlékezett. Bizony isten, már azt kezdtem hinni, hogy P(etőfi) csak az én privát költőm volt, hogy már senkinek sem jut eszébe«. És Tompa lesz barátja, a hajdani triumvirátus még élő tagjai, kivel kockázatos a barátság, mivel Tompát még esztendőig üldözi a megszálló hatóság.

Nincs igazi szakadék az 1848—49-es és az 1850-es versek között. Arany iszonyú válságba jutott, az összeomlás majdnem maga alá temette, de amikor

körül néz az új világban, nem lát másként : legfeljebb mást lát. Tűznek ma is azt tartja, mely tegnap lángolt, még mindig az világít neki : »Csak mint réves fáé, világa«. Költészete, úgy érzi, a tegnapé, »Elhunyt daloknak lelke tán«, a kidöntött törzs még viruló virága. Nem tudja elfogadni a béklyóba vert jelent, — ő, a kicsinyesen aggályoskodó, a garasos gondokon elvérző, a nyugalomra áhító az írja : »El hát, a bizonytalanba! . . . Ott szabad a lég köröttem. El, el a bizonytalanba! Rengj hajóm szabad hullámon«. Megveti azokat, akik megalkusznak a helyzettel, akik sárba hajítják a tegnapi koszorúját, hogy biztosítsák maguknak a silány jelen sikerét : »A koszorút, ti nyomorúk! Elszórni úgy siettek, Mellyel erény s közvélemény Övezte volt fejetek . . . Most sárba — nem döntve, hanem Önként borulva másztok, S annak, ki rúg. színes, hazug Szóval allelujázatok«

*Csak menjetek a fürgeteg
Elől biztos tanjára;
Bárhogy mutat az öntudat:
Kényelmetek nagy ára.
Ha színtelen a honszerelem
Köntöse és kűtágul
Bölcs gondolat így újólag
Szabatni azt — fonákul.*

A *Reményem* és a most idézett *Egynémely nagyocská emberre* nem formai szempontból, de az állásfoglalás azonosságával utal a kutyák és farkasok dalát író Petőfire. A *lacikonyha* kezdő sorai és az egész költemény jellege (»El innét, finnyás orrú satnya nép! El, vékonypéznű, holdvilági faj, Melynek eleme csak illatolaj, S befogja orrát ha szabadra lép! El e puhult nép! nincs közöm veletek. A lacikonyháról énekelek«), a népelet színes, gazdag leírása tovatűnt kor költői terveibe és gyakorlatába illik. Egressy Gábort hazatértekor azzal küldi a színpadra : »Ölts arcodra lelket és igaz betűket, — Magasztos erényt, mely buktában se csügged, Ábrázolva nekünk!« A *Hecc, hecc* komor példázata, az *Ősszel* emlékezésből, vágyból és fájdalomtól szőtt ellentétei fájó kizengése (»Kinek sötétes éjjelen A hős apákhoz költözött Daliák lelke megjelen, Alánéz bús felhők között És int feléd : »Jer Osszián, A holtakat miért vered fel? Nincs többé Caledonián Nép, kit te felgyújts énekeddel«—). Az *ó torony* szabad hajdúságra, ősapák vérére emlékező strófái, — mindez nem új, csak hangjának komor lemondásában jelzi, hogy Arany gondolataiba egyre inkább beszűrődik a jelen reménytelenségének áthatolhatatlan feketéje.

Az évszáró vers könnyes köszöntője, a *Szülvésztér-éjen*, félreérthetetlen vallomás.

*Hányan vagyunk, kik a sorstól
Rongyot kapánk élet helyett,
Mégis, mivelhogy nincs különb.
Hordjuk biz azt, amty lehet!
Hajrá jűnk! ez a pohár
A szenvedő embernemért,
Mely várva tőr, csalódva hisz —
S túl bírja élni a reményt!*

*Zörgetnek a ház ablakán
Egy vak madár az, mely repül,
A fürgeteg; — mint fű, esik!
Maradhat! tágasabb kívül.
Hajrá fiúk! ez a pohár
Azért, ki bujdokolva jár
És nincs, hová — egy ilyen éjt
Kihúzni — hajtaná fejét!*

*Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és táncra láb!
Használja, ki mozogni tud,
Ezt az előnyt legalább.
Hajrá fiúk! ez a pohár . . .
Föl a kehelyt, koccantsatok!
Csörgése szóljon, hogy kikért,
És szóljon az, hogy hallgatok.*

Ez az elharapott, féligkimondott szó Arany bizonyágtétele 48-hoz való hűségéről.

4.

Az új elem azonban megjelenik lírájában. Már a »Szilveszter-éjen«-ben is megüthette fülünket egy sor: »A szenvedő embernemért«. A szabadságharc utáni költészetben ez az elem az új: nincs ellentétben ez sem a forradalom költészetével, de tágasabban kényszerül látni a jobbágykérdés horizontjánál. Az osztrák megszállás nemcsak politikai bilincseket hozott, hanem elhozta egy polgárosultabb világ új bilincseit is, a kapitalizmus béklyóit. A magyar polgárosodás történetíróinak egyszer végig kellene gondolniok azt, hogy nálunk az iparosodás, a kapitalizálódás egyszerre jelent meg az elnyomatással, hogy a szeszgyárak, malmok s egyéb üzemek tömegének alapítási éve egybeesik az elnyomatás legsetétebb évszámaival. Egyszerre jutottunk rabságba és a világgazdaság áramába.

A magyar irodalom egyik legvallástalanabb versében, a fiát hitetlenül imádkozni tanító Arany *Fiamnak* című versében bukkan fel először az az új, amit Arany lát, a nemcsak jobbágyi kizsákmányoltság, a nemcsak szegény-paraszti nyomor:

*Majd ha játszótársaid közül
Munka hí el — úgy lehet, korán —
S idegennek szolgálsz eszközüd . . .
. . . Majd, ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület vállá hord;
Megtíporva az erényt, az ést,
Míg a vétek irigységre kész
S a butának sorsa földi éden . . .*

Arany megismeri az »agio-világ«-ot, ilyen hasonlat bukkan fel versében: »Olyan próza minden részem, Mint egy kalmár, aki számol«. És megírja a »Gondolatok a béke-kongresszus felől« című versét, melyben a háborúskodást a kizsákmányolással társítja. Elutasítja a pacifizmust, az örök béke álmát,

mert nem lehet megvalósítani az örök békét anélkül, hogy az emberiség alapvető problémáit mind meg ne oldanók. Különösen nem egy olyan korban

*Midőn a renyhe társaság
Búzhódt állóvizében
Új bűnök milliárdjai
Vannak keletkezében;*

*Midőn a munka és vagyon
Egymástól messzi esnek,
És a tőkélyre vitt csalást
Mondhatni rendszeresnek;*

*Midőn eltűnván a szerény
Családiság zamatja,
A nő erényét . . . s ami több,
A férj nejét eladja; . . .*

*Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul . . .
Egyszóval a polgárosodás
Fordul reánk csapásul . . .*

Ezen a társadalmon nem az örök béke pacifista álma segít, hanem a nemes humanizmus: »Az ember tiszte, hogy legyen Békében, harcban ember . . . Válassza ott, válassza itt A jobbik részt magának.«

A kapitalizmus réme Arany költészetében válik irodalmunkban először lírai élménnyé teljes tartalmában: a munka és a tőke szembenállása, az eszközzé, áruvá vált ember, a derekak szolgasága és buták édeni sorsa, az osztályhatárok megmerevedése, a meggyőzhetetlen és kővémeredt gazdag és a fásult szegény. Az a polgárosodás, melybe az elnyomó idegen hatalom bekapcsolta — akarva-akaratlan, — hazánkat, csapásként jelentkezett. Arany azt érezte, hogy amikor élete legszebb korszaka, Petőfi barátságának korszaka, a forradalom korszaka lezárult, ugyanakkor egy olyan korszakra lépett, melytől egész szívével idegenkedik. Az emberiség szenvedései felé megnyílt a szíve, de csak a szenvedésben élte át ezt a közösséget, a polgárosodás szükségszerűségének belátásáig nem juthatott el, mert azt szuronyok hegyén hozták.

Nem új forradalom képzett föl előtte, hanem a feledhetetlen, hősi múlt, melynek egyre nagyobb mélyei vonzották.

5.

Két epikus kísérletet tesz ebben a korban. Megírja a *Katalin* című költői beszélyt és belefog a *Bolond Istók*-ba.

A *Katalin* a menekülés verse, a jelentől való elfordulás kísérlete. »*Katalint* különösen Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább forma-gyakorlat végett, mint költői célból, s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem

tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta e formát: én meg akartam kísértetni a rimszegény s hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven« — írta később bírálójának, Erdélyi Jánosnak. Nemcsak formájában követte Byront, hanem »byroniassá akarván tenni«, — mint írja, — egyet lépett visszafelé, a hősi romantika felé. A *Katalin* tárgya, némi csekély történeti alappal, egy népmonda, melyet Mednyánszky Alajos *Budetini falüreg* című monda-feldolgozásából merített. De hol marad Arany epikai hitelt kereső, minden forrásértékű elemet gonddal művébe ágyazó törekvése. Aki egybeveti a *Katalin*-t forrásával, azt látja ámulva, hogy Arany sokkal szabadabban kezeli a forrást, mint bármikor eddig. Elveti az előzményeket, elhagyja a történet végét, az egészet egyetlen sűrített, drámai eseménysorba fogja össze. Tiltott szerelem, rajtaütés, ördögi, gonosz büntetés, romantikus szökés egy rémteli tájon, párviadal, halál és — örülés, a fölébredt lelkiösmeret bosszúja. Nem a társadalom bünteti meg a kegyetlen, lányát befalaztató, halálba kergető apát, hanem önmagában leli bűnhődését, mint Ágnes asszony, mint V. László, mint Tuba Ferkó, mint a balladák hősei. A *Katalin* az Arany-balladák élőképe. Még nem ballada, a romantikus mese, a byronizáló, romantikus tájképek zsúfolása, feloldják olykor drámaiságát. De az Arany balladák szerkezetének minden erénye fölesillán már benne és a megoldása, az individuális, lélektani megoldás, a pszichologikus tragédia már a későbbi Aranyé.

A *Katalin* megírása idején Arany még közelebb van a forradalomban felszabaduló parasztsághoz, az első két Toldihoz, Petőfihez, a menekülés még nem sikerülhetett egészen. A romantikus tájképek sejtelmes sorából még kibukkan egy kép, egy jelenet, mely erre vall. Az oroszlánkői vár királyi büszkesége alatt, amely körül megmutatja a »vén kopasz hegyormokat Melyek mint törpe szolgahad . . . Fedetlen fővel állanak« lemutat a völgybe :

*Végtére, mint leült salak,
Fenéken, a szép völgy alatt,
Sötétlő falvak száma, hol
Becsület, munka és nyomor
Füstfogta kunyhókban honol . . .*

Ugyanez a szem lát s láttat egy parányi forradalmat is. Mikor Szunyogh befalaztatja lányát

*És, mint ki jól végezte dolgát,
Indul a termet hagyni el,
Mídon árnyék megől a szolgák
Kárhóztató morajja kel.
Az eddig néző, hallgató
Várnépe zúgásra fakad,
Itt-ott a zúgásból pedig
Merész vádhang emelkedik.
Felháborult vérök vad láza
A fegyelem nyugét lerázza;
Mind hangosabb, mind hangosabb,
Merészebb és haragosabb*

*Lesz a természet szózata
S emberiség irtózata!
»Való tehát? nem csak ijesztés?«
»Szörnyű dolog! mi látjuk ezt«, — és —
»Pajtások, ezt elnézni bűn!«
»Uram, harminc év óta hűn
Szolgáltalak, de —« »Hát ki mer?«
»Én is merek, ha lesz kivel!«
»Én is — mi is — mind —«*

Ez a parányi, önmagában is páratlanul megálló remekmű mesterien ábrázolja, hogyan lesz a gazság néma nézőjéből felháborodott, a fegyelem és a némaság nyúgét lerázó lázadó, hogy kél föl a lelkiösmeret, a felelősség, a természetes emberi irtózat a gazság láttán, hogy próbál egyezkedni, meggyőzni először, hogy ébred a közös morajlásban kiki arra, hogy nincs egyedül, hogy csattan ki a nyílt lázadás . . . melyet, persze, vérbefojt a megdühödött nagyúr: »Ha! szolgáló nép, hitvány salak« — ront rájuk »és mint veszett Farkas, midőn nyájnak esett, Akit elől utól talál, Jutalma seb — itt-ott halák. Nem véletlen toltul Szunyogh szájára ugyanaz a szó, amellyel Arany a völgy jobbágy lakóit jellemzi: »salak«. Az sem érdektelen, hogy ez az epizód, a lázadó szolgálók fölkelése és vérbetiprása, Mednyánszkyánál nem szerepel.

A menekülés, ismétlem, még nem sikerül. A Toldihoz pedig nem tud visszatérni, »az a derült nagyobb munka . . . elvesztette rám varázsát; más, kedélyemhez s az általános hangulathoz illőbb tárgyat kellene keresnem«. Így fog bele a »Bolond Istók«-ba s megírja az I. ének 105 szakaszát: utolsó epikus kísérletét arra, hogy »az élheterlen« alakján keresztül a magyar társadalmi valóságról adjon teljes igényű képet. Ezúttal is Byron az ihletője, de ezúttal nem a Mazeppa, a Parisiana Byronja, hanem a »Don Juan«-é, az angol társadalom ostorozójáé. Rendkívül jellemző, hogy Riedl, akit taszít az első ének kíméletlen társadalomrajza s aki azt írja, hogy »a mese maga gyenge, mint rendesen, ha Arany nem valami kész mondára támaszkodik«, Arany monográfiájában azt írja: »Ez az első ének egy paraszt-epos töredéke . . . az eposban . . . azt akarta rajzolni, hogyan fojtják el a mostoha körülmények a nagy tehetségnek és a költészetnek lángját egy falusi költőben . . .« A *Bolond Istók* egy jelenbe transzponált Toldinak készült. Az első ének és az ismeretes csonkán maradt vázlatos terv, ha nem is paraszt-époszt ígér, de oly műre vall, mely vasvesszővel ver végig a társadalmon. Mikor a csósztantyát a dús palotával veti össze, előrevetíti a költemény bonyodalma, az arisztokrata környezetbe került nincstelen kalandozásait a társadalom végletei között. »Palotám persze nincs; ha volna, tán, tán Máskép beszélnek. Hátha megpróbálnám!« — ez még a plebejus Arany gúnyolódása. Az élet és a halál tusájában a vajúdo lyányasszony felett az élet győz. A halál azért hágy fel a tusával, mert így okoskodik: »A győzelem előbb-utóbb enyém: Szolgám az inség, annyiféle járvány . . .« Az első ének nincstelenjeinek sívár világában a felsőbb régiókból csak az egyház képviselője jelenik meg: »Ne bógjön ott, mint valamely veszett«.

— ez az első szava. S mikor a temetési szertartásba belesívít az újszülött s a két kisdíákából álló kántus beleröhög az énekbe s »Mest'ram az ének közepén maradt«

*Mit vala tenni? elkáromkodá
Magát, hogy a botrányt jóvá tegye;
Aztán a pálcát hón' alá fogá
S azt nézte, merre a torony hegye.
»Isten nevében, ingyen,« mormogá,
»Elég volt ennyi, sőt ezt is vegye
Köszönettel az úr-adta holt szegénye;
Ne pompázzon, ha üres az erszénye;«*

Képzeljük el, ezzel a szemmel nézve a grófi házat, a finom grófnőt, aki egy német őrnaggyal él konkubinátusban s akinek megakad a szeme fia nevelőjén, s elcsábítja Bolond Istókot . . . Mi kerekedett volna ebből a történetből, ha nem marad terv, ha a második ének is immár nem a megtört, öregedő Arany írja, ellágyuló emlékezéssel. Gyulai azt írta Arany-emlékbeszédében, hogy Arany azért hagyta félbe a Bolond Istókot, mert »a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát«. Abban bizonyára igaza van Gyulainak, hogy a 48-as események leírásának megoldhatatlansága szerepet játszott abban, hogy Arany félbehagyta a *Bolond Istók*-ot. De vajjon azért-e, mert nem tudta a humoros hanggal egyeztetni 48 témáját? Vajjon azért-e, mert — amint Gyulai írja — »a forradalomból sok keserűség maradt a lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének éppen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait«. Az első ének ennek ellentmond s világos magyarázatát adja, annak, hogy miért kellett félbehagynia azt a *Bolond Istók*-ot, melyet eredetileg tervezett. Mikor Bolond Istók nem sok észre valló buksi koponyájáról ír, ezt írja :

*Nincs ostobább, mint a külső idombúl
Belbecsre vonni következtetést;
Megengedjen dr. Gall, de bolondul
Keresi hajszálak között az észet,
(A dinnye az csak, mely úgy jó, ha kondul),
S nem mindig hősi termet ad vitézt
Például ott van a kis törpe lengyel,
Szegény! ő meglehetősen majom-ember.
Ki éneklendi meg dicső csatáit?
S ki hallja meg a költő énekét? . . .
Azonban Istókhöz térnem mu-záj itt,
Nem is keríték ily nagy fenekét . . .*

Kell-e külömb bizonyosság arra, hogy Arany mesterien tudta a tréfaszót könnyes meghatottságra váltani, hogy lett olyan hősokeket 48-ra emlékezve, kiket elhomályosíthatatlan fényben látott. Az aláhúzott *muszáj* beszél magáért. Az önkényuralom.

A közelmultról nem lehetett írni. A jelen elundorította. Amit a jövőben látott, az megriasztotta. »Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerül-

tek, egyszerre irányát vesztí : egy része tóvá tresped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével : némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posványná lapul, vagy iszap és fővénytalajban vész el : úgy voltam én» — írja. »Hajtott a munkaöszton, de nem találtam irányomat.«

6.

Abban, hogy irányát nem leli, életkörülményeinek nagy szerepe van. 1851. májusában Arany Gesztre kerül, hogy Tisza Lajos fiát, Tisza Domokost nevelje. Az Arany-irodalom tanulmányozóját méltán lepi meg, hogy Arany többhónapos geszti tartózkodását mint mellékes epizódot, vagy mint idilli pihenést emlegetik s föl sem vetődött senkiben a kérdés : vajjon Arany, az »Elveszett alkotmány« írója, Petőfi barátja, hogyan érezte magát Tisza Lajos házában? Tisza Lajos egyike a kor legsetétebb figuráinak. Erőszakos, gőgös, törtető, aulikus ember, aki középnemesi származását arisztokrata felesége s olygarchikus magatartása révén igyekszik feledtetni : arisztokratább a főuraknál. Ő volt a gyűlölt bihari adminisztrátor, akinek Habsburg-hű rémuralmát országszerte átkozták. Garasosan zsugori, vagyongyűjtő, jobbágy-nyúzó ökonómus, de pazarló, könnyelmű, ha meg akarja mutatni az igazi arisztokratáknak, hogy kifelé ember ő. A fél megyével pörben áll, pöre mind birtokpör s a vagyonszerzés vágya úgy elvakítja, hogy nyílt utcán támad rá a bírákra, ha azok kedvezőtlen ítéletet hoznak pöreiben. 48-ban el kell tűnnie a politika porondjáról s fiai kompromittálják is az udvar szemében : elsőszülött fia, László, összevagdalva maradt a móri csatatéren, mint honvédtiszt s Kálmán, a későbbi köpenyforgató, áruló miniszterelnök — mint a forradalmi kormány tisztviselője — Debrecenbe is elkíséri Kossuthot. De ő maga olyan »jók« viselkedett, hogy a Windischgrätz számára készült kétarcú Kulmer-jegyzékben, mely részben a kiirtandó rebelliseket, részben a megbízható magyar főurakat sorolta föl, Tisza Lajos az utóbbiban szerepelt, a legaljasabb főúri hazaárulók sorában. Persze, fiai miatt, azért háttérbe szorult és duzzogva húzódott meg geszti házában, — de képzelhető-e visszataszítóbb látvány, mint a kurucot játszó, sértett labanc?

Aranyt a szükség kergette ebbe az állásba. Napi kétórai munka, egy kedves, beteg, költői hajlamú fiúval való igazán nem megerőltető foglalkozás; anyagi gondtalanság, a költőnek kijáró megbecsülés voltak a vonzó körülmények. Parasztasszony testvére, falusi ténsasszony felesége és a szenvedő, szeszélyes Szendrey Júlia után most ismert meg egy magabiztos, finom, nagyon művelt, okos nagyúri dámát, Tisza Lajos feleségét, Teleki Júlia grófnőt, kiben egyszerre csodálhatta a férje kíméletlenségét tűró, gyermekeiért aggódó anyát és a tapintatos háziasszonyt, aki férje és a világ közé tud állni, aki torzsalkodásokat el tud simítani, aki egy rabiátus ember körül békés

harmóniát tud teremteni. Ercsey Julianna holtáig nem tanult meg helyesen írni: a grófnő olaszul, franciául, angolul olvasott, költőiről beszélhetett vele, megértette félénk célzásait, felfogta őt, a nagy költőt is.

Arany nélkülözésekkel teli gyerek- és ifjúkora s a jelen gondjai után először ismerte meg a jólétet. Inasok, szobalányok, udvari pap, angol nyelvtanár, könyvtár, művészi képek, szőnyegek, finom edények puha és lágyító környezetébe került. A gazdagság és a rang biztonságába és bőségébe, ő, kinek egy kis független nyugalom volt legmerészebb álma.

És a vendégek! Azt kellett látnia, hogy a közös veszélyben ezek egymásra találtak: a megyei ellenzék ott sátorozott a hajdani gyűlölt adminisztrátor házában. Együtt búsultak a haza sorsa felett, rákönyökölve a dúsan terített asztalra. »A búsulás rendesen szinte erőltetett, hajhászott multságok hosszú sorából állt« — írja Arany egyik életírója, Gyöngyössy László. »Vadászat, lakoma, sőt laptázás, bigézés egymást érte.« A búsuló főurak kedves multsága volt, hogy az udvari pap, mikor Tisza Lajos, aki természetesen az egyházmegye koadjutor kurátora volt s a traktuális gyűlések után megvendégelte az egybegyűlt nagytiszteletű urakat, »megetette velük a fácán tollas fejét, a cotelette papírját, megpaprikáztatta a fagyaltot, megitatta a szájvizet és szájjöblítésre használtatta velök a theát«. Ezek a kopott, fényes és megzöldült, agyonkefált fekete magyarban fölvonuló falusi papok mégiscsak a megye legműveltebb értelmisége voltak s községükben társadalmi állásuk magasán az Arany-féle kishódok, sőt írnokok fölött állt, s most látta, hogy röhögik őket az urak.

Hogy visszagörnyedhetett jobbagyi multjába ebben a körben!

Mennyire megtisztelve érezhette magát, hogy vele nem tréfálkoztak így! Hogy igyekezett is ezt elkerülni, tartotta a barátságot a tréfacsináló pappal, Szabó Józseffel, a hajdani szalontai rektorral.

És miket hallhatott a házi úrtól és a vendégektől, kik nemcsak a bezirkereket szidták, hanem Kossuthról sem emlékezhetek meg másként, mint ahogy róla ezekben a körökben szólni szokás volt.

Én nem vagyok a föltevések barátja. A tények azonban azt mondják, hogy Arany a geszti idők alatt részben a Toldi folytatásával foglalkozott, részben itt kezdett hozzá a kiábrándult »Nagyidai cigányok«-hoz, mely már nem a »Furkó Tamás«-okat ostromozta, nem »egynémely nagyocska ember«-en vert végig, hanem a németet gúnyolta és a nagy álmodót, a Csóri vajda-Kossuthot. A *Daliás idők* sohasem készült el, a *Nagyidai cigányok*-at pedig befejezte.

Gesztről Nagykőrösre került tanárnak. Ez a környezet sem volt kedvező fejlődésére. Az egyház, hogy iskoláját mentse, dohogva, de készséggel szolgálja ki az önkényuralom tanügyi hatóságait s vállalja, hogy tanárainak »politikailag feddhetlen élete fölött örködni s minden idevonatkozó kihágásért a M(agas)

Kormány irányában a kezességet magára vállalni annak tiszta tudásával kész, miszerint ezen ígéretnek beváltása tanodájának életfeltételét képezi. Arany, ki a szalontai lélekölő munka és környezet s a geszti jómódú bizonytalanság után megörült ennek az állásnak, mely biztos jövedelmet és művelt környezetet ígért számára, egyszerre inogni érzi lába alatt a talajt, gyanú környezi, s nyilatkozatot kell írnia arról, hogy mivel töltötte életét 1848. március 15-től. Arany, ki egy esztendővel ezelőtt az áruló tanítványokhoz hasonlította azokat, akik nehéz időkben megtagadják Petőfi márciusát, a forradalmat, arra kényszerül, hogy ő is megtagadja multját. 1851. novemberében azt írja önéletrajzában, melyet a hatóság követel tőle, hogy szorult anyagi helyzete miatt vállalt hivatalt a forradalom idején, érdemként hivatkozik arra, hogy a szalontai császári főszolgabíró irodájában irnokoskodott, és Tisza Lajost nevezi meg, mint aki »politikái és erkölcsi feddhetetlen magamviseléséről bizonytságot tenni nem vonakodnék«. Mindenki így tesz tanártársai között, a hadianyaggyártás kormány megbízottja arról bizonykodik, hogy a rábizott salétromgyár nem is működött, alkalmatlansági bizonyítványokkal bizonygatják, hogy nem voltak honvédek. De hát ő nem a Szász Károlyok közül egy, hanem Petőfi barátja, a forradalmi kormány legkülönb agitátora, akinek szívében ma is teljes fénnel él 48 és Petőfi emléke. A kortársak közül senkinek sem jutott eszébe megróni ezért Aranyt, nem volt ő Bach-huszár soha, negyvennyolc emlékének élesztgetője, ébresztgetője volt e nyilatkozat előtt és után is. Ebben az évben írja a *Családi kör*-t, ebben az esztendőben nevezi versében az ifjú császárt »vérszopó Heródesz«-nek. De e nyilatkozat után hosszan hallgat: ő maga bizonyára nem könnyen békült meg önmagával. S mikor megszólal, milyen más hang a hangja, mint volt valaha eddig: »Zúgjanak bár kinn a vészek, Csak ez a kis enyhe fészek, Ez maradjon mindig épen«, vagy »Nem törik a szenvedő szív Oly könnyen darabbá, Csak ellágyul, s az örömré Lesz fogékonyabbá . . . Kész boldogság lesz neki a szenvedés hiánya«. S a befelé-fordulásnak, a megalkuvásnak, a tört szívre valló mosolynak e vallomásai után micso-dás tántorgó, részegen-cinikus verset ír, a minden-mindegy, a nihil versét, a legsívárabb és legreménytelenebb magyar verset, amit csak magyar költő nehéz órában papírra vetett valaha :

*A világ egy kopott szekér.
Haladna, de nem messze ér :
Itt is törik, ott is szakad
Sose féljünk, hogy elragad.*

*A világ egy régi mente,
Moly, penész, por összeette,
Folt sem általl, földani kár
Cérna után szakad mindjár'.*

*A világ egy tói malom,
Néha tenger vize vagyon,
Néha csepp sincs, úgy kiszárad ;
Amint kéne, sosem járhat.*

*A világ egy vén muzsikás.
Nem tud ő már kezdeni mást;
Minden hangból ház csak felet,
Minden nap egy nótát feled.*

*A világ egy rozzant csárda,
Rossz menedék télbe nyárba';
Télbe fázol, nyárban ázol
Mégis benne éjszakázol.*

*Részeg ember ez a világ
Őtször, hatszor egy nyomba hág;
Kész ugorni hegyen völgyön
S felbukik a síma földön.*

Lehet ennél mélyébbre hullni? Pedig ez már javított változat. Az eredeti kéziratban az ötödik strófa így szólt:

*A világ egy rozzant ház, hol
Télben megfagysz, nyárban ázol,
Csárda ez, hol, bár utálsz
S félsz zsványtól, meg kell hálnod.*

Persze az is jellemző, hogy éppen ezt változtatta meg, mely a reménytelenséget megtoldotta az undorral és az emberfélelem iszonyú érzésével.

Hogy mi lehet sorsa Nagykőrösön, a hatóságnak udvarló papi vaskalap uralma alatt, arról levelei szólnak. Harmadik éve van már ott, mikor így ír Szilágyi Istvánnak, a régi barátnak: »Állapotom illetőleg, vonom a sorstól ez idő szerint nyakamba tett igát, már harmadik éve. Azóta meglehetősen bizonytalanságok örvényein lebegtünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressiroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámbavaló».

S közben az örökös félelem, mely Tompával való levelezéséből, néha burkoltan, néha nyíltan, de mindegyre kicseng. Nem érzi magát soha biztonságban. Nem érzi jól magát az iskolában (»Igen megszorított leveled« — írja neki Tompa — »ilyen hamar meguntad, sőt megutáltad a professorságot?») s minduntalan félnie kell multja miatt. Tompától gyakorta jó figyelmeztető s egyben a levélcenzurának szóló, igazoló, levél. (»Édes barátom! ártatlanul csakugyan kellemetlen crédóba jöttem; irományaim egy része lepecsételve, más része elvive. Tőled egy 1850. okt. 12-ről datált levelet foglaltak le . . . Igen sajnálnám, ha miattam kellemetlenség érne, ámbár ez csaknem lehetetlen, hiszen tudod, hogy mi politikával soha sem foglalkodtunk« vagy »Édes barátom! E pillanatban idéztetem a kassai cs. k. haditörvényszék elébe; mikor és hogyan kerülök haza? isten tudja . . .« Arany válaszain is ott a cenzor szeme: »Tudom, te kebelled elbeszélte volna, azt, mit üres levelekkel nem lehet elmondani«. Tompától mindegyre jó a figyelmeztetés: »Igazán az ember nem lehet elég óvatos ilyen szeles időben a minő most jár« s olykor Arany hónapokig hallgat: »nem tudtuk, nem okozunk-e bármely érintkezés által nektek újabb kellemetlenséget« — írja magyarázva hallgatását). A császári policia kiválóan működik,

hol a szakáll- és bajuszviseletet szabályozzák, ami csak bosszantás, hol váratlan letartóztatások esnek s még a generális rendeletek komiszsága sem hoz megnyugvást, Arany leveleiből tudjuk, hogy egyes személyekre vonatkozó külön utasításoktól is kell tartani. És mindez, ha olykor enyhülés is mutatkozik, egy évtizednél hosszabb ideig tart. Vajjon fölmértük-e ennek őrlő hatását is Aranyra. Kínzó főfájásai, vértolulásai, tétlen, letargikus lélek állapotai nem innen veszik-e eredetüket?

Az irodalmi élet sem vonzó. »Egyébiránt ott, amint sejtem, nem is sok történik, hanem afféle, hogy Tóth K(álmán) Vörösmartyt nem ismeri el költőnek, hogy cimboráskodnak jobbra, balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát« — írja 1854-ben Szilágyinak. Az irodalom pusztá léte pedig megint a régi uraktól függ, akik számára 48 csak múlt, kellemetlen epizód volt. Arany így magyarázgatja Tompának, hogy mért ad verset a Divatcsarnoknak. »Tudni kell, hogy a lap, minden nyeglesége mellett, már is *salon-lap*, előfizetője van jó számmal : szükséges tehát, hogy az irodalom azon körökben ne csak holmi nagyreményű porontyok által legyen képviselve, nehogy azon osztály igazolva találja megvetését, mellyel eddig a magyar írók által viseltetett . . . Szüksége van irodalmunknak nyeglére, ki alázatos bókók között elhordja lapját a nagy házakhoz, mint színész a theátrum cédulát, kösse fűre-fára ; ezt ugyan te nem teszed, én sem, de ha van, aki teszi, hadd tegye s hadd vigye nevünket is oda, hol „felfedezik” . . .«

Arany támaszték nélkül maradt ennyi baj közepette, — mert Tompa nem Petőfi, sőt kettejük közt is Tompa az, aki egyre inkább gyámolításra szorul.

Ám hamarosan akad Aranyak is gyámolítója. 1851-ben felkeresi Gyulai Pál, Kemény Zsigmond munkatársa, Csengery Antal barátja. Ez csak afféle ismeretségfelújító, tisztelgő látogatás volt, de csakhamar megszaporodik Gyulai jelenléte Arany életében. Hódoló cikkeket ír róla. »Gyulai . . . enthusias-musa megszegeyénít, s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethéről lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se. Az efféle nekem inkább fáj, mint jólesik« — írja Arany Tompának 53 nyarán. Ám Gyulai nemcsak ő maga hanem az ő neve légió. 53 novemberében levelet ír Aranyak, publikációs lehetőséget ígér s okosan biztatja »a pénzben nem lesz hiány«. Hol Vörösmarty üdvözlétét tolmácsolja (»Találkoztam vele Keménynél. Köszönt téged«) hol Keményről ad hírt (»Keményék nagyon számítanak reád«), hol Eötvös kezét közvetíti (»Eötvös minden esetre akar veled találkozni. Most fedezett föl a magyar irodalomban, mint az egyszeri angol Pestet. Hanem aztán úgy el van ragadtatva, hogy na!«). Csupa kedvességet közvetít. Ha Arany hun eposzt készül írni, közli, hogy Eötvös meghozatja számára Berlinből Kaulbach »Hunnenschlacht« című képének másolatát. »Csengery is köszönt, s azon hindu eposzt, mit Szász K(ároly) neked adott olvasni s mi az övé, kér, hogy tartsd meg emlékül«. Aztán személyesen is megszállják Arany házát : »ha lesz

költségem, e hónap vége felé Keménnyel együtt meglátogatlak» — írja 54 őszén. Irodalmi vállalkozásokba vonják be, írnak a könyveiről, portálják hírét. Egyre kevésbé érzi elszakadását Pesttől. »Több, mint egy éve nem voltam fenn« — írja Szilágyinak. — »Szerencse még, hogy a pestiek néha lerándulnak. Pünkösdkor Toldy is itt volt, Hunfalvyval. Gyulai, Csengery megfordul néha.«

Mi tagadás, Aranynak jól esik ez a fokozódó megbecsülés, ez a rokonszenv, mely odáig terjed, hogy nagylánya Pesten időzhet, baráti házban, Csengeryéknél, sőt talán még vőlegény is kerül révükön. És olyan lehetőségeket kínálnak-ígérgetnek neki, hogy elnyeri a független nyugalmat s akadémikus-ságról, akadémiai tisztségről, Kisfaludy Társaságról, szerkesztőségről, Pestenlakásról szól a nóta. Arany, belül, még sokáig berzenkedik. »Holnap talán magam is felrándulok a Kazinczy-ünnepre. Jobb szerettem volna itthon ülni — a sötétben — de nagyon rám estek, nem lehet maradnom.« Arany olykor átlát a szitán s érzi, mi történik vele. »E *fordulatos* időkben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, a mint a szél fú, a mint a szélkakas. Fordulunk, mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is. Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában : fölül a gaz ; mint ördög-mótolla, mely sehova se halad ; mint a »joidó-malma« — így ősszel ; mondják-e még többet?«

Aztán fölkerül végre Pestre és többé holtáig nincs egyedül. Petőfi helyett egész akadémiát és egy egész pártot kap cserébe, mely fogva tartja. Semmi sincs egészen úgy, ahogy ígérték, nem is lehet, ne is legyen : így lehet őt kézben tartani. A lap ügyében minduntalan Kemény Zsigmondhoz kell futni, föl a Pesti Napló szerkesztőségébe. Délelőtt be kell nézni a Nemzeti Könyvesboltba, hol ott van Gyulai, Kemény, Csengery, gyakorta maga Deák Ferenc is. Vasárnap ebéd a »jóságos özvegy«-nél, Bezerédj Istvánnénál, az ebéden ott van Deák, Csengery, Kemény, Gyulai Pál, Perczel Béla, Lukács Móric, a kiegyezés és az irodalmi akademizmus egész vezérkara, szerdán ugyanott délutáni téa, sétálni a városligetbe kell menni, hol a séta végcélja Deák Ferenc karosszéke, otthon örökös a vendégjárás, Eötvös, Kemény, Csengery, Salamon Ferenc, ha vidékről felrándul, Lévy, Szász Károly és mindig, mindenütt a kis fürge eszű, művelt, hűséges Gyulai. Tőlük származik minden hír, minden információ és hírmagyarázat, s lehet-e nem odaadással lesni szavukat, hiszen a haza sorsáról van szó, kétség és remény esztendei ezek s Deák sokszor olyanokat mond — ez a hír Eötvösön keresztül jut Lévyhoz s onnan tovább —, hogy »meg van győződve arról, hogy csak forradalmi tér marad fenn a nemzetnek« . . .

Ebből a gyűrűből nincs kiút többé. Gyulai — mint maga Arany panaszolja — összeharagítja a fél irodalommal, Jókaitól lassan elszakad, — Jókai ekkor még ellenzéki politikus —, Vajda, sőt volt tanítványa, Tolnai Lajos közelébe se férhetnek. Mire eljő a kiegyezés, Arany már ordót is kaphat, s ha tiltakozik ellene, valósággal azt mondják neki, hogy a nemzet sorsára

kiható bonyodalmakat okozna vele, ha nem fogadná el. »Nemcsak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan épúgy szíveden fekszenek, mint bárkinek« — írja sejtelmesen Eötvös és tanácsot is ad: »Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot . . .«

7.

Kell-e akárcsak vázolni is, hogy mindehhez még mi járult az irodalmi életben, hogy milyen megaláztatások s apró bántalmak érték az Akadémián s hogy szenvedett amiatt, hogy politikai gyanú is ért hozzá? Ő maga is hallgat minderről, csak az egyre inkább elboruló Tompának panaszkodik olykor: »Mily boldog vagy te, édes Miskám, távol ez irodalmi fertő érintéseitől!« — írja 63-ban. »Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet magam szabadjában használni fel« — írja Tompának 66-ban. »Vagy csak én látom ily fekete színben a haza sorsát, — én, aki valószínűleg *árulói* egyike vagyok? Hogy ne! Ebédeltem párszor Deákkal, keresztet is kaptam. Az nem kérdés, minő hazafiság lengi azt a hat kötetet, mely most frissen került újra a közönség kezébe: az a kérdés, nem cimborálok-e titkon a főcinkosokkal, Deákkal, Eötvössel . . .« Ebben az a legborzasztóbb, hogy valóban közelebb kerül hozzájuk e vádak s látszatok ellen dacolva.

A látszatok hálójából soha sem szabadul. Talpra többé nem tud állni. A nagy epika elveszett mindörökre. Már »Buda halála« sem volt Toldi, hanem menekülés, balladázás. Mikor a terv fölmerül benne, azt írja, a Nagydai Cigányok kedvezőtlen fogadtatására célozva: »terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek«, De a hun trilógia is lassán készül s csonkán marad, a *Daliás idők*-ből pedig Toldi *Szerelme* lesz. Mindkettő remek alkotás, a *Buda Halála* koncepciójában is az, a *Toldi Szerelme* már csak részleteiben, mert az egész szétesik összeolvaszthatatlan részletekké. A magyar verselés csodája mindkettő, artisztikuma több, mint bármely magyar műalkotásnak, de szívünkhöz inkább kudarcuk szól: Arany reménytelen küzdelme, hogy visszataláljon Toldihoz, a néphez, a Petőfivel kezdett úthoz. A *Bolond Istók* csonkán maradt kompozíciójából pedig csak a II. ének készül el, melynek már látszólagos köze is kevés az epikához, az már tiszta líra. A balladák is csak kísérletek. Mindenben ott sejlik a társadalmi mondanivaló. Nemcsak az Ágnes Asszony-ban egyfelől, nemcsak a *Walesi bárdok*-ban másfelől. A *Tengerihántás* hősnőjéről azt is megtudjuk, hogy árva lány, kinek »Sanyarú volt beleszokni« ifjan a mezei munkába, az Ünneprontók gazdája így ront a cselédre: »Jössz? . . . vagy dobom — itt ez a villa — beléd?« az Éjféli párba j artisztikus sorai közül is kibukkan egy jelenet »Este hamar az urok földrészeg; Ágyba vivék a szolga-vitézek« stb. De a gyönyörű balladák semmit sem oldanak meg, mindent az önbüntetésre bíznak. Ábrándos vagy komor örültek

megszállott arca mered ránk belőle s a tanulság : nem kell semmit se tenni e világgal, a bűnös önmagában hordja büntetését.

Egyetlen út, az amelyen nem ismer kitérőt, ahol nincs kompromisszum.

Ez lírája, mely inkább egy évtizedre elhallgat, inkább kapesos könyvbe rejtezik, de mindig a teljes embert mondja, teljes őszinteséggel, ha szól. Itt nem áztatja magát, úgy vall útjáról, ahogy költőhöz méltó. Ahogy szabadságharcos lírája hű tüköre volt Petőfi korának, úgy lesz hű tüköre lírája a kiegyezés felé haladó, kiegyező, kapitalista Magyarország néptől elszakadt, céljavesztett költőjének. Akkor hittel csüggött a jövőn, most . . .

*Most ez a hit . . . néma kétség,
S minél messzebb haladok,
Annál mélyebb a sötétség ;
Vissza sem fordulhatok.
Nem magasba tör, mint másszor —
Éltem lejtős útja ez ;
Mint ki éjjel vízbe gázol
S minden lépést óva tesz.*

»Homályos a cél, tömkeleg az út« — írja 58-ban. Iszonyú magányáról a magyar költőnek Adyig nem hangzott olyan vallomás, mint »Az örök zsidó« szívszorító sorsai :

*Rohannom kell — s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly
Ködfátyolkép az emberek
Én egy arcot sem ismerek . . .
Tovább ! Tovább !*

»Oh, mily tömeg ! s én egyedül« — írja a reménység évében, 1860-ban. »Bújsz a tömegben, átkos egymagad«. Ha hit derül benne, azt nem korából meríti, hanem mindig visszaérez, a szavak a forradalmi multból tolnak ajkára :

*Az nem lehet, hogy milliók fojásza
Örökké visszamálljon rólad, ég !
És annyi vér — a szabadság kovásza —
Posvány maradjon, hol elönteték . . .*

s az ember fiának jövendőjét akkor látja felvirulni »ha eszmél s öntudatra épül«.

Nem tud hazudni, még kegyeletből sem. Mikor Tompa sírkövére készít verset, először ezt írja :

*Tompa Mihály tetemén ez elomló szikla nem emlék ;
Ó maradádbbat tön maga műveiben.
Csak jel: egész ország fájdalma kiért sajoj egyre,
Hű fia drága parát e helyen őrzi Gömör !*

Igaz ez ? Kérthette magától. Vajjon sajoj egész ország fájdalma Tompáért ? Vajjon a tekintetes Gömör vármegye olyan sokat tett érte, hogy most sírőrzője legyen ? Vajjon a Tompa műve . . .

*Hát jól van így, amice Tompa;
 Én skárta, te végnyugalomba;
 S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
 A varjú se károg utánunk.*

Ez lenne a szíveszerint való, amit a sírverskíséret hátlapjára jegyez. De ebben több a személyes keserűség, mint amennyi egy sírkőre ráfér, s a sírkő nem botránykő, s talán valaki egyszer megáll előtte, egy más nemzedék kegyeletes fia, annak kell igaz útmutatást adni. Tompa sírkövén ez a hat sor fénylik :

*Természet! ki ezer képből tükrözte halálad
 S új életre hogyan kelsz, ha üdül a tavasz,
 Most öleden nyugszik, maga egy burkolt, szomorú kép,
 Várva nagy értelmét bús tele tükkainak.
 Lágyan öleld tetemét Anyaföld s ti szeretti, Virágok,
 Űljetek ágya köré, mondani méla regét.*

Passzivitását s a mélyen felparázsló plebejus gögjét ki jellemezte jobban, mint ő maga :

*Ha egy úri lócsiszárral
 Találkoztam s bevert sárral
 Nem pöröltem, —
 Félreálltam, letöröltem.*

Az *Epilógus* megrendítő befejezése mindennél biztosabban dokumentálja, mit tettek vele az évek, melyek során ünnepelték s irigyelték : »Mert, hogy szálljon, Bár kalitja már kinyitva, Rab madár is, szegett szárnyon«? Az ember-telenült világról, idegenségéről a városi életben, mely börtönként veszi körül a kapitalista városok lakóját, nem a *Vásárban* lemondó sorai szólnak, hanem a kezdősorok fölhujgó első sorai vallanak :

*Gyékényes, abroncsos alföldi szekér,
 Honnan cipel a sors — s e három egér?
 Hoztál-e pirosító új búza-magot?
 Mezők üde lelkét friss szénaszagot?*

*Odakünn már, ugy-e megért a kalász?
 Rét gyapja lenyitve; foly a takarás;
 Boglyák tetejéről egy-egy suta gém
 Néz szét aratóknak vidám seregén?*

Az az »ugy-é«, e félénk s mégis beavatott kérdés a megindító : mintha annyira elszakadt volna hazulról, hogy már nem is tudja bizonyosan, mi esik ilyenkor a mezei emberrel. És ez is az igaz. Mert ekkor — 1877. nyarán hol voltak már a »vidám« arató seregek? Ő még mindig »nagy mezei jószág«-nak látja az országot, mikor itthon már egy esztendeje Frankel Leó szervezi a megújhódó magyar munkásmozgalmat s röpirata Petőfi hangján kiált a csüggedt aratóknak : »Te nép, te alvó óriás, ébredj és ismerd fel hatalmat . . .«

Micsoda hivatásérzetre vallanak e közönségtől elszakadt, világból kiesett költő versei. »S új eszme ha pezsdül, Ne vonakodj restül Mikor a lant hív«. Milyen hősiesség kell az ilyen magabiztatáshoz :

*Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.*

A kor tévútjain sokszor elkeveredett, de ki látta, hogy útja azért oly tévetegen szomorú, mert a »tett melege« hiányzik már belőle? A kor ellenzéki politikájának, az egész parlamenti harc silány torzsalkodásának, az elveket kiabáló, hatalomért versengő jellegét, Mikszáth előtt, Ady előtt Arany lírája fösti csak igaz színekkel.:

*Volt elég,
Kit nagy honszerelme vonzott
Megragadni minden koncot,
Nehogy más elkapja még.
Mennyi szájhős! mennyi láрма!*

*S egyre süllyedt a naszád;
Nem elég csak emlegetni
Tudni is kell jól szeretni,
Tudni bölcsen, a hazát.*

*Vagy nekiünk már így is, úgy is
Minden módon veszni kell?
Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon? . . .
Vagy itt-benn rohadni el?*

És mindez — a készülő világomlás képe, a belső rothadás ilyen éles megfogalmazása — egy félvak, világból kihullt költő lantján, ki a Margit-sziget árnyas fái alatt az elsuhanó hajókat is csak fölsejleni látja már! Most látszik, mekkora erőtartalék a mult, milyen erő a hazaszeretet. Lírájában még a pusztuló gentry, a »rangos koldus« sem talál kegyelmet:

*»Egy dicső ház végső sarja —
(Tudja Várna és Mohács . . .)
Nem lehet, ha birtok már nincs,
Sem szűgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyéryi
De a rozsdá és aszály . . .
No meg Homburg, s a zsidóság . . .
Hanem a rang az muszáj.*

A jellemzés a fölszabadulásig érvényes, az antiszemizmusra való célzással együtt. A »Kozmopolita költészet« vitájában nemcsak Aranynak volt igaza, ő nem egészen azt értette kozmopolitizmuson, mint Reviczkyék. De abban bizonyosan neki volt igaza, amire ráértett: »Költő az legyen, mi népe« s hogy a nagy költők műve »Mind tükör volt: egymagából tűnt nekem föl nép s haza!«

Az imperializmusban forduló kapitalizmus világpolitikáját is meglátja, félvakon is. Mintha az Egyesült Nemzetek Szövetségének amerikanizálódását gúnyolná, mikor azt írja:

*Ezelőtt a háborúban
Nem követték semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
Aműt elvehető, elvett.*

*Most nem úgy van. A világot
Értekezlet igazgatja
S az erősebb ha mi csint tesz,
Összeül és — helybenhagyja*

S ez így csak skeletonja Arany lírájának. Hol még ennek a lírának gazdagsága, teljes szépsége anélkül a melegség nélkül, mely Arany gazdag emberségét jellemzi, az unokája mellett tipegő öregapót, az öregkor dohogó fájdalmas lírájának hol annyi bensőséges hangja. Nyelvének gazdasága, egyszerűsége! Az époszok egyre barokkabbá váló artisztikus pompája mellett a megrendítő fölsóhajlás, ahogy Petőfi barátja szava elfogy :

*Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájtó gép, mely pipál.*

Költészetének summája az, amit Lukács György így fogalmazott meg : »Hallgat, kínlódik, tusakodik magával, kétségbeesik, de soha sem kendőzi a valóságot«. Ez nem kevés sírfeliratnak sem, költői dicsőségnek sem. S ezt Arany lírája mutatja legteljesebben. Közvetlenül. Líraian.

A szilárd remekművek, Az Elveszett Alkotmány, a két első Toldi után ez a líra viszi tovább azt, ami Aranyból elsősoron szól az utókorhoz, a mai költőkhöz.

Nem kétséges, hogy erre a lírára nem sok szükség volt, míg hazugságban éltünk. Hallgatnia kellett s el kellett hallgatni, mert Hunnia népe balladát akart. Most, szabadságunk idején, fölzenghet ismét, teljes szépségében.

Jegyzet. E tanulmány adataiban Voinovich Géza Arany-monográfiájára, Gyöngyössi László Arany-életrajzára s Eressey Sándor »Arany János életéből« c. kitérő munkájára támaszkodik, s más, számos adatközlő tanulmányra, melyek felsorolása minden közkeletű bibliográfiában fellelhető. Fontosabbnak tartom azon művek megemlítését, melyekből — egyetértve, vagy ellentmondva nekik — indítást kaptam Arany fenti értelmezéséhez. Ezek az alábbiak :

Földessy Gyula: Arany János az ember és a költő. Budapest, 1917. Toldi Lajos. 54 l. 8°.

Lukács György: A százéves Toldi. (Új magyar kultúráért. Budapest, 1948. 35—53 l.)

Lukács György: Régi és új legendák ellen. (Irodalom és demokrácia. Budapest, 1948. Szikra. 2. kiad., 160—168. l.).

Komlós Aladár: Nemzeti Klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt? (Irodalomtörténet. 1950. 1. szám. 48—54. l.).

Barta János: Arany János a Bach-korszakban. (Irodalomtörténet. 1950. 2. szám. 21—32. l.).

Keresztury Dezső: A hallgató Arany. (Irodalomtörténet. 1950. 3. szám. 66—72. l.).

Révai József: Irodalmi tanulmányok. (Budapest, 1950. Szikra. 217—218. l.).

Tanulmányom megírása idején Voinovich kritikai Arany-kiadásának csupán I. és II. kötete állt rendelkezésemre.

A HUSZITA BIBLIA KELETKEZÉSE

Alig van a régi magyar irodalom történetében olyan alkotás, amely mélyebben függene össze az elnyomott dolgozó népnek a feudalizmus elleni küzdelmével, mint a Münchener-, Bécsi- és Aporkodexben fennmaradt magyar bibliafordítás. Ezt a művet arányai, a fordítók által magukra vállalt feladat nehézségei, munkájuk úttörő érdemei és rendkívüli hatása miatt joggal tartják sokan középkori irodalmunk legjelentékenyebb emlékének. Érthető tehát, ha évtizedek óta folyik körülötte a harc, melynek során a reakció irodalomtörténeti segélycsapatai nem csekély erőt pazaroltak arra, hogy bebizonyítsák miszerint ez a biblia-fordítás nem is huszita, tehát »eretnek«, nem forradalmi mű, hanem katolikus, pontosabban szerzetesi alkotás.

A marxista irodalomtörténet számára különösen jelentős ez a mű, mert gyakorlati példán mutatja be, hogy a középkor és újkor határán egy népi forradalmi megmozdulás miként hozza létre a maga irodalmi jellegű ideológiai fegyverét és az hogyan hat vissza a nép küzdelmeire, hogy ilyen igazán népi ihletű alkotás milyen nagyjelentőségű lehet egy nemzet irodalmi nyelvének és nemzeti irodalmának kezdetei szempontjából. A fordítás vallásos jellege nem téveszthet meg bennünket: a kor embereit vallásos szférában tartották és a középkor-végi társadalom leghaladóbb elemei csak akkor kezdtek kibontakozni belőle nagy küzdelmek árán Európa akkori leghaladottabb városaiban, Olaszországban. A cseh és magyar huszita felkelésekben azok a paraszti-plebejus tömegek harcoltak, amelyeknek — Engels szavaival — »lelkét kizárólag vallással táplálták« s amelyeknek »saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatniok, ha nagy vihart akartak előidézni«¹. A huszita felkelések követelései, mint a dézsma eltörlése, a feudális papság és világiak éles bírálata, szabadság követelése, bosszúállás az elnyomókon mind — mind bibliai idézetekből nyertek szentesítést. A bibliának eredeti és rég elmúlt történeti összefüggéseiből kiemelt tételei forradalmi jelszavakká váltak. Ha ma a kialakuló új szocialista társadalom művészetének és így irodalmának »a tömegek érzéseit, gondolkodását és akaratát kell összefognia« (Lenin: *Az irodalomról*, Budapest, 1949, 230. 1) ez a múltban, különösképpen az európai újkor hajnalán csak kivételes jelenség lehetett. A mi példánkon is a nép akara-

¹ Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Budapest, 1949. 230. 1.

tát nem többé-kevésbé vele rokonszenvező írók, hanem magának a népnek forradalmi vezetői fogták össze tolluk és szavuk útján.

E tárgy analizésében éppen azért nagy a feldolgozó felelőssége, mert a nép történeti szerepe oly nagy benne. Valóban a XV. század második évtizedétől kezdve mintegy 1439-ig Csehországban és e korszaknak különösen vége felé Magyarországon is, az anyagi javak termelőinek, a dolgozó tömegeknek története annyira háttérbe szorítja a királyok és hadvezérek, a hódítók és leigázók tetteit, hogy még annak is észre kell vennie, aki nem akarná. Mivel jelentékeny új társadalmi eszmék jelennek meg, melyek azuttal is, az irodalmi formán keresztül is — Sztálin szavaival — »megszervezik és mozgósítják a tömegeket«,² a legnagyobb gonddal kell elemezni e társadalmi eszméket tekintet nélkül arra, hogy leplezetlenül vagy félig-meddig vallási mezbe burkolva jelennek meg. Ugyanakkor elkerülhetetlen — bármennyire is irodalmi a tárgy — az osztályharcon túlmenően, melyekben az eszmék létrejöttek, a gyakori utalás a tőle elválaszthatatlan termelési viszonyokra.

Maga az irodalomtörténeti kérdés — mint említettük — nem mai keletű: a huszita biblia körül több évtizede tart a harc. A huszas évek légköre kellett hozzá, hogy a korábban mintegy fél-évszázad alatt folyamatosan kialakult közfelfogás ellen megindulhasson a koncentrált támadás. Korábban a különféle helyekről előkerült három kódex egységes huszita helyesírását, nyelvezetét, a Münchener-kódex moldvai (Tatros) másoltatási helyét, a történeti hagyomány alapjául szolgáló gyulafehérvári ferences krónika tanúságát perdöntőnek tartották. A huszas években ezzel szemben azt kezdték bizonygatni, hogy a mű nem huszita eredetű, hanem katolikus, mert a fordítás alapjául szolgáló latin szöveg szerzetesi szerkönyvekből tevődik össze. Az egyik kutató bencés szerkönyvnek ismerte fel a latin alapszöveget, a másik azt bizonyította, hogy premontrei evangéliárium, breviárium és lectionárium.³

Felhozták érvként, hogy a magyarországi husziták a taborita ághoz tartoztak, tehát nem volt miséjük és így nem használtak vasárnapokra beosztott evangéliumi könyveket sem; hogy a Münchener-kódex evangéliuma

² Sztálin: *A dialektikus és történeti materializmusról* (A leninizmus kérdései) Budapest, 1949. 663. l.

³ V. ö. Timár Kálmán: *Premontrei kódexek*, Kalocsa, 1924. 45—50. l.; Gálos Rezső: *Legrégibb bibliafordításunk*, Budapest, 1928.; Timár Kálmán: *Forradalmi munka-e legrégibb bibliafordításunk?* Magyar Kultúra, 1930.; U. a.: *A moldvai husziták és csángók magyar miséje*. Százéves történeti hazugság, Kalocsa, 1931.; Pintér Jenő: *Magyar Irodalomtörténete* I. kötet, Budapest, 1930. 384—392. l.; Debreczy Sándor: *Legrégibb bibliafordításunk eredetének kérdéséhez*, Erdélyi Múzeum, 1940. 140—47 l. — Horváth János nem foglalt határozottan állást a bibliafordítás huszita eredete mellett *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. műve első kiadásában (Budapest, 1931. 109—110. l., a második kiadásban (Budapest, 1944. 317. l.) közeledett a huszita álláspont felé. A huszita álláspontot vallották: Waldapfel József: *Legrégibb bibliafordításunk*. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. 96—99. l. ill. u. o. 1932. 98—101. l.; Jakubovich Emil és Pais Dezső: *Omagyar olvasókönyv*, Pécs, 1929. 248. l.; Kardos Tibor: *A laikus mozgalom magyar bibliája*, Minerva 1931. 52—81. l.; U. a.: *Középkori kultúra, középkori költészet*, (Budapest, 1941.) 148—150., 277. l.

előtt egy olyan naptárkerék áll, amely 1416—35-ig tart, tehát már akkor nem lehetett használatban, amikor a kamanci huszita gyülekezet papjainak Moldvában fordítaniok kellett volna a szöveget. Ezenfelül a naptárkerék piros betűvel jelzi a szentek ünnepeit, már pedig Márkai Jakab jelentése szerint a magyar táboríták kipusztították a misekönyvekből az összes szentek neveit.⁴

Hogy a középkor végén, amikor az írott könyv nagy kincs volt, a forradalmi mozgalom hívei sokat keresgéltek volna megfelelő kritikai kiadás után, természetesen nem valószínű. Abból fordítottak, ami a kezük ügyébe esett, csak megfeleljen a célnak: a harc támogatásának, törvényesítésének, csak fegyver legyen a nép kezében. Válaszul ezt már régebben megmondottuk, úgy hogy bővebben visszatérni rá alig szükséges.⁵ A többi érvet azonban még nem érte cáfolat, amint az helyes lett volna és bár nyíltan a felszabadulás óta a bibliafordítás huszita eredetét kétségbe nem vonják, az ellenforradalmi felfogás ma is él, mondván, hogy az említett irodalomtörténészek részletekben bizonyították, s ezt nem lehet egyszerűen tagadásba venni.

A jelen tanulmány első feladata ezeknek az érveknek rövid cáfolata, ezen túlmenően azonban a huszita biblia eredetének közelebbi meghatározása, forradalmi jellegének elemzése, irodalmi jelentőségének hangsúlyozása. Jelentőségét I. V. Sztálin nyelvtudományi cikkeinek fényében kezdjük látni igazán, hiszen e fordítással a nemzeti öntudat és irodalmi nyelv kibontakozásának kezdeteinél állunk.

Szemellátható, hogy az antifeudális eredetet tagadó érvek nem magán a szövegen, a fordításon alapulnak, hanem külsőleges, esetleges tényezőkn. Ha pl. a naptárkerék időtartamát összhangba hozzuk azzal, — a már részben bizonyított — ténnyel, hogy a fordítás egyes részei még Magyarországon keletkeztek, még pedig nem is rövid idő alatt, éppen a naptárkerék érvényességének időszakában, akkor egyszersmind az is elveszti értelmét, hogy a forradalom során a szentek nevét kitörölték a misekönyvből, mivel a kamanci gyülekezet éppúgy, mint a többi délvidéki csoportok és huszita plebánosok a forradalom kitöréséig külszínre katolikusok voltak.

Márkai Jakab jelentésének idevaló pontját sem kell túlságosan tág értelemben venni. Az inquizitort sok helyre be sem engedték. Érintkezni az eléjehurcolt néppel csak tolnácsok útján tudott. Néhány olyan misekönyvet láthatott, amelyekből ki volt törölve a szentek neve. Viszont tudjuk, hogy az 1418—20 táján Csehországban feltűnt pikardok egy jelentékeny csoportja nem vetette el Mária és a szentek tiszteletét.⁶ Már pedig az inquizitor által

⁴ Ld. Jacobus de Marchia jelentését: »6§. Omnia nomina sanctorum delerunt de missali.« Közölve Kardos Tibor: *A laikus mozgalom magyar bibliája*, 79. l.

⁵ V. ö. U. a.: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*, Budapest, é. n. (1941.) 277. l.

⁶ A XIV. sz-i osztrák pikardokról állítják ezt: v. ö. G. Edmund Friess: *Patarener, Begharden, u. Waldenser in Osterreich*. Österreichische Viertel jahrschrift für katholische Theologie, Wien, 1872. XI. 247. l.; hasonló jellegű késői adat a morvaországi pikardok-

lejegyzett tételek között egy pont olyan fogalmazásban fordul elő, hogy kizárólag a pikardok tanításában látjuk viszont és egyéb adataink is vannak jelenlétükre.⁷

Sőt szerepük nem megvetendő a délvidéki korábbi eretnekségek (patarének) és a huszitizmus ideológiai egyesítésében, mert tanításuk kapocsként szolgált a kettő között. Ugyanilyen gyenge lábon áll az a tisztára formális érv, hogy a magyarországi husziták táboríták, akik eltörölték a misét, s így nem volt szükségük a hivatalos szövegbeosztásra, tehát nem is használhatták. A táboríták számára, akár csata előtt olvasták fel nekik a bibliai szöveget, akár csata után, akár az üldöztetések idején erdőkben, barlangokban, pincékben, vagy malmokban, édeskeveset számíthatott, hogy az éppen szükséges szöveget hogyan tagolták az egyes vasárnapok szerint. A valdensok mindenestre éppen ilyen perikópákat használtak. A délmagyarországi husziták pedig a miséből megtartották az evangélium és epistola olvasását⁸. Nem is tehettek másként, mert ezeken alapult a harci prédikáció.

Ezenfelül távoláll a tényektől, hogy a magyar husziták akár itthon, akár Moldvában kizárólag táboríták lettek volna. Jelentékeny részük már a huszas évektől fogva sem nem kelyhes, sem nem táborita, hanem egy harmadik felekezet tagja: orfanita volt. Az orfaniták vagy »árvák« felekezete Ziska halála után vált külön. Részint parasztokból toborzódott, de a városi plebejus, különösen Prága—Ujvárosi elem erősen volt benne képviselve.⁹ Közelállott a táborítákhoz társadalmi célkitűzés dolgában, de a miseliturgiát megtartotta. A misét természetesen cseh nyelven mondták. A szentek nevét pedig nem törölték ki a misekönyvből.¹⁰

ról: *Summa Picardicarum Rerum*, (1535). Kiadta Döllinger: *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München, 1890. II. Bd. 638. l. — Révész Imre akadémikus hívja fel figyelmemet arra a tényre, hogy a szentek névnapjának megtartása nemcsak egyes eretnek és huszita csoportoknál folyt tovább, hanem az egész reformátori protestantizmusban.

⁷ E tétel fogalmazása: »In hostia est sola caro Christi et in calice solus sanguis.« Jacobus de Marchia, 4.§ i. h. 79. l.; v. ö. *Articuli de Picardis*, kiadta K. Höfler; *Geschichte der hussitischen Bewegung in Böhmen*, Fontes Rerum Austriacarum. Scriptorum, Wien, 1856. 513. l., *Tractatus contra errores Picardorum* (1422-ből). Kiad. Döllinger: i. m. II. 692. l.; *Summa Picardicarum Rerum*, u. o. 637. l.; pikardok, azaz adamiták jelenléte a Délvidéken 1453-ban, v. ö. Eugen Jacob: *Johannes von Capistrano*, Breslau, 1903. I. 126. l.; Kapisztrán az erdélyi püspökkel tárgyal, de az eretnekség Horvátországban és Boszniában is feltűnt. Parasztok voltak, mert »jobagiones«-nek nevezi őket.

⁸ A valdensok főleg perikópákat olvastak, v. ö. M. Deanesly: *The Lollard Bible and other medieval biblical versions*, Cambridge, 1920. 64. l.; a délmagyarországi husziták evangéliumolvasásáról: »in missa sufficit legere solum epistolam et evangelium.« Jacobus de Marchia, 2.§, u. o.

⁹ V. ö. *Chronicon veteris collegiati Pragensis*. Kiadta Höfler: i. h. 90. l.; *Chronicon Palatinum*, u. o. 62. l.; Magister Johannes Papusko emlékirata, u. o. VII. 160. l.

¹⁰ V. ö. *Chronicon veteris collegiati Pragensis*, i. h. 88. l.; *Chronicon Palatinum*, i. h. 59. l.; az 1432-i prágai zsinaton az orfaniták »de ritu missandi more ecclesiae... sicut magistri practicare promittentes«, u. o. 62. l.; Magister Johannes Papusko: »Huius fraternitatis fundamentum fuit fere tale, quale Taboriensium, solum quod in ornatibus et in ecclesia, quando erant in civitatibus, missabant, jejunia et sanctorum festivitates et quaedam huius similia strictius quam fratres de Thabor observabant.« I. h. 160. l.

Már most Timár Kálmán, aki bibliafordításunk premontrei eredetét vitatta, hazugságnak nevezte azt a hagyományt, hogy a moldvai magyar husziták magyarul énekelték a misét, az erre vonatkozó történeti emlékeknek pedig eltérő magyarázatot igyekezett adni. Pedig ezek a történeti emlékek igen kényelmetlenek voltak. Bandini püspök 1646—47-ben járt vizitátorként Moldvában és részletes, pontos jelentésében világosan megmondja, hogy a moldvai német huszitáktól németnyelvű misekönyv maradt, hogy a Huszvárosiak még a huszita korból származó szokás alapján magyarul mondták a misét és a vecsernyét, hogy az olyan magyar falvakban, ahol csak deák volt, megelégedtek az evangélium magyar nyelvű magyarázatával és magyar énekléssel.¹¹

Timár Kálmán úgy próbálja hatálytalanítani a tényeket, hogy a német husziták misekönyvéről feltételezi, hogy egyike azoknak a németnyelvű misekönyveknek, melyeket — akárcsak a bibliai szövegeket — Németországban már a reformáció előtt nyomtattak a világi hívek okulására, hogy kövessék a szertartásokat; a magyar husziták magyar nyelvű miséjéről szólva feltételezi, hogy Bandini nem azt akarta mondani, ami szövegének világos »betű szerinti« értelme, hanem csupán a nemzeti nyelvű éneklésre vonatkozik kitétele; a magyar deákok istentiszteletéről pedig, mely olyannyira hasonlít a táboritákéhoz, csak annyit jegyez meg, hogy ezeket a deákok tartották »a maguk módján«.¹²

Ezzel szemben Bandini különböző körből vett, de egybevigó híradásának komoly okai voltak. A husziták magyarországi központja 1435-ig Nagyszombat volt, melynek őrsége és kapitánya, Blaskó orfanita volt. Jellemző erre

¹¹ A német misekönyvről: «...scilicet Missale Romanum aliud Germanicum ab Hussitis relictum», ld. *Codex Bandinus* (ed. V. A. Urechia, Bukarest, 1895. 67. l. Teljes magyar fordítását kiadta Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*, h. n. é. n. Függelék, i. h. 463. l. A magyar misére vonatkozó rész: »Fermentum illius temporis est, quod Hussiani Ungarica lingua Sacrum et Vesperas huc usque cantarunt. Quod nos cum populi satisfactione sic attemperavimus, ut omnia ad Sacrum pertinentia latine fierent, et alique piae Cantiones Ungaricae ante et post Sacrum pro devotione Populi audirentur.« Ld. *Codex Bandinus*, 24. l. Domokos: i. m. 431. l. Magyarul: »Ennek a kornak a kovásza volt, hogy a husziak mindmáig magyarul végezték a szentmisét és a vecsernyét. Ezt mi a nép belegegyezésével odamérsékeljük, hogy mindaz, ami a szentmiséhez tartozik, latinul történjék, a mise előtt és után azonban a nép néhány jámbor magyar éneket énekelhessen ajtatosságának emelésére.«

¹² A német husziták misekönyvéről Timár: i. m. 22. l. Természetesen nem sokat számít, hogy a huszitáktól fennmaradt misekönyv eredetileg katolikus nyomtatvány volt-e, vagy sem. A lényeges az, hogy a szemtanú Bandini szerint a huszitáktól maradt fenn. Ami viszont a hívők »okulására« nyomtatott bibliákat illeti, a helyzet eléggé világos. Német nyelvű Újtestamentum 1466-ban jelent meg először cenzor és nyomtató feltűntetése nélkül, ami a legnagyobb ritkaság. A kiadó olyan személy volt, aki eretnek hírből állt (v. ö. Deanesly: i. m. 121—123. l.) Cenzor Heidelbergben csak 1480-ban fogadta el, Kölnben 1479-ben. Itt a következő évben megjelenő kiadás olyan helyeket említ fel, ahol erős volt a valdens eretnokség és az előreformációs devotio moderna (u. a.: 121. l.). Ugyanezen évben Kölnben flamand biblia jelenik meg ugyancsak cenzor nélkül. (U. a. 126. l.). Mindenesetre Berthold, mainzi érsek 1485—86-ban elégettette a kinyomtatott német bibliákat. V. ö. K. Burdach: *Die nationale Aneignung der Bibel*, Festschrift Mogk, Halle, 1924. 240. l.

a városias plebejus ágra, hogy pl. Bánban a megtelepedett husziták posztógyártással foglalkoztak.¹³ Bandini szerint Husz városát Pozsony és Sopron környéki husziták alapították, akiket Hunyadi Mátyás űzött ki 1460-ban. Azonban a legrégebb huszi anyakönyvek 1435-ben kezdődnek és Forrófalvának ugyancsak 1435-ben épült a temploma.¹⁴ Az 1435—36-os évek döntőek a huszitizmus kirajzása szempontjából. A lipani csatavesztés után az orfanitákat is kiszorítják Nagyszombatból és a husziták a szélrőzsa minden irányában szétviszik a felkelés szellemét. Keletmagyarországról, a váradi egyházmegyéből, Erdélyből, Délmagyarországból megsokasodnak a hírek a paraszt-ság forrongásáról (1436.). Világos tehát, hogy Husz városának első telepe és az első nyilvánvalóan orfanita raj Moldvába telepedése ekkorra tehető.

Más kérdés, hogy a pozsonyi és soproni magyar és német husziták ugyan-ehhez a csoporthoz tartoztak-e? Azóta egy negyedszázad telt el és hivatalosan csupán egy huszita felekezet létezett, a kelyheseké. 1450-tájáról való történeti adatok azonban arról tanúskodnak, hogy mind a táboríták, mind az árvák felekezetének maradványai a kelyhesek között húzódtak meg. Ez azt jelenti, hogy a hívők radikálisabbak voltak, mint papjaik, hogy a rítus a kelyhesek teljes rítusa volt, mely részben, vagy egészben nemzeti nyelven folyt.¹⁵ Ezt megerősíti az a tény, hogy 1449-ben a felvidéki husziták hatására néhány szepesi és sárosi egyházban két szín alatt áldoztak, ami — a nemzeti nyelvű perikópaolvasással együtt — a kelyhes minimális követelést mutatja, hogy 1465-ben, mikor Mátyás király Kosztolányt elfoglalta, Svehla vár káplánja is kelyhes volt.¹⁶

1460 körül tehát Moldvában ugyancsak használhatták perikópákat és a szentek neve nem jelentett különösebb akadályt. Azonban egyéb adataink is vannak. Fest Sándor egy figyelemreméltó tanulmányban bibliafordításunk körül nagy szerepet tulajdonít az angol származású Peter Paynenak, más néven Petrus Anglicusnak, aki a nemzeti nyelvű bibliafordítások egyik leghevesebb szószólója és hirdetője volt. Mint Wycliff lelkes tanítványának menekülnie kellett Angliából. Csehországnak vette útját, résztvett különböző teológiai vitákon és nagy szerepet játszott a huszita forradalomban. J. Palmov

¹³ Az orfaniták magyarországi hadjárataira és nagyszombati központjára ld. *Chronicon Treboniense*, kiadta Höfler : i. h. II. 61—62, 90. l.; Gerő János : *A cseh husziták Magyarországon*, Besztercebánya, 1910. 38—39, 44. l. A Bán-i husziták posztógyártása, u. a. 46. l.

¹⁴ A huszi anyakönyvekről ld. Franz J. Sulzer : *Geschichte des transalpinischen Daziens*, Wien, 1782. III. 560. l. A forrófalvai fatemplomról, ld. Domokos : i. m. 102.

¹⁵ Höfler három emlékiratot is közöl Podjebrád György korából, melyek ezt bizonyítják. Jellemző, hogy a miseliturgiát kiemelik : »Item canuūt missam aliqui integram, ut maiorem augeant errorem.« A fennmaradt csehnyelvű missalék alapján világos, hogy egyesek végig nemzeti nyelven mondták, mások csupán az episztolát és az evangéliumot olvasták fel cseh nyelven. Ez utóbbihoz Rokyczana minden körülmények között ragaszkodott. Az idézett emlékirat Höfler : i. h. VII. 181—189. l. A felvidéki fratres (bratri) inkább harci, mint vallási közösség volt.

¹⁶ A két szín alatti áldozásról ld. C. Wagner : *Analecta Scopusii*, Viennae, 1774. 29. l. ; Svehla kelyhes papjairól v. ö. Gerő : i. m. 149. l.

és F. Bartos nyomán Fest Sándor kimutatja, hogy Peter Payne életének több ismeretlen szakaszát Moldvában töltötte éspedig az elsőt minden valószínűség szerint 1443—48. között. Bartos nyomán arról is tud, hogy 1451-ben Moldvából a konstantinápolyi görögkeleti pátriárkának egyházi tárgyú jelentést küldött. Fest Sándor a nemzeti nyelvű bibliafordítások apostolának Peter Paynenak következképpen nagy jelentőséget tulajdonít a magyar bibliafordítás bátorításában, annál is inkább, mert hiszen a kamanci huszita gyülekezet és a bibliafordítók Peter Payne ott-tartózkodása előtt néhány évvel érkeztek csupán Moldvába.¹⁷

Ezeken a nyomokon továbbhaladva huszita forráskiadványok alapján tisztázni igyekeztünk Peter Payne moldvai, sőt konstantinápolyi tartózkodásának jellegét. Ez a következőkben határozható meg. Rokyczana, prágai kelyhes érsek látva, hogy a katolikusok minduntalan erőszakhoz nyúlnak és nem akarják megtartani azt a egyességet, mely a bázeli zsinaton közöttük és a kelyhesek között létrejött, tárgyalásokat kezdett a konstantinápolyi görög pátriárkával abból a célból, hogy a huszita egyház helyzetét megerősítse. A tárgyalások csatlakozásra irányultak, vagy legalábbis meg akarta velük félemlíteni a katolikusokat és így engedékenységre bírni. A tárgyalások 1451—52-ben már folytak, de nagyon meglehet, hogy már korábban is. Megállapítható, hogy ennek a közeledésnek egyik legfőbb sugalmazója Peter Payne volt.¹⁸ Feltehető, hogy már moldvai elrejtőzése idején foglalkozott ezzel a gondolattal nem csupán 1451-ben. Azokban a teológiai vitákban, melyekben résztvett, gyakorta hivatkozott a görög-keleti egyház szokásaira, amit annál inkább megtehetett, mert ezeken a vitákon a liturgiát megtartó orfanita pártot képviselte hivatalosan. Peter Payne radikálisabb volt a kelyheseknél, de a táboritákhoz csak végszükségben és ideiglenesen csatlakozott. Amikor tehát a görög-keleti egyház felé a közvetítő szerepét játszotta és ebből a célból mintegy programot adva a Constantinus Anglicus nevet is felvette, nem tett egyebet, mint eddigi görögbarát és orfanita álláspontját vitte tovább. A görögkeletieknek éppenúgy, mint az orfanitáknak nemzeti nyelvű liturgiájuk volt és a szentek tiszteletét megtartották. Az egyesség keresése Moldvában különösen hasznos gyakorlati feladatot jelentett a görögkeleti többség és a husziták békés együttélése szempontjából. A J. Palmov által idézett levélben a konstantinápolyi pátriárka környezetéből megdicsérik Peter Paynet, mivel Moldvában *»a németek és magyarok közül sokukat hozzánk hozotta»*¹⁹. Mindebből világosan

¹⁷ V. ö. Fest Sándor: *Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez*. Angol Filológiai Tanulmányok, I. Bp. 1936. 24—41. l.

¹⁸ Rokyczana »munkatársának« nevezte Peter Paynet. (Höfler: i. h. 177. l.) A levelezésből kiderül, hogy az angol huszita Constantinus Anglicus néven önként ment Konstantinápolyba, sőt már másodszor fordult meg a tárgyalások során. U. o. 174—177. l.

¹⁹ James Baker: *Peter Payne. A forgotten great englishman*. London, 1894. 72. l. foglalkozik bázeli hivatalos szereplésével. A prágai országgyűlésen (1433. jún. 12.) ugyancsak mint az orfaniták képviselője szerepel (U. o. 83. l.). A lipani katasztrófa után egy időre a táboritákhoz csatlakozott. 1452-ben mint Rokyczana, a kelyhes érsek híve tűnik

következik, hogy Payne Moldvában is elméletben és gyakorlatban egyaránt az orfanita megoldást képviselte, méghozzá magyarok között, akik korábban talán más árnyalatot képviseltek! Ezzel úgy véljük, bizonyítva van, hogy a moldvai magyar huszitáknak szükségük lehetett akár perikópákra is és nem tartották fontosnak a szentek nevének kitörlését a naptárkerékből.

Nem foglalkoztunk még Gálos Rezső, illetve Timár Kálmán azon állításával, hogy a gyulafehérvári ferences krónikának Tamás és Bálint bibliafordítására vonatkozó helye egy késői, XVII. századi folytatónak a műve, vagy XVIII. századi másolójának betoldása és csak az egyik változatban van benne.²⁰ A legfőbb történeti források egyikének hitelességét kívánták így megingatni. Hogy ez a forrás mennyire hiteles, a legkisebb dolgokban is, arra álljon itt a következő példa: a krónika ugyanezen részében ugyanezen változatban a bejegyző elmondja, hogy Balázs kamanci plébános, aki huszita volt, később bácsi főesperes lett és életét »dicséretreméltóan« (laudabiliter) fejezte be.²¹

Korabeli pápai regesztákból bizonyítható, hogy Balázs valóban főesperessé lett, de arról is, hogy mit jelent a »dicséretreméltó« jelző. Balázs főesperes ugyanis a vizsgálat során árulóként viselkedett, aki huszita társait hóhérkézre adta.²² Azt látjuk tehát, hogy a vitatott bejegyzés egyetlen részlete és célzása mögött is pontosan meghatározható történeti igazság rejlett. Miért vonjuk akkor kétségbe világos, határozott, egyértelmű kijelentéseit? A bejegyző saját bevallása szerint olvasta a fordítást, természetesen, hogy pontosan volt értesülve a szöveghagyományokról is. Éppen ezért, amikor a fordítás közvetlen analizésére visszatérünk, már pedig ezt kell tennünk, mert a kérdés tárgya ennek a szövegnek nem csupán a helyesírása, hanem a jellege, a belső története, akkor a ferences krónikának azzal a híres bejegyzésével kell kezdenünk, mely a fordítás egyik jellemző sajátosságáról, a »szent szelletről« tett.

fel és közvetítése azt mutatja, hogy visszatért az orfanita álláspontra. Műveiből kiderül, hogy nem a szertartások ellen, hanem a felük való visszaélés ellen hadakozott. U. o. 143. l. A pátriárka levelét ld. Fest: i. m. 34. l.

²⁰ V. ö. Gálos: i. m. 37. l. — Ezzel szemben a szóbanforgó rész után a krónika folytatója beírta, hogy mindezt a kortárs Szalkai Balázs könyvéből vette, aki ezeknek a soroknak írásakor még életben volt. Ld. Blasius de Zalka et continuatorum eius Cronica Fratrum Minorum de observantia, kiadta Toldy Ferenc: *Analecta Monumentorum Hungariae Historica*, Tom. I. 241. l.

²¹ »...ubi etiam Magister Blasius, Magister capellae in praedicta Kamancze propterea fugam dedit: veniens autem Bachiam, ubi et praepositus maior erat, vitam revocando finivit dies suos laudabiliter.« Ld. Toldy: i. m. 239. l.

²² Ld. *XV. századi pápák oklevelei, II.* Kiadta Lukács Pál, Budapest, 1938. no. 973.

II.

Még egyszer szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a fentebb átfolt érvelés meg sem kísérelte, hogy elemezze a fordítás jellegét. Ennél még a ferences krónika is többet tett, amikor bejegyzője szószerint így ír: »Hogy tehát mennyi és mekkora volt bennük az eretnekség (én magam is olvastam), senki azt el nem számlálhatja, ebből is látszik, hogy egyszerű diákok voltak. Amint a közmondás tartja: »együgyű teológus tiszta eretnek.« Ugyanis ezt a szót, sanctus spiritus úgy fordították: szent szellet.»²³

A bejegyző szerint tehát a fordítók nem gúnyolódni akartak a szentlélek felől, hanem kánoni fordítás helyett valamiféle »együgyű« teológiai elvből kiindulva eretnek fordítási megoldást hoztak létre, amilyenből a műben szerinte még sok-sok hasonló van. Érdemes behatolni a szóbanforgó kitételbe, mert a HtB (Huszita Biblia) eredetének kulcsát adja kezünkbe.

Felmerül a kérdés, vajjon a »szent szellet« kitétel a maga korában valóban megbotránkoztató volt-e, vagy pedig mint Mészoly Gedeon állítja, a krónikás szemében minden, ami különös volt a fordításban, eretneknek tűnt fel, miután azt hallotta, hogy a munka huszita eredetű.²⁴ Szerencsére rendelkezésünkre áll összehasonlítási alapul a Münchener-kódex másolatánál nem is egészen két emberöltővel későbbi fordítás, a Jordánszky-kódex bibliafordítása (1516—19.). Ehelyütt nem akarunk kitérni a Jordánszky-kódex bibliafordításának elemzésére, mindössze annyit kívánunk megjegyezni, hogy a fordítás egy, a katolikus egyházon belüli reform-mozgalomnak, a devotio modernának eredménye és fordítása több helyütt tudatosan szembenáll a HtB fordításával, ugyanakkor pedig egyes prólogusai eretnek-ellenes kirohanásokat tartalmaznak. Tehát a mű alkalmas az összehasonlításra. Meg kell állapítanunk, hogy a katolikus jellegű Jordánszky-kódex általában a »lélek« szót használja a nem testieknek felfogott lények jelölésére. »Lélek« a »szent lélek«, Jézus, Mária szellemei, de az ördög is, megbélyegző jelzővel, mint hogy »gonosz«, »fertézetes«. Néhány helyen használja a »szellet« kifejezést is. Azonban kizárólag az ördög, a gonosz démon értelmében.²⁵ Tehát a »szellet« a Jordánszky-kódex katolikus fordítója szerint egyedül az ördögöt jelenti: ebben van a »szent szellet« kifejezés vita-

²³ »Quot ergo et quanta in eis apparet haeresis, sicut et ego legi nemo hominum numerare possit, ex quo fuerunt simplices literati, iuxta proverbium vulgare simplex theologus purus hereticus est, nam istam dictionem Spiritus Sanctus exposuerunt sicut zenth zelleth.«

²⁴ V. ö. Mészoly Gedeon: *Legrégibb bibliafordítóinkról*. Magyar Nyelv 1917. 79—81. l.

²⁵ V. ö. Lukács IX. 41. a Münchener-kódexben így hangzik: »Lecjéte ötöt az ördög«; a Jordánszky-kódexben viszont: »Lecjéte ötöt a szellet.« Egy másik hely: Lukács: X. 20. a gonosz lelkekről a Münchener-kódexben így hangzik: »Ne örölyetek, mert szelletek engednek tünetek.« A Jordánszky-kódex: »De abban ne akarjatok örölyni, hogy a szelletek tünetek engednek. Másik példa, Lukács IX. 39., a Münchener-kódex szerint: »És ime a szellet megfoglalta ötöt.« A Jordánszky-kódex: »Íme a szellet elragadja ötöt.«

tott eretnekségének kulcsa! Ilyen értelemben fogta fel eretneknek a gyulafehérvári ferences krónika a kifejezést és a fordítást.

Ennek az eretnekségnek a lényegébe akkor tudunk belelátni, ha tekintetbe vesszük, mit fordít a HtB szellellet? És vajjon kizárólag ezt a kifejezést használja-e? Kiderül, hogy a fordító csak akkor használja a »szellet« kifejezést, amikor a Vulgatában *spiritus* áll. Amikor azonban a latin eredetiben *anima* fordul elő, azt a »lélek« szóval fejezi ki magyarul.

A HtB éles különbségtételére a katolikus teológia nem nyújt semmi alapot, ellenben a Balkánon és a Délvidéken elterjedt bogumil, másként patarén eretnekségek teológiája (akiket nyugaton katharoknak neveztek) világos magyarázatot ad.

A patarének szerint ugyanis az emberi lélek két részből áll. Az egyik az *anima*, mely nem egyéb, mint azon angyaloknak lelkei, akik Lucifer lázadásakor az égből lebuktak és azóta vezekelnek, állati vagy emberi testbe zárva, a másik pedig az isteni *spiritus* a vigasztaló lélek (*spiritus paraclitus*, tulajdonképpen »segítő lélek«), mely a patarén felavatási szertartásban száll át az emberbe és egyesül az előbbi lélekrésszel.²⁶ Ezt a vigasztaló lelket a már régebben felavatott hívők, az ú. n. »tökéletesek« (*perfecti*) birtokolják. Elsősorban a gyülekezet előljárója, vagy annak helyettese közli a »vigasztaló lelket« a felavatandóval, miközben kézfeltétellel megáldja és felolvassák a János-evangélium első tizenhét versét.²⁷ Patarén felfogás szerint a két lélekrész között természet dolgában igen nagy a különbség. Az *anima* a pusztá létezés, a vegetatív élet hordozója, viszont a *spiritus* egyrészt az emberi szellem aktív tevékenységét jelenti, a cselekvést, alkotást, gondolkodást, másrészt erkölcsi tökéletességet adó, jövőbelátó, isteni jellegű, mely képes el is hagyni az emberi testet, hogy aztán később visszatérjen bele.²⁸ Csakis ezzel az alapvető patarén felfogással lehet megmagyarázni, hogy a HtB az animát »lélekkel« a spiritust pedig »szellellettel« fordítja.

Konkrét bizonyítékaink vannak arra, hogy a fordító a »lélek« kifejezés alatt valóban a tökéletlen vegetatív lelket értette, a »szellet« kifejezés alatt pedig a tökéletes isteni szellemet. Az Apokrif-kódex zsolttárrészének szerzője végig pontosan betartja ezt a patarén elvet, csak három helyen tesz kivételt, ez a három hely azonban csupán látszólagos, sőt megerősíti a rendszert,

²⁶ Részletesen kifejti az összes források alapján a patarén tanok legjobb összefoglalója Edmond Broeckx : *Le catharisme*, Hoogstraten, 1916. 48, 50, 75—76. l. ; világosan látszik, hogy a pataréneknek önmagukról alkotott azon felfogása, hogy ők a bukott angyalok lelkei, a katolikusokban azt a meggyőződést keltette, hogy akkor a patarének semmi mások, mint ördögök. Mert a katolikus hitvilág szerint az ördögök a Luciferrel bukott angyalokkal azonosak. Így lett a »szellet«, mely a felavatott patarének jellemzője, a Jordánszky-kódexben az ördöggel egyértelmű. Egyébként a valdensék is lépten-nyomon, »démonoknak« nevezték a pataréneket.

²⁷ V. ö. Broeckx : i. m. 188—190. l.

²⁸ A két lélekrész különbségére ld. Döllinger : i. h. 218. l. ; Broeckx : i. m. 75. l. Arról, hogy a spiritus képes kilépni a testből, ld. Döllinger u. o. ; Broeckx : i. m. 74. l.

ellenpróbát ad. A 76. zsoltárban Dávid király arról beszél, hogy meg akarja tisztítani belsőjét a szennytől. Jóllehet a Vulgata a lélek kifejezésére spiritust használ, a fordításban nem szellet következik. A paratén fordító ugyanis úgy gondolkozott, hogy a szövegben csak tévedés lehet, mert a »spiritus«, az isteni vígasztaló szellem tökéletes. Azt nem lehet szennytől megtisztítani. Ezért a latin kifejezés a vegetatív értelmű »lélekkel« fordítja. »Megseprem vala én lelkemet«. (Zsolt. LXXVI. 7.)

Ugyanígy jár el egy másik helyen, ahol a zsoltáros arról panaszkodik, hogy lehanyagolt lelki ereje (defecit spiritus meus). A fordító szerint éppen a spiritus adja az erőt az embernek, nemhogy lelankadhatna. Ezért így fordít : »Mégfogyatkozott én lelkem« (Zsolt. CXLII. 7.) ; viszont egy zsoltárral előbb, ahol arról volt szó, hogy a spiritus eltávozott, elhagyta a zsoltározót, ott megmarad a szellet kifejezésnél, mert patarén felfogás szerint a spiritus kiléphet az emberből. (Zsolt. CXLI. 29.)

A harmadik, ellenpróbaszerű helyen a zsoltározó istenéhez e szavakkal fordul : »Ki angyalaid szellemekké teszed, és szolgálodat égő tűzzé.«³⁰ A fordító ismét patarén módon tolmácsol. Tudja, hogy a lezuhant angyalok lelkei (a mérsékelték szerint két félrevezetett angyal, Ádám és Éva lelke) alkotják az emberi animát. Tehát így adja vissza a latin szöveget : »Ki teszed angyalaidat lelkekké.«³¹

Bár félreértésre a fentebbi példákban sem lehet hely, két további olyan szövegrész fordul elő, mellyel betetőzi eljárásának következetességét. A Bécsi-kódexben Dániel próféta egyik híres szövegrészeiben (az ú. n. Benedictus. Dániel, III. 84—87.) felszólítja lefelé haladó fokozatban Izrael népét, hogy áldják Istent. E fokozatok : *papok, lévíták, igazak, szent és alázatosszívűek*. Patarén felfogás szerint azonban egyedül a fölvavatott »tökéletesek« olyanok, akiket szenteknek és alázatos szívűeknek lehet nevezni ; a fordító ezért megütközött rajta, hogy éppen a fölvavatottak maradtak utoljára. Ezért a Vulgata két versszakát, a 86-at és a 87-et önkényesen fölcseréli s most már a »szentek« vannak elől s csak utána következnek az »igazak«.³²

Azonban patarén felfogás szerint még mindig érthetetlen a szöveg. A Vulgata 86. verse pl. azt mondja : »Igazak szellemei és lelkei, áldják az

²⁹ A 141. zsoltár szóbanforgó része pontosan így hangzik : »In deficiendo ex me spiritum meum« (4. vers). Az Apoc-kódex fordításában : »Én szellememnek én belöllem megfogyatkozotban...«

³⁰ Az eredeti szöveg : »...qui facis angelos tuos spiritus et ministros tuos ignem urentem.« (Zsolt. 103—104.)

³¹ Az abszolút dualista tanításra ld. Broeckx : i. m. 64. l. ; a relatív dualista tételre u. a. 61. l.

³² A felavatottak azon az alapon »szentek«, hogy a kathar tanítás szerint a »vígasztaló szent szellemet« (a Münchener-kódex fordítása szerint »vígasztalándó szent szellet«) elnyerték. Ez a lélekrész valamikor együtt volt (az angyalok bukása előtt) a hűtlenné vált lélekrésszel, az animával. De mivel hű maradt istenéhez, fennmaradt az égben, mindaddig, amíg a consolamentumban nem egyesül az anima-val. Hűségéért nevezték »szent«-nek. V. ö. Broeckx : i. m. 49. l.

Urat (Benedicite spiritus et animae iustorum Domino).« A patarén hierarchia szerint tagolva a felavatottak a »szenteknek« felelnek meg, a fel nem avatott hívőknek (credentes) pedig a biblia szövegében az »igazak«. Így is cserélték fel a fentebb idézett két verset. Ha azonban a felavatatlanok az »igazak«, akkor a szövegben ismét ellentmondás van, mert a felavatatlanoknak még nincs »szellemük« (spiritus), azt csak a consolamentumban fogják megkapni. A fordító szerint tévedés kell, hogy legyen a szövegben, a »szellet« nem tartozhatik a felavatatlanokhoz és így fordít : »Úrnak szellei és igazaknak lelki jól mondjátok Úrnak dicséretét.« Hogy ezt végrehajthassa, kibővítette a bibliai szöveget és a patarén teológiában jól ismert, »vígasztaló szellemek« fogalmát toldotta bele (Úrnak szellei, spiritus paraclitus), melyeket, isten boesájt a felavató szertarásakor a patarén felavatandókra. Ezáltal Dániel próféta szövegét szabályos patarén imává alakította át.

A patarén teológia ugyanilyen élességgel szól bele a fordításba a János-evangéliumnak azon a helyén, amelyben Jézus a samariai asszonnyal beszél arról, hogy az embernek istent nem templomban, vagy a hegyen kell imádnia, hanem bensejében és igazságban (János, IV. 23—24.). Itt az eredeti latin szöveg az egymásután következő versszakokban csaknem szó szerint azonos. Mindkét versben arról van szó, hogy istent »in spiritu et veritate« kell imádni. A különbség mindössze annyi, hogy az előző versben csupán az *igaz imádókról* van szó (veri adoratores), az utóbbiban pedig kimondja, hogy az *Atya lényege a szellem*, ezért szükséges, hogy, akik őt imádják, *lényege szerint imádják*. A patarén fordító a kétszer megismétlődő »in spiritu et veritate«-t kétféleképpen adja vissza : az *igaz imádók »lélekben* és igazságban imádják«, az Atyát *lényege szerint tisztelő* viszont »szelletben és igazságban« kell, hogy imádják. Mármost tudni kell, hogy a kathar jelöltek legfőbb vallásos cselekménye az »imádás« (adoratio) volt, amikor a felavatatlanok letérdelve a tökéletesek padjai előtt feléjük nyújtották kezüket ezzel a kéréssel : Áldjatok meg! Mire azok így válaszoltak : Áldjon meg benneteket az Isten! Ez a meglehetősen sokszor megismételt cselekmény patarén felfogás szerint »jobbult« (meli- oramentum) eredményezett.³³ A patarén fordító tehát a szóbanforgó két vers közül az egyikben az *igaz imádókat* úgy fogta fel, mint »igazakat«, fel nem avatottakat (credentes), akik adorálnak. Viszont bennük még csak »anima« van, tehát Istent csak »lélekben« imádkozhatják. Ezzel szemben a tökéletesekre Isten már kiárasztotta szellemét, ők *lényegileg azonosak az istenséggel*, ők tehát »szelletben« imádkoznak.³⁴

Szembetűnő mindezekben, hogy a patarén fordító milyen önkényesen jár el a Vulgata szövegével szemben. Ilyenkor a patarén biblia-magyarázók

³³ V. ö. Dollinger : i. h. 4, 18, 19, 25, 30, 39. l. ; Broeckx : i. m. 153. l.

³⁴ A bibliának ez a helye náluk sarkalatos pont volt. A kőből épült templomokat a katharok Steinhaus-oknak gúnyolták. V. ö. Broeckx : i. m. 147. l.

azt tanították, hogy ők most állítják helyre a szöveget eredeti állapotába, melyet a hamis papok kiforgattak és megváltoztattak.³⁵

Tehát a HtB fordítójának teológiája részletekbe menően pontos patarén tanítás. Mindamellett a »szellet« és »lélek« szavak használatában a szöveg mutat bizonyos változást. Egy része következetesen kitart a patarén elvek mellett egy-két helytől eltekintve, amelyre visszatérünk, a másik rész azonban, pontosan a Münchener-kódex Máté- evangéliuma a Jordánszky-kódexszel összhangban a »szellet« kifejezést csak az ördögre használja, még hozzá minden esetben, teljesen következetesen. Ugyanekkor az égi lények szellemére következetesen a »lélek«, illetve »szentlélek« szót használja.

A »szellet« és »lélek« kifejezések patarén elvű használata a legkövetkezősebb a János- evangéliumban, ahol 19 esetben fordul elő ilyen értelemben és mindössze egy helyen megokolatlanul és szabálytalanul (III. 5.). A Lukács- evangélium 12 patarén értelmezésű helyével szemben a *spiritus* kifejezés csak kétszer fordítódik megokolatlanul »lélek« szóval. (I. 42, IV. 1.) A Márk- evangéliumban az arány kezd kiegyenlítődni. A »szellet« öt esetben jelenti a keresztény hitvilág égi szellemeit,³⁶ és ugyanezekre csak kétszer használja a »lélek« kifejezést. (I. 10, III. 29.) Az Apoc. kódex zsoltár része teljesen következetes módon patarén. A Bécsi-kódex csupán három helyen rendellenes. Ha mármost megfigyeljük az ú. n. szabálytalan kitételeket, vagyis a patarén felfogástól eltérő kitételeket, akkor kiderül, hogy azok mindig feltűnő pontokon állnak. A Bécsi-kódexben péld. előszavakban. A Münchener-kódexben az evangéliumok legelején és kivétel nélkül olyan helyeken, ahol közvetlen közelben ugyanarra a »spiritus« kifejezésre a magyarban a »szellet« szót használja. A jelek szerint tehát ezek a kivételek célzatosak. Szemmelláthatólag a szöveg védelme érdekében kerültek a szövegbe, azt a meggyőződést akarják kelteni a hallgatók, illetve olvasókban, hogy a jóértelemben vett szellet teljesen egyértelmű a »lélekkel«, illetve »szentlélekkel«. A Máté- evangélium fordítója már belátja, hogy ez nem elég és elveti a patarén használatot. Később látni fogjuk, hogy a fordítók tudatosan gazdag szinonimákat adnak egy-egy lefordított latin szóra, vitázó szándékkal. Azonos módszerrel dolgoznak, de egészen más célokból, amikor a szelletet egyenlősítik a feltűnő helyeken. A Máté- evangéliumban azonban, mely feltehetőleg a fordítás legutolsó tagja, ezt a módszert is elveti.³⁷

³⁵ U. a. 240., 249—50, 253, 263. l.

³⁶ A Márk- evangélium gyakran használja az ördögre a »fertőzötes szellet« jelzős kitétel. De ezt a fogalmat a patarének élesen megkülönböztették a »szellettől«, mely jó természetű. Szerintük a rossz isten is megteremtette a maga lelkeit és szelleit (V. ö. Broeckx : i. m. 75. l.) A fel nem avatott patarének imájukban jó istenségükről úgy emlékeznek meg, mint »a jó szellenek atyjáról« (pater bonorum spirituum). V. ö. Dollinger : i. h. 237. l.

³⁷ Bécsi kódexben az említett három védő- magyarázó azonosítás, már abban a részben fordul elő melyet a »Márk- evangélium fordítója« készített (Dániel próféta könyve utáni részek : Hózeás I. prológ ; Joel I. és II. prológ ; Mikeás prológ).

Álláspontunkat alátámasztja Szily Kálmán nyelvi vizsgálata, aki igen nagy valószínűséggel mutatta ki, az egyes részek különleges nyelvi sajátságai alapján, hogy a HtB megfelelően a ferencendi krónika történeti adatainak, két fordító között oszlik meg, az egyik a Máté-evangéliumot fordította és a Bécsi-kódex valamivel nagyobbik első felét, a másik a többi evangéliumot és a Bécsi kódex valamivel kisebb második felét.³⁸ Ezt alá tudjuk egyéb érvekkel is támasztani. Az egyik fordító pl. a tunicát csak »szoknyával« fordítja az általa fordított részekben, a másik »köntösnek« és szoknyának, az egyik következetesen igyekszik magyarul visszaadni a clibanust és a Bécsi-kódexben már sikerül is eltalálnia, hogy »kemence«, a másik lefordítatlanul bennhagyja a szövegben.³⁹

Valószínű mindkét fordító belső átalakulása (az egyiké erősebb, a másiké felületibb) a moldvai tartózkodás során. Valóban a moldvai ferencesek 1462-ben már csak egy-két olyan tételt tudnak feljegyezni, melyeken felismerhetők a patarén nyomok. Ezek is csupán Jézus testi voltát és kínszenvedésének eszközét, a keresztet illetik.⁴⁰

Szily Kálmán megállapítása teljes mértékben alátámasztja azt a régebbi megfigyelésünket, hogy a Márk-prolóógus önéletrajz jellegű. A fordító az apostol személyében önmaga élettörténetét adja elő. Hihető, hogy a János-evangéliummal kezdte munkáját, mint amely a patarének számára a legfontosabb volt, utána következett soron a Lukács-evangélium és a Márk-evangélium önéletrajzszerű prolóógusával. Ebbe az utolsó időbe esik a Bécsi-kódex második fele is. A kutatás jelen állapotában a fordítást névszerint még nem tudjuk megosztani, Bálint és Tamás között. Csak úgy nevezhetjük, hogy »a Máté-evangélium fordítója«, vagy »a Márk-evangélium fordítója«.

Mivel a »Máté-evangélium fordítója« készítette a Bécsi-kódex első felét is és ott a »szelletet« patarén módon fordította, azt kell hinnünk, hogy a Máté-evangéliumot tolmácsolta utoljára s az belső fejlődésének végső állomását mutatja.

Tehát a HtB fordítói eredetileg patarének voltak, akik csatlakoztak a huszita mozgalomhoz és ezért a »szent szellet« kitétel fordítása sokáig pontosan követi a patarén teológiai álláspontot. Moldvai tartózkodásuk során hitbeli elkülönülésük elhomályosult, illetve maguk is elszakadtak tőle és akkor már igyekeztek fordítási sajátságukat vagy egyenlővé tenni a közhasználatú »lélek«-kifejezéssel, vagy pedig, mint a Máté-evangéliumban, teljesen áttérni a

³⁸ Ld. Szily Kálmán: *Tamás és Bálint, a biblia első magyar fordítói*. Magyar Nyelv. 1921. 441—445. l.

³⁹ A »tunica« fordítása a »Márk evangélium fordítójánál« következetesen »szoknya« Márk: VI. 9. Lukács: III. 11, VI. 29, IX. 3. A »Máté-evangélium fordítója«, egyszer »köntös«-nek fordítja (Máté: X. 10.) egyszer pedig, amikor szembe kell állítani a paláttal, »szoknya«-nak. (Máté, V. 40.)

⁴⁰ Ld. Eusebius Fermondzin: *Acta Bosnae, Zagabriae*, 1892. 247. l.; a megfelelő patarén tételeket ld. Döllinger: i. k. 224. l.; Broeckx: i. m. 93—94. l.

katolikus és ezzel együtt huszita szóhasználatra. Ezen a ponton még az is latba esik, hogy a huszitizmuson belül az orfanita szárnyhoz csatlakoztak.

Ebből az időből való, vagy még későbből egy olyan lapszéli glossza, mely koronatanúként bizonyítja, hogy a fordításról egyesek tudták, hogy alkotói valamikor patarén meggyőződésű emberek voltak. A Bécsi-kódexben Dániel próféta egy jövődöléséhez, melyet a középkori teológia Jézusra vonatkoztatott, valaki lapszéli jegyzetet írt. A glossza ahhoz a tételhez csatlakozik, hogy Jézus örökké fog élni (Dániel, VI. 13.). A bejegyző így vitatkozik: »Atyaistennek *egyenlőségére* istensége szerént«. De miért kell hangsúlyozni, hogy a Fiú egyenlő az Atyával? Ki vonta ezt kétségbe? A patarének tanították, hogy Jézus, a Fiúisten alacsonyabb rangú az Atyánál.⁴¹

A »szent szellet« kifejezés tehát egyszerre bizonyítja szűkebb értelemben véve a fordítók patarén kiindulópontját, tágabb értelemben a fordítás forradalmi huszita jellegét. Nyilvánvaló, hogy a patarén elem a délvidéki huszita felkelés egyik erős összetevője volt. A »szent szellethez« hasonló meglepő fordítások, önkényes kifejezések és cserék, bővítések és csonkítások egész sorát tudjuk kiemelni a fordításból, melyeket mind csak patarén tanításokkal és rítusokkal lehet megmagyarázni.

Ezek közül a legfeltűnőbb példákat szükségesnek tartjuk fölemlíteni. Ahol Jézus arról beszél, hogy az emberek a másvilágon hasonlatosak lesznek az angyalokhoz és istennek fiaivá válnak, *mivel a feltámadás fiai* (Lukács, XX. 35–36.), a patarén fordító feltámadás helyébe a »szentelet« fogalmat iktatja (»mert legyenek szenteletnek fiai«). Ennek az a magyarázata, hogy a patarének központi szertartása, az avatás, közismert néven a consolamentum, külsőleg a megáldás formájában történt, megfelelt a katolikusok »szentségei«-nek, ugyanakkor pedig patarén felfogás szerint általa a feltámadás elvileg és lényegileg végbement.⁴² Ezért a patarén bibliafordító a feltámadás helyébe a felszentelés kifejezést helyezte.

A biblia egyik helyén (Máté, XXII. 29.) Jézus megfeddi a szadduceusokat, mert nem ismerik az írást és »Istennek erejét«. (. . . virtutem Dei). A patarén fordító isten ereje helyett »Istennek országát« fordít, mert patarén felfogás szerint a sátán minden törekvése arra irányult, hogy a mennyből lezuhant lélekkel elfeledtesse az égi országot, ahonnan származott, Jézus küldetése pedig abban rejlett, hogy a testi börtönbe zárt lelket ráébressze égi származása tudatára.⁴³

⁴¹ Broeckx : I. m. 45–47. l.

⁴² Patarén felfogás szerint egymaga pótolta a keresztséget, bűnbánatot, papi rendet és utolsó kenetet. V. ö. Broeckx : i. m. 170. l. A consolamentum, mint a feltámadás lényegi aktusa ld. Döllinger : i. h. 197. l. ; Broeckx : i. m. 94–96. l. Néha a consolamentumot egyenesen feltámadásnak nevezik. Ld. Moneta de Cremona : *Adversus Catharos et Valdenses libri V.* Romae, 1743. 353–54. l.

⁴³ Ld. »Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum.« Ed. Martene et Durand : *Thesaurus anecdotorum*, Tom. V. Lutetiae Parisiorum, 1717., 1719. l. A démon igyekszik elfeledtetni az égi származást, v. ö. Broeckx : i. m. 60. l. Jézus megváltása

Ismét egy másik patarén fordítási sajátosság ahhoz kapcsolódik, amire a feudalizmus váltig hivatkozott a néppel szemben: ahhoz a hírhedt kitételhez, mely szerint, ha valaki arculüt, tarsd oda másik orcádat is, *ha valaki el akarja venni felső ruhádat, add neki oda az alsót is*, (Lukács, VI. 29.). A fordító kihagyja a felső ruhára vonatkozó részét a kitételnek és csak annyit mond: *»ki elveszi tenéked szoknyádat, ne akarjad megtiltanod.«* Ugyanis a katharok a bűnös testet, melynek börtönébe ban zárva a lélek, szimbolikusan tunicának nevezték s a román nyelvekben gonelle-re, vagy gonna-ra fordították.⁴⁴ Ennek felelt meg pontosan a szoknya kifejezés. A fordító ezáltal teljesen átalakította a szöveg értelmét, a bűnös testet gyűlölő patarén szellemben. Valószínűleg a hitért való üldöztetésre és a katharoknál dívó vallásos öngyilkosságra, az ú. n. »endura«-ra (önkéntes éhhalál) gondolt, melyet a gyülekezet úgyszólván rákényszerített a súlyos betegekre, vagy akik üldöztetés előtt állottak.⁴⁵

Döntő jelentőségű maga az a mód, ahogy a felavatási szertartás áll a fordító érdeklődésének középpontjában. Az evangéliumokban, de a Bécsi-kódexben is a »gyógyítás« kifejezéseit (sanare, curare) általában a consolamentumnak pontosan megfelelő »megvigasztalni« igével adják vissza. Ennek magyarázata részben e bibliai gyógyítások értelmében, részben a patarén gyakorlatban rejlik. Jézus szerint ezek a gyógyítások a lélek megtisztítása által mennek végbe, a lélek üdvözítése által (Márk, III. 3, 5.). A legtöbbször Jézus, amikor »megvigasztalt«, akkor a »gonosz lelket« űzi ki, megtisztít. Sőt pontosan, a »mundare«, (tisztítani) kifejezést is így fordítják: »ha akarsz, megvigasztalhatsz engem« (Márk, I. 41–43.). A »katharok« elnevezése pedig »tisztát« jelent, akik a tisztulást a consolamentum, vagyis a megvigasztalás által nyerik el. Éppen ezért a patarének szívesen foglalkoztak gyógyítással, amelynek során a betegeket igyekeztek a consolamentumban részesíteni.⁴⁶ HtB fordítása emellett feltűnően sokszor használja a consolamentum görög elnevezésének »a beteljesülésnek« (τελειωσις)⁴⁷ fogalmát, amely egyébként megfelel a felavatottak latin és német nevének is (perfectus, Vollkommene).

Ezt a »beteljesülést« magyarra »megtökélltet, megtökélleni« szavakkal fordítja. Ez ott válik érdekessé, amikor egy olyan kifejezést ad vissza ebben az értelemben, mint a »confortare« ige, melynek jelentése voltaképpen »erősíteni«,

abban rejlik, hogy felébreszti az égi származás tudatát. Ld. Disputatio, i. h.; Broeckx : i. m. 76–77, 272–73. l.

⁴⁴ A tunica, mint a test szimbóluma, ld. Döllinger : i. h. 159, 201, 215. l. Az avatási szertartás budító beszédében is szerepel, v. ö. Broeckx : i. m. 184. l. Annyira ismert kathar szimbólum, hogy eretnek művészek a gyűlölt katolikus templomban titokban, illetve csakis a katharok számára érthetően freskókon ábrázolják. V. ö. K. Borinski : Verkannte Sternbilder und Ketzervorstellungen in der mittelalterlichen Kunst. Repertorium für Kunstwissenschaft, XXXV. Berlin, 1912. 291–320, 316. l.

⁴⁵ V. ö. Broeckx : i. m. 194–197. l.

⁴⁶ A patarének Jézus csodáit eleve átvitt értelműeknek tartották, lelki gyógyításnak. V. ö. u. a. 261. l. A »perfecti« orvosi gyakorlatáról, u. a. 300. l.

⁴⁷ V. ö. Hodinka Antal : Egyházunk küzdelme a boszniai bogumil eretnekkel, h. n. é. n. 59. l.

»bátorítani«. ⁴⁸ Viszont a »confortare« olaszul nem ezt jelenti, hanem elsősorban *végasztalást*, vagyis consolamentumot. Később látni fogjuk, hogy a fordítóknak egyébként is köztük van a messze kisugárzó olasz katharizmushoz. Nyilván olasz-kathar használat ismeretében hajlították el a fordítás értelmezését.

Említettük már, hogy a »Márk-evangélium fordítója« elnevezéssel illetett szerző az általa tolmácsolt rész elé olyan prologust függesztett, mely tulajdonképpen önéletrajz. Márk evangélista életét tárgyalja röviden, amely pontosan megfelel a magyar bibliafordító papdeákok élettörténetének. Ennek a prologusnak a mintája, az ú. n. »mornarchiánus prologus« sokkal bővebb. ⁴⁹ És mégis a HtB kivonatába olyan kifejezések vannak beiktatva, melyek patarén gyakorlatra mutatnak és megváltoztatják a prologus értelmét. A fordító beletoldja a prologus elejére, hogy Márk »Istentől választott« ember volt, ugyanakkor, amikor az eredetiben ez nem szerepelt. Később az eredeti azt hangsúlyozta, hogy a levita Márk bár megcsónkította ujját, nem vesztette el »származásának korábbi érdemét«. Az eredeti, a testi származást húzza alá, a magyar fordítás az eleve kiválasztást, mert a patarén tanítás szerint a testi származás bűnös csak a lelkileg »kiválasztottak« (electi) válhattak felavatás útján »tökéletesekké« (perfecti). ⁵⁰ Az eredetiben csak arról van szó, hogy nem vesztette el érdemét. Itt arról, hogy »megtökéllé ötet Isten«.

A kisebb-nagyobb elhajlítások és önkényességek egész sorát tudnánk még felmutatni. Ezekből is álljon itt néhány. Jézus példázatának házigazdája a Vulgata szövege szerint kiküldte szolgáit az utakra, hogy vendégeket hívjának, mivel a hivatalosak nem jöttek el (Lukács, XIV. 23.). Az eredeti szerint az *utakra* és sövényekre (exi in vias et saepes) küldte őket. A patarén fordító *utak* helyébe »szőlőt« tett; »menj a szőlőközbe és a sövények közbe«. Már a megelőző példából is kiderül, de a források szerint is általános, hogy az »Úr szölleje« a hívő lelkek összessége, különösképpen a patarén híveké: őket akarja begyűjteni a lakomára. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a katharok Európaszerte a szőlőművesek között fejtettek ki erős propagandát, akik között hamar alakultak ki bér munkás csoportok. ⁵¹ Egyébként Kamanc híres szőlővidék volt és Moldvában is a huszita telephelyeken mindenütt meghonosult a szőlőkultúra. ⁵² Ez annyira hat rájuk, hogy a sarjadékot, a latin »propagot« magától értetődően, »szőlőnek« tolmácsolja a Bécsi-kódex fordí-

⁴⁸ Apor-kódex : megtökélli (Zsolt. LXXXVIII. 22.) : ugyanezt a latin kifejezést a Kulcsár-kódex az eredetinek megfelelően így fordítja : megerősejti.

⁴⁹ V. ö. Peter Corssen : *Monarchianische Prologe zu den vier Evangelien Texte* u. Untersuchungen zur Geschichte der altkristlichen Literatur, XV. Leipzig, 1897. 9—10. l.

⁵⁰ Egyes kathar csoportok-szerint némely ember ki van választva (electi) az üdvözlésre, mások a kárhozatra. Az előbbiekből lesznek a »perfecti«. Broeckx : i. m. 69. l.

⁵¹ V. ö. Döllinger : i. h. 159. l. Broeck : i. m. 303. l.

⁵² Szőlőültetvények Moldvában : Husz város körül, Domokos : i. h. 431. l. Barlád körül, u. o. 434. l., Tatos körül, u. o. 441. l. Forrófalva körül, u. o. 445. l.

tója.⁵³ Azt sem tekinthetjük merő véletlennek, amikor az evangélium egy újabb helyén, a Genezáreth taván járó Jézusról azt mondja, hogy »alajták őtet tündérletnek«. A katolikus fordítás a Jordánszky-kódexben »késértet«-ről beszél. Mit hangsúlyoz a »tündérlet»? Azt, hogy Jézus teste csalóka látomás volt, mivel a patarének azt tanították, hogy Jézusnak nem volt valóságos teste, csak látszat teste, ezért passiója és feltámadása is csupán látszólagos. A megváltás értelme éppen ezért nem a kereszthalál, hanem Jézus szellemi tanítása és példaadása (doketizmus)⁵⁴. Ennek bizonyítékául *éppen a szóbanforgó jelenetet hozta fel a kathar hitvédelem* mondván, hogy Krisztusnak nem lehetett teste, különben nem járhatott volna a vízen.⁵⁵

Erőteljes szövegcsontításokat találunk a János-evangélium kezdetén. Bár a szövegtorzítás, a kifejezések cseréje és a szövegcsontítás a kathar bibliafordításoknak közismert sajátága, itt e sajátágok halmozásának különös oka van: az, hogy a consolamentum szertartásának középpontjában pontosan ez a rész állott. A János-evangéliumot kezdeténél nyitva ki az avatandó fejére helyezték, majd pedig felolvasták az első tizenhét verset, ha súlyos beteget kellett avatni, az első tizennégy verset.⁵⁶ Szerintük ugyanis ebben a részben foglaltatott benne, hogy Krisztus mivolta teljesen szellemi és »malasztja« szembennáll az ószövetség ördögi törvényével. Itt nyert megalapozást az a tanítás, hogy a consolamentumban »vigasztaló lelket« elnyert hívek isten fiai. Végül itt tanúskodik Krisztusról Keresztelő János, habár kénytelenségből, mert János a patarének többsége szerint nem a jó, hanem a rossz isten küldötte volt.

Ebben a kritikus szövegrészben a patarén fordító két szövegcsontítást hajt végre. Az első csontítás az istenfiúságból kizárja a katolikusokat. A Vulgata szerint ugyanis Jézus hatalmat adott reá, hogy istenfiak lehessenek azok, akik befogadták őt és *akik hittek nevében*. A katharok szerint azonban a katolikusoknak csak az ajkán van Jézus, de be nem fogadták, ezért a patarén fordító ezt az utóbbi kitétel elhagyta.⁵⁷ A második szövegcsontítás során teljes másfél sort hagy ki a fordító. Keresztelő János különleges hivatásáról van benne szó. A Vulgata szerint azért küldetett: »hogy általa higgyen mindenki. Ő maga nem volt a fény, de jött, hogy tanúságot tegyen a fényről.« Ezt a szövegrészt a patarén fordító elhagyta, mert a szigorú kathar tanítás szerint Keresztelő János ördögi lény volt s mint említettük, csak *kénytelenségből*

⁵³ »és ő szállótőjüket megtörték: vastatores dissipaverunt eos et propagines eorum corruerunt« (Náhum II. 2.).

⁵⁴ V. ö. Moneta de Cremona: i. m. 256. l.; Döllinger: i. h. 155, 160, 163, 192. et passim; Broeckx: i. m. 82—83, 90, 273. l.

⁵⁵ V. ö. Döllinger: i. h. 284. l.; Broeckx: i. m. 259. l.

⁵⁶ V. ö. Döllinger: i. h. 39, 211, l.; Broeckx: i. m. 191—192. l.

⁵⁷ A katolikus papokat: »vocant phariseos et falsos prophetas, qui dicunt et non faciunt«. Ld. Bernard de Guy: *Practica inquisitionis*, ed. Douais, Paris, 1883. 241. l. Természetesen ők nem is fogadhatták be Jézust, mert ahhoz a consolamentum szükséges, vagyis, hogy a patarén egyház felavatott tagjai legyenek.

tett hitet Jézus mellett. A Müncheni-kódexben csak a kihagyott rész előtti vulgata szöveg van lefordítva: »Volt istentől eresztett ember, kinek neve vala János. Ez jött tanóságba, hogy tanóságot vallana a világról«. Az így megmaradt szöveget kétféleképpen lehetett érteni. A Jánost eresztő isten lehetett a rossz isten is, mint a szigorú dualisták tartották, de lehetett a jó is, mert a mérsékelt dualisták egy csoportja és az egyeztetők csoportja már nem tagadta Keresztelő János isteni küldetését.⁵⁸ Azonban a Vulgata teljes szövege kizárta volna a szigorú dualisták magyarázatát, annyira erőteljesen hangsúlyozza Keresztelő János küldetését.

Az egész bibliafordításnak úgy látszik ez a legrégebbi része, mely önálló volt mint szertartási szöveg. Ezt a szöveget elmondhatták a patarénizmus minden árnyalatának hívei.

IV.

Ezek az eretnek sajátságokon kívül a HtB-ban egész sor további olyan fordítási jellegzetesség van, mely segít elhatárolni a fordítás idejét és helyét. Bizonyos nyelvi jellegzetességek olasz, pontosabban lombard hatásra vallanak. Már a confortare ige értelmezése a fordításban is olasz közvetítésre utal. A HtB-ban két olyan további kifejezés is előfordul, melyek olasz társadalmi környezetet rögzítenek, olasz mindennapi élettel való érintkezést mutatnak. Az egyiket, a kereskedést (negotiatio, negotiari) magyarul »konplárság«-nak adja vissza, a kereskedőt pedig »konplár«-nak (Zsolt. 90. 6. János II. 16; Baruch III. 23). Ez a kifejezés pedig az olasz »comprare«, (venni, vásárolni) igéből származik. A másik olasz sajátság úgy kerül bele, hogy a Márk-evangélium fordítójának (Márk XIV. 20.) emlékezetében jár miszerint a János-evangéliumban Jézus világosan kifejezve a kenyérfalatot lébe mártja. A Müncheni-kódex fordítója tehát így szól: »Ki bemártá ő kezét énvelem a *salsás tálba*«. Ez az olasz jövevény szó másutt régi szövegeinkben nem fordul elő, a szósztt nem francia, hanem olasz változatában adja és olasz életviszonyok közeli ismeretét tételezi fel.

Végighúzódik a bibliafordításban egy olyan érdekes nyelvi sajátság is, mely ugyancsak latin környezetre vall. Ez pedig a szókezdő »h« hang ingadozása: hiányzása ott, ahol megkellene lennie és meglétele ott, ahol fölösleges. A Bécsi-kódex fordítója pl. Holofernes nevét Olofernesnek írja, Eszter királyné nevét váltakozva a nemlétező Hesterrel, Hágár nevét Ágárnak, a »héber« megjelölését »h« nélkül és így tovább.

⁵⁸ Az abszolút dualisták elítélő tanítására ld. Broeckx: i. m. 77. l. A mérsékelték megváltozott álláspontját ld. Summa fratris Renerii de Catharis et Leonistis, ed. Martène et Durand: i. h. 1773. l. Még pozitívabb az a csoport, melyről Moneta de Cremona írt (i. m. 231. l.), akit Jézushoz hasonlóan angyal által hírül adott lénynek fogták fel.

Mivel az olasz, illetve olaszos elemek egészen sajátságosak, legjobban itt lehet megfogni a kérdést. A fordítók esetleges lombardiai tartózkodását a patarén hittestvérek között feltétlenül a Moldvába történt kivándorlás előtti korszakra kell tennünk. Viszont állandó érintkezésük lombard telepésekkel vagy vándor-kereskedőkkel elképzelhető nemcsak Délmagyarországon, hanem Moldvában is. Az olasz nyelvi elemek jelentősége mindkét esetben nagy, mert a moldvai kapcsolatok esetén feltétlenül Tamás és Bálint szerzőségét bizonyítja, a délmagyarországi érintkezés pedig még közelebbi konkrét útmutatást ad, mint látni fogjuk. A nyelvi sajátságok részben Lombardián kívüli kapcsolatokról tanúskodnak. Otthonunkban a lombard vándorkereskedőket »patari«-nak, »mercante«-nek (mercator) nevezték. A »conplar« kifejezés infinitívusos alak, mely a »tessék venni« szólamot idézi, melyet a lombard vándorkereskedő idegenben hallatott, hogy felhívja a figyelmet, hogy megismerjék. Ez az eljárás emlékeztet az edényjavítók és házalókéra.

A »salsás tál« pontosan ugyanilyen külföldi kifejezés: elmagyarosodott alak. Csak ott keletkezhetett, ahol magyarok és olaszok éltek együtt, vagy elmagyarosodott olaszok voltak megtelepedve. Az idegen ételt eredeti nevével vették át így lett a tál »salsás tál«.⁵⁹ Mindehhez még azt is vegyük hozzá, hogy a vándor-kereskedők mind Lombardiában, mind Franciaországban különösen kátharok voltak, innen származott maga a »patarén« elnevezés is.

Először azt kell felvetni: éltek-e Délmagyarországon vagy éppenséggel a bibliafordítók szűkebb hazája Kamanc közelében lombard telepések? Igennel kell válaszolnunk, sőt a körülmények olyanok, melyek teljes összhangban vannak mindazzal, amit eddig tudunk a HtB kézirat-hagyományáról.

Amikor Barbarossa Frigyes császár 1162-ben lerombolta a makacsul ellenálló Milanót, a lakosság egyrésze kivándorolt. Elsősorban a császár által annyira üldözött kátharok. Tekintve, hogy 1159. óta a magyar királyok a túlságosan hatalmas császártól elfordultak, sőt az ellenpárthoz csatlakoztak, érthető, hogy a menekülők egy része Magyarország felé vette útját. Egy francia krónikás így írja le az eseményt vagy egy évszázad távolából: »Frigyes lerombolta Milánót...A többiek a világ különféle tájaira költöztek, egy részük pedig Magyarországra ment és azon ország királyát kereste fel és az kitüntetően fogadta őket és semminemű szolgáltatást nem volt hajlandó elfogadni tőlük, hanem úgy határozott, hogy örökre és teljességgel szabadok és mentek legyenek bármi teher alól. És akkor egyesek a megnevezett király akarata szerint Kalocsa, vagyis a kalocsaiak megyéjében újra alapítottak egy falut, melyet Szabad-falunak (Francam Villam) neveztek, mások pedig ugyanabban a megyében egy másikat alapítottak, Kadabul (Cadabul) neveze-

⁵⁹ A klasszikus latinban még nem volt meg a salsa-nak ez az értelme. A János evangélium (XIII. 26.) is csak panis intinctus-ról beszél. A mártás egyik olasz neve éppen intingoletto. Elképzelhető, hogy a középlatinban megvolt a salsa forma, de okleveleinkben, középlatinuságunkban ez időben nem akadunk rá.

tűt, mely helyeken védszentjüknek szent Ambrusnak tiszteletére templomokat építettek. Ezek a milánóiak mind a milánói, mind pedig a magyar nyelvvel egyformán élnek és gyermekeiket is megtanítják arra a nyelvre... Mások pedig az arabok közé (inter Saracenos) mentek és ott gyönyörű várost alapítottak maguknak, melyet Kis-Milánónak neveztek el. Ezek amint halljuk (ut intelleximus) a nikolaiták felekezetét követik (dočtrīnam Nicolaitarum).⁶⁰

Tekintve, hogy a titeli fennsík lábánál a Dunához közel a két telep egyikének, Kadabulnak ma is megvannak nyomai (Felső-Kovil, Alsó-Kovil, Kovil-Szentiván, Kovil-i zárda), egyesek ugyanott tételezik fel Frankavillát is.⁶¹ Elhangzott olyan vélemény is, hogy Kovil Francavilla nevét őrizné. Egy másik vélemény szerint Francavilla azonos a Fruska-Gora délkeleti lejtőjén elterülő gazdag vásárhellyel és mezővárossal, a francia alapítású Francavillával.⁶² Az, hogy eredetileg francia, illetve vallon telepesek éltek benne, még nem mondana ellent a milánóiak betelepülésének. Hiszen a forrás is erről beszél. Ezzel szemben felhozzák, hogy Francavillában, a későbbi Nagy-Olasziban nyoma sincs Szent Ambrusról elnevezett templomnak. Akárhogy is dől el a kérdés, nem vitás, hogy Kamanctól 25—30 kilométerre lombard telephelyek voltak.

Amikor a király, akinek állítólag határozott akarata szerint költöztek volna ide, idetelepítette őket a Balkán felé vezető vízi és szárazföldi utak közvetlen közelébe, nyilván korábbi életfeltételeikhez hasonlót akart adni nekik. Hogy azonban ők maguk Magyarország felé vették útjukat, nem magyarázható meg csupán politikai körülményekkel vagy kereskedelmi kapcsolatokkal. Ők valami egyebet is tudtak: hogy a patarén Boszniával szomszédos Száva-sziget és környező területei »a katharizmus tűzfészke« voltak.⁶³

A krónikás értesüléseit szolgáltatók feltűnően hangoztatják, hogy »a király akaratából« települtek oda. A védszent templomának felépítése nem annyira az orthodoxia bizonyítéka, mint a hospesi mivolt, a feudális terhektől való mentesség hangsúlyozása. Ugyanerre a körütekintésre vall,

⁶⁰ Ld. *Chronicon Tolosani canonici Faventini*, Tom. VI. ed. Baptista Bosserio: *Chronache dei sec. XIII—XIV*. 635—636. l.

⁶¹ V. ö. Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei*, Budapest, 1888. 99. l. Melich János is ezen a véleményen van a Fruska Gora (Francia-hegység) és a lábánál fekvő Francavilla (Nagyolaszi) viszonyait kutatva. (*Zeitschrift für slavische Philologie*, 1925. 43—51. l.)

⁶² Kovil és Frankavilla azonosítására adna alapot az az 1239-i adat, mely szerint egy bizonyos János szerzetes testét vívő kocsit a lovak maguktól átviszik a Dunán és megállnak a frankavillai zárda előtt. (*Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores*, V. 19—20. l. Viszont a kovali zárda romjai a Duna mellett állnak ma is. Meg kell említenünk, hogy Kniezsa István a Fruska Gora lábánál levő Frankavillát tartja lombard telephelynek (*Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapest, 1936. 128. l.)

⁶³ 1223-ban a nagy üldöztetések idején egy főeretnek érkezik Franciaországba a magyar határról. V. ö. Louis Leger: *L'hérésie des bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au moyen âge*. *Revue des Questions Historiques*, IV. année, Tom. VIII. 510. l. Viszont lombard patarének itáliai üldözés elől már a XIV. sz. derekán Boszniába menekülnek. u. o. 512.

hogy sok más hospestől eltérően kétnyelvűek : megtanulnak magyarul, de beszélnek hazai nyelvüket is. Hogy éppen a katharok voltak azok, akik végleges elköltözésre szánták el magukat, arra frappáns bizonyítékot idézett szövegünk ad. A keletre költözött milánóiakról megjegyzi, hogy azok az eretnek nikolaiták követői. Már most kik voltak a nikolaiták?⁶⁴ Gnosztikus-dualista szekta, melynek tanítása a lényeges pontokon azonos volt a katharokéval, vagyis a krónikás azt mondja vele, hogy a keletre menekültek nyíltan katharok voltak. Vajjon a balkáni határszélre, a szlavóniai »eretnek«, centrum közelébe miért költözött ez a másik csoport?

Mindez különösen akkor nyer jelentőséget, ha tudjuk, hogy az Aporkódexnek sok köze van a Franca Villával szomszédos Zalánkeménhez. A Dávidzsoltárokat tartalmazó Aporkódex a dunántúli somlyóvásárhelyi premontrei apáca kolostorból került az Apor család birtokába. A kódex három másolója közül a második már Somlyóvásárhelyen dolgozott, miután a szegedi premontrei zárda 1510-ben leégett és tagjai a fentebbi helyre költöztek át. Az első másoló azonban még Szegeden vagy másutt kellett, hogy dolgozzon, mint a kutatók egyhangúan megállapították, a XV. század végén. Azonban a szegedi premontrei zárda éppen ekkor tűnik fel, amikor többé nem szerepel a török beütésektől szakadatlanul veszélyeztetett zalánkeméni premontrei begina kolostor. Az első kéz tehát vagy már Szegeden, vagy még Zalánkeménen másolta a kódexet.⁶⁵

Elénk szegeződik a kérdés : hogyan került a HtB legkövetkezetesebben patarén része (a zsoldárok) a zalánkeméni premontrei beginákhoz? Mivel magyarázható az, hogy a nyilvánvalóan eretnek fordítás alapjául szolgáló szövegek premontrei szerkönyvek? A fordítás, a Magnificatban már a Müncheneri kódex Lukács evangéliumának szövegét használja fel, tehát az eretnek fordítás egy része még az Aporkódex eredetije előtt készült el ugyancsak Magyarországon. Minderre magyarázatot kapunk, ha figyelembe vesszük egyrészt a begina-mozgalom természetét, másrészt a délvidéki huszita mozgalomnak alig harminc kilométernyi átmérőjű központját, valamint az ott végbement eseményeket.

⁶⁴ A teremést nem istennek tulajdonították, dualisták voltak, állítólag nő közösséget hirdettek, amit a fel nem avatott katharokról is tartottak a középkorban és az inquisitós perek jegyzőkönyvei telve vannak az erre vonatkozó kérdésekkel és kicsikart vallomásokkal. A nicolaitákról v. ö. *Dictionnaire de la théologie catholique*, Tom. XI. Paris, 1931. 499—506. l. A csehországi pikardok egy csoportját, az adamitákat a XV. században szintén nicolaitáknak nevezték, állítólag vezetőjükről, egy Miklós nevű parasztról. Ez a magyarázat másodlagosnak látszik.

⁶⁵ A somlyóvásárhelyi és szegedi premontrei apátság kapcsolatáról, illetve az utóbbiak átköltözéséről Somlyóvásárhelyre, v. ö. Timár Kálmán: *A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei*, Szegedi Füzetek, I. 1934. 195, 201, 204. l. Ami viszont a szegedi premontrei kolostor és a zalánkeméni begina kolostor időbeli összefüggését illeti v. ö. Oszvald Arisztid: *A magyarországi középkori premontrei prépostságok*. A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gődöllői Gimnáziumának Ertesítőjében, Bp. 1938/39. 16, 32. l. Ehelyütt köszönöm meg Mezei László szóbeli felvilágosításait, az Aporkódex vándorlását illetően.

Mindenekelőtt a középkorban mások voltak a könyvvviszonyok, mint ma. Az egyházi használatú könyvek igen ritkák voltak, mert a kézzel írás hosszú munkát, rengeteg gondot igényelt, speciális tudást. Ezek a tényezők igen nagyértékűvé tettek egy-egy kézzel írott könyvet. Hát még ha az egyházilag fontos szöveget nemzeti nyelven közölték. A papság műveltsége a középkor második felében is igen hiányos, új fordításra kevesen mertek vállalkozni. Ennek következménye, hogy ha feltűnő eltérés nem mutatkozott, akkor, mint Olaszországban például, a bibliának kathar-valdens fordítását a katolikus egyháznak olyan hatalmi szerve használja, illetve modernizálja — természetesen belső célokra — mint a hírhedt dominikánusok.⁶⁶

Még fokozottabban áll ez a beginákra. Közismert, hogy az eretnek biblikus irodalomnak és nemzeti nyelvű teológiai értekezéseknek leghálásabb közönsége mindig a begina-kolostorok voltak. A katharok, illetve valdensek megjelenését egy-egy országban sietve nyomunkövetik a tiltások a tekintetben, hogy a beginák ne merészeljenek népi nyelvű fordításokat maguknál tartani.⁶⁷ A kettő szerves összefüggésben van. A latinul nem tudó, műveltséggel nem rendelkező beginák legfőbb időtöltése ezeknek a szövegeknek a hallgatása volt. Ezen felül ők maguk is hajlottak az eretnekség felé.

A velük teljesen azonos jellegű férfi-vezeklők a »beghardok« nevével viselte a középkor egyik nevezetes eretnek csoportja. A hozzájuk tartozók túlnyomórésze valóban a kolostorok szökött beginái és beghardjai közül kerültek ki. Tanításukban kathar elemek keveredtek valdens tanításokkal. Azonban a kathar elemek közvetve jutottak hozzájuk misztikával ötvöződve azon a réven, hogy a beghard eretnekek már korán a híres »szabad szellem testvérei« (Brüder des freien Geistes) befolyása alá kerültek.⁶⁸

Abban, hogy a beginák és beghardok hajlamosak voltak az eretnekségre, osztályhelyzetük tükröződését kell látnunk. Eredetileg szegény kézművesek, napszámosok közül kerültek ki, akik éppen elnyomottságuk miatt menekültek a feudális társadalomból. Rendjük alapítója Lambert le Begue, a liègei vándorprédikátor maga is elégedetlen polgár volt és az azonosan gondolkodók csatlakozására számított. Persze vagyonosabb polgárok akadtak közöttük. Viszont tudjuk, hogy középkori misztika fellendülése ennek a rétegnek köszönhető. Vagyis a begina kolostorok kapui tárva-nyitva voltak a népi eretnekségek felé. Katolikus részről mutattak rá, hogy begina kolostorok és apácák mily gyakran választották védőszentül szent Katalint (Catharina a kathar szóból

⁶⁶ V. ö. S. Berger: *La bible italienne au moyen âge*, Romania, 1894. 363—64. l.; *Dictionnaire de la Bible*, Paris, 1912. V. Italiennes. Versions III. 1020—224. (Vigouraux); Deanesly: i. m. 43—44, 65. l.

⁶⁷ Deanesly hosszú sort állt belőlük össze, i. m. 48—64, 82—83. l. Hogy a XV. sz. derekától kezdve az apáca kolostorokban megváltozott a helyzet, hogy a női kolostorokban ellenőrzés alatt népi nyelven olvastak bibliát, a devotio moderna propagandájának eredménye. I. m. 109—116. l.

⁶⁸ A beghardokról ld. Dollinger: i. h. 378—395, 403—406, 702—703. l.; Friess: i. m. 235—242. l.

képzett női személynév) és, hogy ez feltehetőleg kathar szimpátiát takar.⁶⁹

Tehát helyi katolikus vallásos központokban megvolt a rokonszenv. Már említettük, hogy a délvidéken az ú. n. »pikardok« tanításának egy pontja felmerül Márkai Jakab tételeiben és, hogy híreink vannak jelenlétük-ről a forradalom leverését követő időből is. Szerepük lehetett a délvidék fejlődő mezővárosaiban a szigorú dualista patarén tanítás felbontásában. Vagy egyes visszatérő prágai diákok vagy bevándorolt elemek kellettek hogy legyenek: szerzetesek, katonák, parasztok, akik az elnyomott nép körében hamar visszahangra találtak, mert álláspontjuk politikai program tekintetében, még a táboritákénál is forradalmibb volt. Tekintetbe kell venni azt is, hogy huszita és patarén gyülekezetek — a források tanúsága szerint — a Duna és Száva közti területen szorosan egymás mellett éltek és álltak fenn jóval az 1436—39-i események előtt. Tehát ez a feltétel is megvolt. A délvidéki husziták vagy patarének körébe érkező pikardok gondolkodásának középpontjában a bosszú áll, amikor az ő kezük által pusztítja el isten Sodomát és Gomorrhát. Sehol olyan világosan nem szerepel a feudális társadalmi rend szétzúzásának követelése, mint náluk. Mindennemű világi hatalom megszűnését hirdették, halállal büntettek minden olyan jobbágyot, aki adót fizetett, jobbágyi szolgáltatást teljesített. Spirituális tanítások (Gioacchino da Fiore, Petrus Ulivi) nyomán ők is új ég és új föld keletkezését vallották. A földi paradicsom eljövételében bíztak, amikor majd »a föld népe« (populus terrae) uralkodik. Olyan állapot lesz, az amikor már nem lesz szükség kinyilatkoztatásra.⁷⁰ Csak a Miatyánkot ismerik el imának. Legfőbb vallásos cselekményük az éneklés és ezért legfőbb vallásos szövegük: Dávid zsoltárai!

Mármost a kathar tanítás európaszerte bomladozóban volt. Két olyan rituale is maradt fenn tőlük, az egyik Ausztriában a XIV. századból, a másik Franciaországban egy fél évszázaddal korábról, amelyekbe már behatoltak

⁶⁹ V. ö. H. Dondaine: *Les origines des dominicaines* Revue Dominicaine 1932. 25. l.

⁷⁰ Dobrovsky (*Geschichte der böhmischen Picarden und Adamiten*, Abhandlungen des Bömischen Gesellschafte der Wissenschaften, 1788, 305. l.) és Friess (i. m. 240. l.), az újabb irodalomban: J. Martinu (*Die Waldenser und die hussitische Reformation*, Wien, 1910, 73. l. Ziska vadul üldözte őket a huszas évek elején, mert taboritái közé keveredtek. Ez lehet az a manicheus, vagyis katharnak nézett csoport is, mely Enea Silvio Piccolomini szerint észrevehető volt a husziták között. V. ö. Herzog: *Die romanische Waldenser*, Halle, 1852. 75, 228. l. A föld népének uralmáról és általában tanításuk-ról ld. Döllinger: i. h. 691, 700. l. Feldolgozás Dobrovsky idézett művén kívül Josef Svatek: *Adamiten und Deisten in Böhmen*, Kulturhistorische Bilder aus Böhmen, Wien, 1879. 97—117. l. — A huszita telepek régen fennálltak: »Per plurimos annos exstierint«, ld. Ferrnendzin: i. h. 163. l.; »Sub utraque specie a multis retro temporibus communicare«. Ld. u. o. 176—177. l. — Husziták a Szerémségben együtt éltek patarénekekkel: »... quaedam civitates ac villae sectis haereticorum Bosnensium ac Husitarum infectae per plurimos annos exstiterant« (1437. febr. 25-én írott szavak). Ld. U. o. 159. l.; a Duna túlsó oldalán hasonló a helyzet: »... mixtim Rasciani et Bosnenses haeretici cum Christianis morum faciunt personalem.« Ld. u. o. — Josef Macurek: a magyarországi huszi-

a valdens elvek.⁷¹ Vagyis a katharokhoz tartozó városi elemek az anyagi megerősödés útjára léptek és ezért az enyhébb valdens elveket fogadták be, mert azok jobban megfeleltek aktív küzdelmüknek. A forradalmár pikardok éppen azáltal segítették elő a délvidéki szigorú patarén tanítás felbomlását, mert részben ugyanazt tanították, részben aktívabbak voltak, akárcsak a valdensek, akikkel közös dogmáik kötötték őket össze. Meg kell jegyeznünk, hogy a HtB egyik vezérszólama a sajátságos »forbátlás« kifejezés, amellyel az elégtétel, a megfizetés, a bosszú óráját fejezik ki a fordítók, vagyis a forradalmi pikardok-táboríták központi gondolatát. A másik igen figyelemre méltó körülmény, hogy még Magyarországon elkészült Dávid zsoltárainak fordítása, amelyeket a patarének maguk sem vetettek el, de amelyek a pikardok legfőbb vallásos szövegei voltak és, hogy a HtB-nek ez a legkövetkezetesebb része a »szellet« kifejezés használata terén. Itt kell megemlíteni, hogy a pikardok a »szabad szellem testvéreitől« örökölték az embert mintegy istenné tevő, »spiritus« mindenhatóságának hitét, amely betöltötte őket. Ez pedig nehezen választható el a »szellet«-től.

Ilyen körülmények között a délvidéken 1418. és 1439. között létrejöttek mindazok a feltételek, melyek a helyi népiellenállás vallásos megnyilatkozásait elvitték a huszita forradalomig, de azok is, melyek bizonyos vallásos szövegek fordítását nélkülözhetetlenné tették és amelyek összekötötték a kamanci pataréneket a pár kilométerrel lejjebb fekvő Zalánkemén premontrei begina kolostorának egyes tagjaival. Tudnunk kell ehhez, hogy Zalánkeménből is jártak polgárfiak Prágába tanulni, az egyetemre, mégpedig éppen a huszita felkelés idején. (Zalánkeméni Jakab.) A Zalánkemén közvetlen közelében levő patarén lombard telepek, melyeknek nyelvhasználata és olasz kapcsolatai benyomultak a HtB fordításába, teljesen beleillettek ebbe a forrongó heterodox vidékbe.

Az is felvetődik, hogy vajjon a premontrei szerkönyvek is nem a zalánkeméni begina zárda rokonszenvező tagjaitól kerültek-e a kamanci patarénekhez? Ez valószínű, mert a begináknak szükségük lett volna szerkönyvekre saját nyelvükön. Ezen felül a Fruska Gora lábánál fekvő Nagy-Olaszi premontrei kolostora is megszűnt már, helyébe bencések léptek (1320. előtt). A használaton kívüli szerkönyvek innen is átkerülhettek Zalánkeménre vagy akár

tizmszról írott tanulmányában (Husitstvi v rumunských zemích. *Casopis Matice Moravské* r. 1924. 35. 1.) ugyan hangsúlyozza, hogy a bogumilek nemzetiség szerint szlávok, a husziták magyarok, de abból, hogy együtt fordulnak elő már helyesen azt következteti, hogy hatottak egymásra, s hogy az üldözés idején a bogumilek csatlakoztak az erősebb huszitákhoz (U. o. 33—36. 1.). — Megemlíthetjük még, hogy a pikardokat különösen régebben teljességgel azonosították a velük sok pontban egyező boghardokkal. Ma inkább az északfranciaországi, vagyis picardiai kathar maradványokkal magyarázzák, mint pl. F. M. Bartos nyomán Révész Imre: *Jegyzetek Méliusz Péter és a cseh-morva atyafiak leváltásához.* (Theológiai Szemle, 1939. 38. 1.) Az viszont tévedés, mintha a boghardok csak fél-szerzetesek lettek volna, mert nevükkel jelölték a középkorban azt a közülük kikerült jelentékeny erőnek csoportot, melyről fentebb beszéltünk.

⁷¹ A francia rituáléről l Broeckx i. m. 201. 1; az osztrákról l. Dollinger i. m. I. 208. 1.

egyenesen eretnek kézbe jutottak. Ez azonban már tisztára technikai elem, melynek fontossága nincs, mert a fordítás, mint kimutattuk, eretnek.

Nem érdektelen azonban az a körülmény, hogy ebben az időben milyen volt ezen a vidéken a bencés-rend fegyelmi állapota és milyen volt a patarének viszonya a kolostorokhoz. A bencés-rend magyarországi ága az 1417 táján bomladozik. A legszigorúbb döntéseket kell hozni ellene, hogy a szerzetesek ne szökdössenek el.⁷² Ugyanakkor tekintetbe kell venni a pataréneknek azt a gyakorlatát, amit egyformán követtek a Balkánon vagy Franciaországban hogy igyekeztek beférkőzni a kolostorokba és plebániákra, ott műveltségre szert tenni, vagy a legkiválóbbakat megszerezni hitelveik számára.⁷³ Így módon a patarének kapcsolatot tudtak találni akár a zalánkeméni zárdához; akár pedig a bencés kolostorhoz Nagycsalánban.

Hogy a latin szerkönyveket az eretnekek tartósan használták, arra több jel mutat. A Bécsi-kódex egyes fordításrészei azt mutatják, hogy az alapul szolgáló lectionarium erősen glosszált volt. Ugyanis a lapszéli glosszákat a fordító beledolgozta a szövegbe. Pl. az egyik próféta szövegében ezt olvassuk: »Paliurus néminemő tövises fa« (Mikeás VII. 4.). Vagy egy másik szöveg végén ez olvasható: »Ámen. Az hébereknél nincsen ámen« (Abdiás 21.). A dolgokban járatos glosszáló magyarázott, vagy ellenemondott a szövegnek, s ezt a fordító belefördítette. Ha ezekután megvizsgáljuk a tipikusan eretnek elfordításokat, azoknak *egy része* is ilyen lapszéli jegyzetre enged következtetni. Ilyen esetekben a patarén teológusok az egyes latin kifejezések mellé odajegyezték annak patarén értelmezését, utaltak a biblia valamelyik másik, abból a szempontból fontos helyére. Amikor pl. resurrectionis-t felcserélik sanctificationis-ra, ez ilyen lapszéli jegyzetre mutat; »Resurrectionis, id est sanctificationis« (feltámadás, azaz szentelet...). Ugyanilyen az az eset, amikor a virtutem Dei kitételt felcserélik regnum Dei-re. Ez a lapszélen ilyenformában állhatott: virtutem Dei, idest regnum Dei, Vide psalmodum CXLIV. 10—12.

V.

Tehát a HtB fordításának egy része Magyarországon keletkezett, mégpedig a huszita felkelést megelőző időközben, de már a prágai eseményeket, mindenesetre Husz János halálát követő időkb. Láttuk, hogy a kamanci patarén gyülekezet, melynek köréből származik a bibliafordítás, ideológiai téren olyan előfeltételeket mutatott, melyek természetessé tették, hogy a lipani katasztrófa után elfogadhatta a taborita álláspontot és forradalmi

⁷² V. ö. az 1417-i esztergomi zsinat határozatát. Batthyáni Ignác: *Leges ecclesiasticae*, Tom. III. Claudiopoli, 1827, 398. l.

⁷³ Bogumilek a klastromokban, v. ö. Hodinka: j. m. 74. l.; Francia adatok Broeckx: j. m. 296—97, 299. l.; a leendő püspök taníttatása egyetemen, u. a. 134—135. l.

fellépést választott majd pedig inkább kivándorolt, semhogy elnyomatás alatt éljen. Ezzel azonban még nem magyaráztuk meg azt a robbanásig fokozódó feszültséget, amely az országnak ezen a vidékén kialakult. Nem magyaráztuk meg a bibliafordítás kezdetét. Hiszen patarének Boszniában és Bulgáriában és a határvidéken évszázadok óta jelen vannak. A »tökéletesek« a vándorprédikátorok ruhájuk alatt bőrtáskában magukkal hordták az evangéliumokat, ha volt népi nyelvűt, ha nem akkor latin vagy görög szöveget.⁷⁴ A kathar rituale által használt bőséges evangéliumi idézeteknek azonban mindenképpen volt előszóban és valószínűleg írásbeli hagyománya is. A consolamentum formula a Münchener-kódex János evangéliumában ilyen hagyományos szöveg kellett, hogy legyen.

Mi adta hát meg a lökést egy átfogó bibliafordítás kísérletére? A huszizmus hatása talán, mely 1413. körül már érezhető volt a zágrábi egyházmegyében? A zsoldáréneklő, bibliaolvasó pikardok befolyása?

Ezeknek a körülményeknek mind szerepük lehetett, de a legfőbb okot magának a patarén népi ellenállásnak törekvéseiben kell keresnünk. Tudjuk, hogy a patarén eretnokség igen régi a Balkánon és a magyar feudalizmus már a XII. sz. végén kénytelen vele bírkózni. A patarén ellenállás természete eléggé összetett. Megvan benne mindhárom elem, melyet Engels az eretnokség formájában fellépő osztályharcok okául megjelöl. Vagyis: hogy a terjeszkedő feudalizmus patriarkalis pásztorokat akar meghódítani, vagy hogy a feudalizmus fejlődő, polgáriasodó elemeket akar jobbágysorba visszataszítani, olyanokat, akiknek életében egy magasabb társadalmi forma csírája lappang (kereskedők). Végül a plebejusok és parasztok felkelése a feudalizmus ellen általában, akik ábrándjaikban túlnyúlnak magán az alig derengő polgári társadalmon. Ez utóbbiakhoz tartoztak a kisebb-nagyobb városoknak plebejus elemei, amelyek között céhenkívüli iparosok, legények, szakmunkások és bérmunkások vannak.⁷⁵

Nem akarjuk itt a déli határvidék patarén mozgalmának fejlődését a kezdetekre visszamenően adni. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy Nagy Lajos feudalizmusa ismét megpróbál velük mérkőzni és jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a magyar feudális állam hatalmát igyekszik megerősíteni Boszniában, erejét Bulgáriára összpontosítja. Itt volt eredetileg mindkét irány fészke. Itt próbál minden erővel téríteni és még a helyi önkormányzatot is kikapcsolni. Persze eredménytelenül. Bulgária meghódításával Boszniát is oldalba fogta volna. A harc élességét mutatja, hogy az első magyar egyetemet

⁷⁴ V. ö. Broeckx: i. m. 125, 200, 300. I. H. Grundmann (*Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Berlin, 1931.) fenntartásai (i. m. 443—45. l.) legfeljebb a XIII. sz. első felére érvényesek, de arra is csak részben, Bizonyos, hogy a XIV. sz. elején a katharok már használtak népi nyelvű bibliafordításokat, ezt Grundmann sem tudja tagadni. Részletfordításoknak és citátumoknak bolgár, bosnyák és magyar nyelven a XIV. sz. óta kellett lenniük.

⁷⁵ Engels: *A német parasztháború*, Budapest, Szikra, 1949. 25—29. l.

a Délvidékre helyezi, Pécsre. Ebben bennfoglaltatik annak elismerése, hogy a népi ellenállás ideológiája ezen a vidéken nagy tömegeket átjárt és hatalmas.

De nemcsak hegyi pásztorok és jobbágyok léptek az ellenállás útjára, hanem a fejlődésükben gátolt városi elemek is. A magyar Délvidék jelentékeny városai olyan víziút mellett terültek el, mint a Duna, vagy a Balkán felé vívő utak csomópontjainál. Élénk kereskedelem, kivitelre számító bortermelés, nagyarányú állattenyésztés, egyaránt gazdagította Pécs, Zágráb, Újlak, Kamanc, Zalánkemén, Kadabul, Eng és Francavilla (Nagyolaszi) polgárságát. S ez a vidék a környező területekkel a magyarjellegű patarén és huszita ellenállás középpontja.

Jellemző ezeknek a városoknak a vagyonosságára, hogy az ország fővárosa, Buda és a szász városok mellett elsősorban innen tudnak egy-egy tanulót küldeni, sokszor többet is a prágai egyetemre.⁷⁶ Az is jellemző, hogy a polgárság rokonszenve, vagy egyenes részvétele a huszita mozgalomban Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Buda és Kolozsvár mellett ugyancsak ezekre a városokra korlátozódik. Az akkor részben magyarjellegű Zágrábban már 1422-ben zavargások törtek ki, Pécs lakossága és papsága a Délvidék és Erdély felkelése idején mutat rokonszenvet. Kamancban a bíró vezetésével tör ki a zendülés. Újlakról elűzik a pápai inquisitort. A Délvidék fejlődő gazdagsága, fokozott ártermelésre, városi plebejus réteg kialakulására, bérmunkások jelenlétére utal. A délvidéki főurak túlnyomó szerepe a Nagy Lajos halálát követő trónvillongásokban és a Zsigmond király elleni szembeszállásban világosan rámutat a feudális uraknak ártermelésen alapuló gazdagságára. Ragaszkodásuk olasz, guelf uralkodókhoz, mint Kis Károly, Nápolyi László, a kereskedelmi kapcsolatok vonalát követi. Végeredményben a nagyhatalmú Hunyadi-ház központi vára, Vajdahunyad a Délvidéken fekszik és Hunyadi János politikai hatalma is délvidéki jellegű. Hogy a Hunyadiak korának legnagyobb irodalmi alakja, Janus Pannonius ugyancsak délvidéki származású, mégpedig elszegényedett nemesi családból való, ugyancsak ennek a vidéknek az előrehaladott, polgáriasult környezetére mutat.

Ugyan Zsigmond híres városi ediktuma (1405) kereskedelmileg legfejlettebb városunkban, Pozsonyban került kibocsátásra, az a mozzanat, hogy a törökkel szembeni védelem céljából külön hangsúlyozza a városok jelentőségét, a városfalak szerepét, megint csak egyes délvidéki várak, illetve városok jelentőségére vall. A fentebb felsorolt tényekből következik, hogy megvolt a népi ellenállásnak az alapja nemcsak a pásztorok, hanem a városok körében is.

A fejlődő délvidéki mezővárosokat fojtogatta a püspök, a káptalan, a bán, a királyi tisztviselők, az egész feudális gépezet. Említettük, hogy a

⁷⁶ Például Újlakról három név is maradt: Újlaki András (1407), Újlaki Jakab, Újlaki Bálint (1411); Zalánkeménről kettő: Zalánkeméni Miklós (1409) és Zalánkeméni Jakab a prágai egyetemen, nem szólván azokról, akik több-kevesebb időt töltöttek ott v. ö. Bronislav Varsik: *Slovaci na prazskej universite de konca stredoveku*, Bratislavei 1926. Sbornik Filosofickej Fakulty IV. 45. 539—547. l.

Délvidék gazdaságának a kereskedelem mellett az állattenyésztés és a bortermelés volt legfőbb forrása. A dús legelőt adó Száva-sziget, a Száva, a Duna és a Dráva árterületei, a dézsma ellen tiltakozó pásztoroknak számtalan lehetőséget adtak, hogy mint félnomádok hozzáférhetetlen helyekre húzódjanak. Pl. a Száva-szigeti pogány kalizokról azt írják a XV. sz. derekán, hogy a velük együtt élő patarének biztatására megmaradnak pogányoknak és megtagadják a dézsmát. A Fruska Gora, a Mecsek és a Délvidék többi hegyei számtalan búvóhelyet kínáltak. Márkai Jakab jelentéseiben többször szerepelnek az erdőségek barlangjai, a szőlők pincéi, erdei malmok mint titkos eretnek vallási gyakorlat színhelyei. A titkos gyülekezőhely egyszersmind búvóhely a politikai hatalom elől.⁷⁸

A pincék megnevezése már önmagában is utal a népi ellenállásnak e vidéken legfontosabb mozzanatára : a szőlőmunkásokra. Említettük, hogy a kathar agitáció Európaszerte a jobbágyoknál is inkább kereste föl a szőlőműveseket. A szőlő megmunkálása hozzáértést, gondosságot kívánt meg.

A legkorábban itt alakult ki a bérmunka a mezőgazdaságban. A szőlő, illetve bor magas kereskedelmi értéke ezt lehetővé tette.

E réteg szerepe a Dózsa-háborúban közismertebb semhogy hangsúlyozni kellene. Kamanc, ahonnan a bibliafordítók valók, ahol a huszita zendülés kitört, ahol hosszabb ideje patarén gyülekezetnek kellett fennállnia a HtB tanúsága szerint a Szerémség híres börtermőhelye volt, ahonnan víziúton és szárazföldön messze vidékre szállítottak bort. Ugyancsak jeles bortermő hely volt Újlak városa, az eretnekség egyik fészke, ahol még a XV. sz. közepén túl is éltek patarének.

Az »eretnekség« vezető rétege a szokásos elemekből tevődött össze : deákokból, az alsópapság egyes tagjaiból, kereskedőkből, vívőereje azonban a nép : pásztorok, jobbágyok, napszámosok.

Ebből a patarén agitációval át- meg átjárt vidékről, valószínűleg magukból a patarén gyülekezetekből küldtek diákokat a prágai egyetemre. Ott gondolkodásuknak megfelelő környezetet találtak. A visszatérő diákok, a katolikusok és husziták elől egyaránt menekülő pikardok, felszították a helyi ellenállást. Az ellenállás oka a földesúri terhek, a dézsma, az árutermeléssel járó fokozódó kizsákmányolás, ezzel szemben az irányt és célt mutató hírek Csehországból, de máshonnan is. S ezzel egy másik igen fontos mozzanathoz érkeztünk el.

⁷⁸ A szávaszigeti kalizokról egykorú források alapján Koller azt írja, hogy bár nagy részük katolikus hitre tért »major pars habitatorum patarenorum offuscata caecitate ut pagani remanserint et romaneant infideles«. Bár templomaik vannak, mégsem engedelmessékednek és nem akarnak dézsmát fizetni. Ld. J. Koller : *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, Posonii, 1784. Tom III. 312. l. Koller kitételéből határozott patarén befolyás ténye vehető ki. — Az eretnekek búvóhelyeiről ld. Ferrendzin : i. h. 176. l.; St. Katona : *Historia Critica*, XII. 772—74. l.

Ahogy a korábbi magyar királyoknak, éppenúgy Nagy Lajosnak sem sikerült legyűrni a patarénokat. A magyar »keresztes hadjáratok« elől hozzáférhetetlen hegyekbe és erdőségekbe húzódtak, majd visszatértek. Amíg Csehországban a feudális kiszipolyozás vezető, helyi eleme volt az idegen, Boszniában elsősorban a kívülről behatoló magyar feudalizmus és a nem kevésbé kegyetlen velencei kereskedelmi expanzió váltotta ki az antifeudális és egyben nemzeti ellenállást.⁷⁹ A »bogumil« szó Boszniában annyit jelentett, mint »jó bosnyák«. Azonban ez nem jelenti azt, hogy nem volt keletkezéskor bizonyos helyi feudalizmus. A patarének hirdették a szembezállást a cárok és knyézek hatalmával, a feudális szolgáltatások megtagadását. Mint Cosmas presbiter írja róluk még a X. században: »... tanítják, hogy a szolga ne engedelmessédjék urának, káromolják a gazdagokat, gyűlölik a szülőket, szidják a papokat, korholják a bojárokat, Isten előtt utálatosnak tartják, hogy az ember a cárnak dolgozzék, valamint minden szolgának azt mondják, hogy urának semmi szolgálatot nem tartozik teljesíteni.⁸⁰ Azonban a kettős külső veszéllyel szemben bizonyos együttműködés alakult ki az antifeudális pásztorok és parasztok, és a helyi feudális erők között. Már a XIII. sz. folyamán kénytelenek voltak a bosnyák knyézek hol titokban, hol nyíltan patarénokká lenni. Csak így tudtak szembezállni az idegen hódítással és viszont a nép érdekei is ezen a ponton találkoztak a bosnyák urakéval, mert az idegen feudalizmus hatalmasabb volt és többletet jelentett a szolgáltatások terén. Mikor a török megjelent a Balkánon, felismerte a népi elégedetlenség forrását és tudatos parasztpolitikával igyekezett maga mellé állítani az elnyomottakat. A patarének és törökök között igen korán együttműködés jött létre és ennek nyomán a knyézek is kénytelenek voltak akarva-akaratlan felvenni a kapcsolatot a törökkel. Zsigmondkori oklevelek sorozatosan említik a törökkel együtt harcoló patarénokat.⁸¹

Hervója a Jajcában székelő »spalatói herceg« ilyenmódon válik a török szövetségesévé. Hervója igyekszik önálló knyézséget létrehozni és a patarénizmust mint ideológiai eszközt használja fel. Dalmáciát Boszniához csatolja, hódítóként jelenik meg a dalmát városokban. A magyar feudalizmus ellen török szövetségbe áll. A patarénizmust államvallásá teszi és ennek legnagyobb jelentőségű következménye, hogy megbízza Hval »főkeresztényt«, hogy

⁷⁹ A bogumilizmus Dalmáciában már a XIII. sz. első felében jelentékeny politikai erőként tűnik fel. Nem annyira az almissai kalózokra gondolunk, mint inkább arra, hogy 1222-ben a spalatóiak ismételten patarén gróft választottak. V. ö. Hodinka: i. m. 77—79. l. A spalatóiaknak ez a lépése egyformán magyar- és velenceellenes. — Leger azzal magyarázza a patarének XV. századi diadalát, hogy a pápák avignoni fogsága, majd pedig a huszita háborúk elvonták a figyelmet róluk. (I. m. 514. l.)

⁸⁰ V. ö. Hodinka i. m. 112. l.

⁸¹ A patarének a bosnyák nép többsége, v. ö. Hodinka: i. m. 104—112. — A törökök parasztpolitikája kezdettől fogva érvényesült. A patarének a hódoltság alatt gyorsan felszívódnak, ők a rengeteg bosnyák muzulmán magyarázata. V. ö. Léger: i. m. 514—15. l.; a török patarén együttműködésre v. ö. Koller: i. m. Tom. III. 283—88. l.

fordítsa le bosnyákra az újtestamentumot (1404).⁸² Ez a dátum iránymutató, mert alig két évtized választja el az ugyancsak patarén kézből származó magyar bibliafordítástól.

Itt mindenesetre sok tisztázandó kérdés van. Boszniában a mérsékelt dualizmus kezdeti sikerei után a feudális elnyomás erősödésére ellenhatásként az abszolút dualizmus hívei jutottak túlsúlyra. Lehetett-e ez az élesen antif feudális vallásos forma Hervója államának szövetségésévé? Láttuk, hogy már a korábbi knyézek kénytelenek voltak modus vivendit keresni bármiféle patarénnel közös külső ellenséggel szemben. Hervója korában ehhez más mozzanatok is járultak. Mindenek előtt a dalmát városok egyesítése Boszniával. A mérsékelt irány behatolásának egyik útvonala: Olaszország—Dalmácia—Bosznia. A fejlődő városi kézműves és kereskedő réteg, eredetileg is éppen ez volt: városi plebejusok a mérsékelt dualizmust fogadták el.

Ehelyütt szükségesnek látszik megvonni a határvonalat a patarénizmus szigorú (abszolút dualista) és mérsékelt (relatív dualista) ágának alapelvei között, hogy lássuk hogy milyen érzékenyen tükrözi ez a népies teológia az osztályharc fázisait és hogy éppen a középkori városok fejlődése hogyan téríti egyre pozitívabb irányba a küzdelmet. A »patarén« kifejezés maga már másodlagos, abból az időből való, amikor a lombardiai vándorkereskedők (patari) révén a Balkánról átkerült tan ideológiai fegyverré válhatott a milánói népnek abban a küzdelmében, melyet a hatalmas és gazdag feudális papság ellen folytatott a XI. század hatvanas éveiben (pataria). Ez volt az a küzdelem, melyet VII. Gergely pápa a maga részéről felhasznált a császár hatalmának megtörésére és a pápai központosítás megerősítésére, amennyiben a nagyhatalmú papság sokkal inkább tartozott a világi feudalizmus érdekkörébe, mint az egyháziéba. A patarénizmus követőit a Balkánon eredetileg »bogumileknek« nevezték (Isten-szerető vagy az »eretnekség« alapítójáról egy bizonyos Bogumil nevű papról). Bár a mozgalom a X—XI. században kap erőre kezdeti visszanyúltnak az időszámításunk szerinti VII. századba. Ez az »eretnekség« a rabszolgotartó, majd feudális hatalom elleni gyűlölet és tehetetlenség kifejezője volt akár kisázsiai vagy thrák pásztorok és parasztok, akár pedig konstantinápolyi plebejusok között ütötte fel fejét. Thrákiából gyorsan terjedt át Bulgáriába, mely aztán az európai patarénizmus minden formájának kiindulópontja lett.

Az abszolút dualista tan azt tanította, hogy a fizikai világot a »rossz Isten teremtette«, az mindenestől fogva gonosz és elvetendő. Lelkünk emberi vagy állati testbe zárva mintegy börtönben vezetkel a fizikai világban, ezért a felavatott patarén nem eszik semmi állati ételt, irtózik pénztől, vagyontól, nem hoz világra gyermeket, nem érint asszonyt. Eredetileg ez a szigorú forma terjedt el a lombard és délfancia szegény nép között is (patarénok, katharok,

⁸² V. ö. Hodinka: i. m. 45. l.

albigensek). A szigorú dualizmus hívei, ugyanakkor, amikor nyíltan megtagadják az engedelmisséget a feudalizmusnak, tehetetlenségükben a forradalmi aszkézist, mely hivatva van a tömegeket mozgásbahozni (Engels), egészen a lehetetlenségig viszik és mivel elvetnek minden társadalmat, családot, munkát, ebben a formában reakciót és anarchiát látszanak képviselni. Annál inkább, mert a fizikai világgal szembeállított eszményük, az ő »jó Istenük« túl van a látható égen és földön, egy másik szellemi égben, ez a jó istenség Krisztust is csak látszat testben küldte a földre : mindez nem lehet támasza semmi földi harcnak.

Ezzel az abszolút dualizmussal szemben a mérsékelt irány hívei már nem látják kilátástalannak a harcot : ez a forma tipikusan városi és különösen Itáliában hódít magának sok hívet. A mérsékelt dualisták szerint a fizikai világ ugyan egy bukott angyalnak »az ördögnek« műve, de a »jó Isten« engedélyével jött létre és »az ördög« nem egyenrangú a »jó Istennel«, nem örök principium. Ez a teológiai formula lehetővé tette a patarén kereskedőknek, kézműveseknek vállalkozóknak a gyakorlati tevékenységet, a hatékony gazdasági és politikai küzdelmet a feudalizmussal szemben. A mérsékelt dualizmus utat nyit az aktív küzdelemnek és a fejlődésnek.

Azonban már az abszolút dualizmus világ-ellenes tanításainak megfelelő történeti értékelésénél is tekintetbe kell vennünk, hogy elenyészően kevesen voltak a felavatottak, akik a tanítás világgyűlölő elveinek megtartására kötelezve voltak. Az abszolút dualisták zöme csak »hívó« (credentes) volt, Ezek családot alapíthattak, dolgozhattak, vagyont gyűjthettek. A patarének zöme általában csak halála előtt vagy nagy betegségben kérte felavatását. Így tehát az abszolút dualista tanítás ernyesztő jellege vajmi elméleti. Sőt a kevés felavatott a dűskáló és elvilágiasodott feudális papsággal szemben társadalmi eszményt is tudott nyújtani jámborságával, függetlenül a tanítás világtól idegen vonásaitól. Még nagyobb a jelentősége a fel nem avatott hívők nagy tömegének a mérsékelt dualizmus körében, ahol az alap-tanítás is enyhébb volt.

Már most Hervója szövetsége esetében is tekintetbe kell vennünk mindkét ágú patarénizmus felavatatlan híveinek roppant tömegét és a dalmát városok jótékony szerepét. Az az egyesség, melyet Hervója köt a patarénizmussal, hasonlít a languedoci katharok és a főnemesség egy részének szövetségére, mely kiskirályságát féltette a pápaság hatalmi törekvéseitől. Az is valószínű, hogy a patarén-kathar tanítás európai bomlása Boszniát sem hagyta érintetlenül, elvégre a nép öntudata ott is nőtt, a haladás tényezői erősödtek, melyek a vallásos formát az új helyzethez alakították.⁸³

⁸³ Ciro Truhelka megállapítja Radin gost végrendeletéből, hogy nem értelmezték szigorúan a bogumil tanítást. Felhozta, hogy tisztelték a keresztet, szenteket, nősültek, szerették a földi javakat. A jugoszláv burzsoá tudomány ezen az alapon megpróbálta kétségbe vonni a pataréneknek mint olyanoknak létezését is, feltéte-

Úgy véljük, hogy a délvidéki városi élet, árutermelés, pénzgazdálkodás fellendülése, az antifeudális osztályharc kiéleződése ugyanakkor a patarénizmus állami befogadása és irodalmi programja a szomszédos Boszniában, a csehországi husziták győzelmei, a Prágában járt tanulók, valamint a pikardok agitációja teljes mértékben megmagyarázzák, hogy az 1416—1437-ig terjedő időszakban megkezdik a népi ellenállás vallásos ideológiájának támaszául a biblia magyar fordítását.

Mielőtt elemeznénk ennek a fordításnak forradalmi felhasználását, a mű által adott segítséget, még egy mozzanatra kell kitérnünk, ez pedig annak a gyülekezetnek etnikai jellege, amelyből a bibliafordítás származott. Mindenekelőtt Kamanc nevére magára két magyarázat van. Kniezsa István magyarázata szerint a város XV. századi írásmódja (Kamanch, Kamancz, Kamonecz) Kamanonak ejtendő és szláv eredetű szó, amely »köves« helyet, (kamenec) jelent. A városka neve máig Kamenica. Van azonban egy másik magyarázat is, amely szerint Kamancs török eredetű személynév és »vaddisznó« jelent, akárcsak Tonuzóba neve. Hogy azonban itt — tekintet nélkül a helynév eredetére — török fajta nép telepedett meg, arra éppen a vidék szőlőművelő jellege adhat közelebbi útmutatást. Nagy Géza igen nagy valószínűséggel bizonyította, hogy Magyarország összes olyan bortermő vidékei, ahol a szőlőművelés még árpádkori eredetű, a honfoglaló magyarok nyolcadik törzséhez tartozó kabarok telephelye volt. Ezeket a kalizoknak nevezett törökfajú népelemeket látjuk feltűnni Hegyaljától kezdve, Egeren át Neszmélyig és Visontáig, a vaáli borvidéken át a budai szőlőterületeken keresztül Szekszárdig és Villányig. Magának a szőlőnek és bornak a neve is a csuvas-törökből magyarázható és nyilván összefügg jelenlétükkel.⁸⁴ Mármost a Szávamentén erős kaliz telepek voltak, melyek pogány, illetve több elemből összetett szamaritánus-zsidó vallásukat évszázadokon keresztül megtartották. Különös előszeretettel telepítették őket ide, akárcsak a besenyőket, határőröknek.⁸⁵ A kalizoknak ez a csoportja még II. Géza korában is a könnyűlovasságot szolgáltatta, tehát nyilván nomadizáló pásztoréletet folytatott. A szávaszigeti kalizok még a XV. században is ragaszkodtak heterodox vallásukhoz és védték feudális kötelmektől mentes életüket, éppen ezért hatott rájuk a patarének antifeudális érvelése. A szávamenti kaliz pásztorok és a villányi kaliz borvidék közé esik Kamonc, ugyancsak borvidék, ahol meg a szőlőmunkás kalizok között tudták a patarének hitüket terjeszteni.

lezve, hogy azok orthodoxok voltak. Ez valótlan. A felhozott érvek közül a nőstül és a földi javak becsülése megvolt minden fel nem avatottnál. Az előbbi kottó (a kereszt és a szentek tisztelete) külszínre minden elnyomatás esetén. A bomlófélben levő tanításban valamenyi együtt volt. Ciro Truhelka eredményeiről és a jugoszláv kísérletekről v. ö. Hadrovics László: *Revue de Histoire Comparée*. 1945, 217—222, 219. l.

⁸⁴ V. ö. Nagy Géza: *A honfoglalás Zemplénben*. Etnographia, 1912. 213—221. l. U. a.: *A honfoglalók és a turkok*. u. o. 1908. 67. l.

⁸⁵ V. ö. Gyóni Mátyás: *Kalizok, kazarok, kabarok, magyarok*. Klny. a Magyar Nyelv, 1938. évf.-ből.

Valószínűnek látszik tehát, hogy a kamanci patarén gyülekezet eredetileg szamaritánus hitet valló törökfajta rokonnép volt. A huszita felkelés idején az 1439. aug. 19-én felvett inquisitiós jegyzőkönyv már teljesen magyar nyelvűnek tünteti fel őket, csupa magyar nevet sorol fel (Korlát Balázs, Farkas János, Tátos Kelemen, Irigy András, Sajó György),⁸⁶ amelyekben azonban egyes pogány, illetve török elemek is kivehetők. A HtB nyelvének elemzése e szempontból meglepő sajátságokat mutat.

Ezek a sajátságok egyrészt a szamaritánus hit élő hagyományait engedik feltételezni, másrészt ezzel összefüggően a samanisztikus pogány emlékek szokatlanul erősen élő emlékeit mutatják, ami ugyancsak természetes, ha meggondoljuk, hogy a kalizok eredeti vallásos felfogása is demonizmussal teli zsidó-mohamedán és nyilvánvalóan pusztai elemeket tartalmazó egyistenhit volt.

Már említettük, hogy Abdiás próféta könyvének befejezésében az ott levő Ámen szó után egy glosszát fordítottak bele a szövegbe: »a hébereknél nincs ámen«. A glosszáló tehát az eredeti héber szöveget olvasta. A Bécsi-kódex folyamán azonban nem ez az egyetlen glossza, mely Izrael sorsával, vagy szokásaival foglalkozik.

Ezeket a glosszákat azonban még lehetne az eredeti latin szerkönyvek tartozékának is tekinteni, valamilyen különlegesen nagyműveltségű szerzetes munkájának. Az a mozzanat azonban, hogy a HtB az újszövetségi farizeusokat minden más európai bibliafordítástól eltérően lefordítja nemzeti nyelvre és »leváltaknak« nevezi őket, már aligha tulajdonítható idegen glosszator szerepének. Ehhez hozzátartozik, hogy a patarének, akik magukat választottaknak, szimbolikus értelemben Izrael népének nevezték, a görög és katolikus papságot a források szerint a farizeusokkal azonosították.⁸⁷ Itt azonban arról van szó, hogy a farizeus (héb. p^rusim) szó eredeti jelentése valóban másfélezer évvel korábban éppen az volt, hogy »elkülönült«, mert hívei nagyjából a nép többségétől elszakadt tudós felekezet voltak. A fordító tehát olyan környezetben élt, ahol a farizeus szónak értelme megvolt a hagyományban, és azt a feudális papságra értették. Az elnyomott nép haragja tör ki az olyan tudatos fordításokban, amikor a »főpapok és farizeusok« kitételt (pontifices et pharisei) az evangéliumok ellenszenvet keltő jeleneteiben »püspökök és leváltak« kifejezéssel adja vissza (János VII. 45, XI. 47, 56).

Ezen túlmenően is vannak olyan vonások, amelyek szerint a gyülekezet nem szimbolikus, de történetileg azonosította magát az ószövetség népével.

A fordítás a bibliai *filiszteusokat* következetesen a kunok társnépének, a »jászoknak« nevével fordítja. Ezt régebben speciális moldvai körülményekkel magyaráztuk, azzal, hogy Nagykunország fő helyét Jászvásárnak hívták

⁸⁶ Ld. Fermendzin : I. m. 173. l.

⁸⁷ V. ö. Hodinka : i. m. 55. l. és Broeckx : i. m. 299. l.

(Jassy) és nyilván ezért történt az azonosítás. Azt hittük, hogy az allegorikus értelmezés alkalmi jellegű. Azonban a filiszteusokat már az Apoc-ródexben is így fordítják, amely pedig még Magyarországon keletkezett. Sőt latin oklevelek a jászok nevét latinul »Philistaei«-nek adják vissza. Tehát az azonosítás nem alkalmi és szimbolikus, hanem történeti jellegű. Vagy maguk a jászok, vagy a velük együtt megjelenő kunok hozták magukkal. Onnan hozták, ahol hosszabb ideig voltak megtelepedve olyan nép szomszédságában, amely zsidó hiten volt, magát Izrael utódának tartotta és a szomszédos összeteket (jászok) pogány filiszteusoknak. Ilyen hely a kazar biródalom volt, a Kaukázus tövében, ahol a kaliz-kabarok valóban az összetek szomszédságában éltek. Így azután a kalizok tudatában történeti hagyomány volt ez az azonosítás. Lehetett annál inkább, mert a bizánciak éppen a könnyűlovas kaliz határőrökkel szemben Bodonyban (Viddin) jász lovasokat tartottak zsoldban.⁸⁸

Nem kevésbé meglepő a HtB pogány samanisztikus fogalomkincse. Kisebb jelentőségű körülmény az, hogy a sorshúzást következetesen nyilerezítésnek nevezi, elvégre a paraszti földközösségek földjének felosztása automatikusan fenntartotta a sorshúzásnak ezt a pogány módját. Még az is öntudatlanul tovább élő és széleskörű magyar néphagyomány lehetett, hogy a paráználkodás latin fogalmára egy ismert afrodiziakum, a beléndek nevéből képzett magyar kifejezést ad: »beléndezkedik« és »beléndesség«. Már pogány vallási elem fennmaradását mutatja, amikor a vízen járó Jézust a »tündér« szóból képzett »tündéret«-nek nevezi.

Persze a néphagyományban a pogány és az európai babona elemei összekeveredtek. A beléndek pl., a boszorkánykenőcsnek európszerte ismert alapanyaga volt s ha Baruch könyvében a Bécsi-kódex egyik fordítója egy démonikus jelenetben a »macskákat« (cattae) »nyomóknak« fordítja, azt éppen úgy lehetett a macskákká változó incubus értelmű boszorkánynak tulajdonítani, mint ahogy a boszorkány eredetileg török-csuvas nevének, mely szintén »nyomó«-t jelentett és amelyet a kamanci kalizok még érthettek.⁸⁹

Nem szabad elfeledni, hogy a HtB. a gyulafehérvári krónika híradása szerint papdeákok fordítása. Tudjuk, hogy a deákság a középkorban garabonciáskodott. Orvoslással, varázslással, jóslással foglalkozott.⁹⁰ Tudjuk azt is, hogy a patarének különös előszeretettel foglalkoztak orvoslással. Ezek a varázslással foglalkozó kitételek a deák szerzőkre vallanak és műveltségükön a középkori elem és a pogány hagyomány pontosan úgy forr össze, mint a garabonciás diák alakjában a pogány sámáné, a táltosé a papdeák sekély »műveltségével«. Erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van. Dániel könyve

⁸⁸ A filiszteusok fordítása jászokra v. ö. Kardos Tibor: i. m. 73. l.; a bodonyi jász ősrégre Györffy György hívta fel figyelmemet.

⁸⁹ V. ö. Ligeti Lajos: *Boszorkány*, Magyar Nyelv, 1947. 10—17. l.

⁹⁰ A garabonciás diákról, történeti eredetéről, a samanisztikus hagyománnyal való egybeolvadásról ld. Kardos Tibor: *Deák műveltség és magyar renaissance*, Századok, 1939. 319, 331—338. l.

(III. 19) arról beszél, hogy a babiloni király, Nabukadnezár arcának vonásai elborultak (*aspectus faciei illius*). A Bécsi-kódex ezt így fordítja: »ő orcájának *nemzése* megváltoztaték«. Az »*aspectus*« szónak a »tekintet« szó felel meg, a »nemzés« szó úgy került bele a fordításba, hogy a fordító deák asztrológiai varázslással foglalkozott, ugyanis a középkori asztrológiában nevezik a csillagok összhelyzetét egy adott pillanatban »*aspectus*«-nak és ez az adott pillanat, melyben az ember arcvonásai, jelleme és sorsa rögzítődik, a születés, vagy *nemzés* pillanata. Enélkül a fordítás érthetetlen.⁹¹

Ezek az adatok persze mellesleg mind a bibliafordítás népies-eretnek mivoltát bizonyítják akkor is, ha csupán a fordító patarén papdeákok műveltségére lennének jellemzőek. De ennél tovább kell mennünk. A fordítás eleven samanisztikus hagyományt is feltár. Ha például a Bécsi-kódexben babiloni — tehát az -ószövetségi papi rendhez viszonyítva pogány — papi csoportokról van szó, akkor a mágusokat (magi) többször »táltosoknak« fordítják. A víziók önkívületi állapotára (*extasis*) egy olyan kifejezést használ, mely régi irodalmi emlékeinkben egyedül áll: a sámán elrejtőzését kifejező »rütet« szót. Ez azt jelölte amikor a »táltos« bódítószerek igénybevételével és önszuggesztióval mesterséges önkívületi állapotba ejtette magát és abból felébredve, a látottakat mint a szellemek parancsát közölte a körülállókkal. Habakuk próféta harmadik prologusában így magyarázza a járatos szerző saját kifejezését: »Ki kedég rütetben azaz kételen szól, sem szólást, sem veszteglést nem vall ő hatalmában.« Ide tartozik annak megemlézése, hogy a pogány kunok között olyan erővel élt a samанизmus, hogy még évszázadok multán is amikor Bandini püspök a XVII. század közepetáján Moldvában jár, gyakori jelenség a »rütet«. A püspök le is írja jelentésében egy ilyen elrejtőzés lefolyását.⁹² A HtB fordításának egyik gyakori kifejezése az »áldomás«, melyet az »áldozat« szinonimájaként használ nem lakoma, hanem vallásos cselekmény értelmében. Végül említsük meg azt, hogy a pogány istenidéző fordulatokra emlékeztet, amikor Zakariás pap megy áldozati tüzet gerjeszteni a templomba, az eredeti szöveg átalakításával (*in ordine vicis suae*) így fordítja háromszoros betűrímmel »ő szerének szerzete szerént«. (Lukács I. 8.) Ebben a kifejezésben az ősi pogány áldozati szertartást kifejező »szer« szót a primitív vallásos cselekményekre emlékeztető módon háromszor ismétli. A vogul-osztyák hősénekekhez kell fordulnunk, hogy hasonló stílussal találkozzunk, igaz hogy ott aztán lépten-nyomon.

⁹¹ Szerepel egy másik asztrológiai kitétel, az »*ascendens*« is, mellyel azt fejezik ki, hogy a csillagkép a házakra beosztott mennybolton az adott »ház«-ban felkelő jellegű. Ahol az Újszövetség a szántóvetőről mond példázatot (Márk, IV. 7.) az eredetiben arról van szó, hogy a jó földbe esett kalász »emelkedő és növekvő termést hozott« (*dabat fructum ascendentem et crescentem*). A deák-fordító a horoszkópkészítés, illetve csillagjósítás gyakorlatában ismert *ascendent*-t asztrológiailag értelmezte és a »felkelő« szóval fordította.

⁹² »A varázslatokról« ld. Domokos: i. m. 516. l.; Györfly István: *A bűbajolás a moldvaiaknál*, *Etnographia*, 1925. 169. l.

Ha azt akarnánk bizonyítani csupán, hogy mindez moldvai kun környezetre utal — ez természetesen a fordítás egy részének moldvai, tehát huszita eredetét bizonyítja — akkor még azt is hozzátehetnénk, hogy a »bor« és »venerék« mellett szerepel részegítő ital neveként a fordításban a kunsör, a »boza« is. Kétségtől szoros együttélés alakult ki Moldvában, esetleg huszita misszió is működött a jászok és kunok között.

Ha azonban a samanisztikus fogalmak csupán a kun környezetből kerültek volna a fordításba, idegen gyökű átvételek lennének, mint a »boza«. Azonban ettől az egy példától eltekintve csupa ősi magyar szó, amelyek már a Magyarországon keletkezett részben is megtalálhatók. Nincs más megoldás, mint hogy a helyi hagyomány elemei. A szociális környezet érvényesülése a fordítók szókinésében erős. Láttuk, hogy a szőlőműveléssel való foglalkozás milyen alakítóan hatott a fordításra. Ugyanígy visszatükröződik rajta a gyülekezet pásztorelemeinek a foglalkozása, amikor pl. a Bécsi-kódex egyik fordítója az »Ephraim szelet nevel« (pascit : táplál, nevel), úgy fordítja, hogy »Ephraim szelet őriz« (Abdiás 19). Ugyanis a pásztor úgy táplálja nyáját, hogy legelteti, vagyis őrzi. A fordító gondolatvilágában amint a szőlőművelés, úgy a pásztorélet fogalmi is elsődlegesek. A fordítók népi gondolkodásmódja elemi erővel tör fel a fordítás kifejezéseiből akár a mindennapos életről, akár a hiedelmekről, akár pedig az antifeudális harc vallásos megnyilatkozásairól van szó.

VI.

Végezetül rá kell térnünk a fordítás szerepére, a forradalmi mozgalmakban. A biblia rengeteg alkalmat adott arra, hogy az elnyomott nép önmagára és harcára vonatkoztassa. Azonban nagy az eltolódás a két bibliai rész használata tekintetében. A katolikus rítus középpontjában az újszövetség állott és a patarének is erre helyezték a súlyt, sőt a fizikai világot teremtő rossz istennel együtt elvetették kinyilatkoztatását is, az ószövetséget, kivéve a prófétai részeket, melyek jóslatokat tartalmaznak Jézus eljövételére. A pikardok és taboriták viszont egyenlő fontosságot tulajdonítottak az ó- és az újszövetségnek, sőt forradalmi cselekményeiknek az ószövetség felelt meg igazán. Jellemző, hogy a Bécsi-kódexben is olyan lectionarium részt fordítottak, mely egy sor prófétai művet tartalmazott. Hihető, hogy e kiválasztásban a halványuló patarén gondolkodás is szerepet játszott.⁹³ De a fő ok mégis az volt, amit említettünk, hogy a pikardok és taboriták forradalmi lendülete innen kapott támogatást. Az evangéliumok a teljes egyenlőségre, a gazdagok-

⁹³ A bogumilek nem vetették el az ószövetségből a zsoltárokat és a prófétákat. Ezek elfogadhatók voltak, amennyiben alkotóikat »a szent szellem« ihlette. Még külön jellemző a keleti (bosnyák-dalmát-bolgár) ágra, hogy a félrevezetést is megengedhetőnek tartották az üldöztetések ellen. Ez a fordítás első részének katolikus külsőségeire is bizonyos támpontot ad. V. ö. *Dictionnaire de la théologie catholique*, Tom. II. 929. l.

kal szemben a szegények felmagasztalására adtak idézeteket. Elkülönítették az igazakat a hamis hatalmasoktól, vigasztalást és reményt adtak a végső győzelemre. A János-evangélium és a többi újszövetségi könyv az isteni teremő »szellet« birtokosának, a megvalósítandó új rend letéteményeseinek mutatta a gyülekezetet. A patarén-huszita vezetők önmagukra ismertek a próféták alakjában, akik biztatták és bátorították a népet üldözés idején, akik »forbátlatot« ígértek Jeruzsálem lerombolásáért, a Makkabeusok alakjában, akiket semmi el nem tántoríthatott meggyőződésüktől. A táborita, pikard és patarén csoportok harcos asszonyai Judith, Eszter, Ruth alakjában láttak példaképet: A Bécsi-kódex alapjául szolgáló »lectionárium« éppen ezeket tartalmazza, hősi és vigasztaló könyvei pontosan megfeleltek a kamanci gyülekezet küzdelmeinek. Az evangéliumok és zsoltárok reményt és kitartást adtak Délmagyarországon, a Bécsi-kódex könyveinek kemény hangja azonos a táborita cikkelyek hangjával. A táboriták istenének »nyelve, miként az emésztő tűz, lehellete, miként a zúgó vizek«. Ez az isten a bosszú megszemélyesítője, akinek segítségét kérték híres harci dalukban a domaszlicei ütközet előtt.

A fejlődés eme korábbi fokára még jobban érvényes, amit Marx a nagy angol forradalomra mondott : »Cromwell és az angol nép az ótestamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára.«⁹⁴ Hiszen két évszázaddal korábban a paraszti-plebejus tömegek harcolnak itt, »amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták«. A pikárdok és táboriták árvíz és tűzvészszerű istene senki más, mint a fegyveres paraszti felkelésnek megszemélyesítője. Ezt érezzük a magyar husziták Náhum prófétájának szavaiban is : »Űr hirtelen vészben és Ő uta forgószeiben és Ő lábainak pora ködök... Hegyek megindoltanak Őtölle és halmok megpusztejattanak és föld reszketett Ő orájától... Ő méltatlankodattya kiöttetett mint tűz és kövek megfeszlettenek őtölle«. (I. 3, 6—7.) Mennyire hasonlít ez az isten népéhez, melyről ugyanez a prófeta mondja a diadal pillanatában : »Ő nézések monnal lámpások, monnal futó villamatok«.

Világos, hogy a bibliai szöveg, melyet a fegyveres nép számára felolvas-tak, ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a huszita harci dalok, a kantilénák. Az egyház tisztában volt ezzel. Éppen ezért a népi nyelvű bibliafordítás körüli vita középpontjában az a kérdés állott : ki magyarázza a bibliát : az egyház vagy maga a nép? A feudális egyház monopolizálta a túlvilágot, hogy uralkodhasson a földön, ezért teljes erejével ragaszkodott a közvetítő szerepéhez. Viszont a népi laikus mozgalmak éppen ezt a közvetítő szerepet akarják megszüntetni. A nép által birtokba vett biblia a feudális egyházat helyettesíti a kegyelmi eszközök egész tanával egyetemben. A nép kezébe

⁹⁴ V. ö. Marx : *Louis Bonaparte Brumaire 18.-ja*. Marx-Engels : *Válogatott Művei*, Budapest, Szikra, 1949. I. 226. l.

vette a magyarázatot is. Amint létrehozta a hitháborúk istenét a maga hasonlóságára, úgy rendezte be a másvilágot is a maga nyomorúsága ellentétéként. A patarén mennyországban pl. nincs hideg és éhség, egyszerre van örök tavasz és gyümölcsérés.⁹⁵ A pikardok és a táboríták már lehozzák a földre ezt a paradicsomot, mint közvetlen célt: le kell törni az urakat, el kell pusztítani a bűnös városokat és bekövetkezik a földi paradicsom korszaka, amikor a kinyilatkoztatás megszűnik irotnak lenni, mindenki szívében fogja hordani.

Világos, hogy a táborita tanításnak ez az aktív, az írott kinyilatkoztatást már-már pótló gondolata Münzer Tamásnál folytatódik.⁹⁶ Amint a pikardok megpróbálták zárt közösséget alkotni, éppenúgy a táboríták is, csak sokkal nagyobb sikerrel és példamutatóan. Tábor városának szervezete és fennállása akkor is életképes maradt, amikor a kelyhesek árulása folytán a táborita katonai hatalom lehanyatlott. A hadi kommunizmus egyes intézményei, mint pl. a fogyasztási kommunizmusra utaló »közös tartályok« megszűntek, azonban a csoportiparnak (négyezer takács dolgozott Táborban!) szokatlan mérvű koncentrációja és egyidejűleg nyersanyagtermelő majorok birtoklása és kereskedés társadalmilag szervezett munkafolyamatra, a termelő kommunizmus kísérletére enged következtetni.⁹⁷

Ennek a roppant népi erőfeszítésnek jogcíme a biblia, mert az újat csak a régivel tudják kifejezni. Az egyház tehát szembeeségül a forradalmi célú bibliafordítással. A katolikus vitairódalom érvei a népi nyelvű biblia ellen sokszor kifejezésről kifejezésre azonosak. Az egyházi álláspontot a Wycliff tanítványaival vitatkozó Butler nevű dominikánus fejtette ki a leggátlástalannabban s éppen ezért az ő érvelése a legjellemzőbb. Butler szerint a nép ne olvassa, hanem hallgassa a bibliát, az önálló olvasás nélkülözi az egyházi férfiak megbízható értelmezését. Annál veszélyesebb, minél nagyobb tömeg jut hozzá. Már pedig a nép rengeteg emberből áll, a nép ne olvasson, hanem imádkozzon! A hűnbeesés óta az ember egyformán félreérti a dolgokat, akár könnyűek azok, akár nehezek. Ezért a megismerés csak hierarchikusan, a magasabb rend akaratából következhetik be. Nem a bibliaolvasás a fontos, hanem a keresztség, az oltáriszentség és főként, aki ezeket közvetíti: a pap. A nép nem képes istent a maga erejéből megismerni. Az ilyen közvetlen megismerés felforgatásra vezet. Nyíltan megírja, hogy a nép közvetlen bibliaolvasásának forradalmi szerepétől tart: »Téves ismeretre vezet, tévelygésre,

⁹⁵ V. ö. Broeckx: i. m. 104. l.

⁹⁶ V. ö. M. M. Szmirin: *Münzer Tamás népi reformációja. A magyar kiadás tördelt kefelevonata*, 225—235. l.

⁹⁷ A közös tartályokról u. a. i. m. 237—38. l. — Négyezer takács dolgozott Tabor városában, v. ö. Aeneas Sylvius: *Dialogus contra Bohemos et Taboritas* Opera Basileae 662. l. Joggal gondolhatunk közös gyapjufonó és szövő üzemekre, hiszen ilyeneket már előttük is fenntartottak a kathar gyűlekezetek (operatoria). V. ö. Broeckx: i. m. 306. l.

hitetlenségre, mindenképpen *felvulkodásra, a világi hatalom és törvény tagadására és felforgatására.*⁹⁸

A biblia népi magyarázata valóban homlokegyenest ellenkezett a feudalizmuséval. Az a belenyugváásra és távoli ígéretekre keresett támaszt a szövegben, a nép a maga igazságára. A sokat emlegetett isteni törvény «evangéliumi igazsága» semmi más, mint az elnyomott és fejlődésükben gátolt társadalmi osztályok igazsága. A feudális urak »szabadsága« a nép elnyomatását jelentette és a vallási türelmetlenséget, az üldözést, a nép szabadsága viszont az urak és a feudális egyház elkergetését. A feudális műveltek lenézését a nép iránt, mely nem tudta a feudális egyház és állam latin nyelvét, visszafordítják rájuk. A táborita krónika az idegen nyelven miséző papról azt írja, hogy »barbár nyelven bög».⁹⁹ Szembeállítják vele a nép által érthető népi nyelvet. Hatalmas erejű népi és plebejus humanizmus keletkezik, melynek megfelelője Itáliában is megvolt Dante korában. A felkelt Prága város manifesztumaiban, melyet Velence városához, majd pedig az egész kereszténységhez intéz, a császári és papi zsarnoksággal, embertelenséggel, kegyetlenséggel (tyrannis, immanitas, crudelitas) szembeállítja a társadalmi igazságot, a szabadság emberiségét (humanitas).¹⁰⁰

Ennek a népi értelmű humanizmusnak megvan a forrása a bibliában egyes késői ószövetségi könyvekben (Eszter könyve, Makkabeusok könyvei) nyilván az alexandriai görög kultúra egyes hasonló gondolataiból merítve. Éppen a Bécsi-kódex az, melynek magyar tolmácsolásában először jelenik meg magyar földön és magyarul ez a fogalom, »humanitás«. Az idegen makedon Hámánról van szó, akit Artaxerxes, perzsa király »emberséggel« (humanitas), illetve »kegyességgel« (humanitas) felemelt, de aki ezért vele szemben nem volt hálás, *alattvalóit pedig elnyomta*. A szöveg ezért megrója, kiemelve *»enfelmagasztatásnak dagadványát«* és *»kegyetlenségét«* (crudelitas).¹⁰¹

⁹⁸ »Butler's Determination: consulendum est vulgari populo ne Scripturam Sacram legere cupiant.« Deanesly: Appendix II. 402—415. l.; Butler a vita során Majmonidest idézi: »sapiens prohibent plana legis populo ne panderentur, quia illa plana vel inducunt mali, quam pessimam cognitionem vel in errorem vel incredulitatem malam in veritatem Creatoris, vel in elationem omnimodam et negationem principatum legis et subvertit.« U. o. 413. l.

⁹⁹ »melius loquerentur quinque verba in sensu populi, quam decem milia (si) sic mugiant barbarizantes...« Höfler: i. m. i. h. VI. Wien 1865. 580. l. (Utalás egy bibliai helyre: »sed in Ecclesia volo quinque verba sensu meo loqui, ut et alios instruam: quam decem milia verborum in lingua.« (Pál I. Kor. XIV. 19.)

¹⁰⁰ Manifesztum a velenceiekhez (1420. júl. 10.) F. Palacky: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*, Prag; II. Bd. 1873. 39-43.; Manifesztum a kereszténységhez (1421. febr. 8.). U. o. 487-494. l.

¹⁰¹ A szóbanforgó rész: »Multi bonitate principum et honore qui in eos collatus est, abusi sunt in superbiam et non solum subiectos regibus nituntur opprimere, sed datam sibi gloriam non ferentes in ipsos qui dederunt moluntur insidias. Nec contenti sunt gratias non agere et humanitatis in se iura violare, sed Dei quoque cuncta cernentibus arbitrantur se posse fugere sententiam.« (Ester: XVI. 2—4.) A fordító a fentebb említett sajtáságokon kívül is nagy változtatást visz végbe: a fordítás nem tisztviselőkről szól, hanem *fejedelmekről*, nem isten ítéletéről, hanem *törvényről*. Ez a szöveg forradalmi áthangolása: »Sok fejedelmek jószággal és tisztességgel, kik ő beléjük adattattak visszaállítottak

Fordításunk szóhasználatában világosan látszik, hogy a fordító a fogalmat a feudális elnyomás és gőg kegyetlenségének tükrében látja. Ezért használja a »kegyességet« az »emberség« szinonimájaként, melynek ellentéte a gőg és »kegyetlenség«. Le kell szögeznünk tehát, hogy az »emberiesség« első magyar megjelenése antifeudális, népi jellegű.

A Makkabeusok-könyvében is előfordul a »humanitas«, amidőn a művelt és hős Eleázárt — bár nem egyenrangú és idegen — *barátság*ból meg akarják menteni. A feudalizmus világa a lovagi érdekközösséget tudta csupán barátság mezébe öltöztetni. Az ilyen »emberség«, az emberi megbecsülésen alapuló szolidaritás ismeretlen volt előtte. Még megkapóbb, hogy a huszita fordító az üldözött Eleázár »veleszületett« nemességét (*ingenita nobilitas*) nehogy félreérthessék, egyszerűen »nemesség«-nek fordítja. Úgy fogja fel, mint Husz János egyetemi beszédeiben: a nemesség egyetlen formája a lelki nemesség, a hősi jellem.¹⁰² A fordításnak ez a tudatos, külön útja teljességgel összhangban van a Bécsi-kódex alább tárgyalandó félreérthetetlen különleges fordításával.

Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét most tárgyalt bibliai esemény igazságtétellel záródik. A Bécsi-kódex úgyszólván minden könyvének ez a lényege, az elnyomatás és igazságtalanság jóvátétele, a »szentek«, vagyis a patarén-huszita hívek diadala: »Eljő napoknak véne és ítéletet ad a Felséges szenteknek és az üdő eljöve és az országot megvevék a szentek« (Dániel, VII. 22.). Itt csak a magyar fordításban van a szenteknek aktív szerepe, hogy tudniillik »elfoglalták« az országot (megvevék). A latin eredetiben csak »elnyerték« (*obtinuerunt*).

A fordító izgalma tetőpontra emelkedik olyan prófétáknál, akik a szegény nép felkelését ábrázolják, mint Joel és különösen Ámos, aki »pásztor és paraszt« volt és, aki »valőbizon próféta nem lehetett volna, hanemha élészte pásztor nem volt volna«. Ennek a pásztorságnak világos értelme volt a fordítók előtt. A Prologus a gyülekezetet vezető pappal azonosítja a pásztort és így a pásztor és próféta fogalma alatt a fordítók önmagukat értették. A sze-

keveltségben és nemcsak királyoknak alázkodtakat erkődnek megnyomorejtani a nekik adatott dicsőséget nem viselvén, de azokra, akik adták, faragnak álnokságot. Sem elégettettek meg hálálatokat adván a jól tételekről és ő benne való kegyességnek törvényét megtörvén, de alajtják őmagokat eltávoztatni a mendenek látó Istennek törvényét is. — A másik idézet fontos része: »Aman... Macedon alienusque a Persarum sanguine et pietatem nostram sua crudelitate commaculans peregrinus a nobis susceptus est et tantum in se expertus humanitatem, ut pater noster vocaretur.« (Ester, XVI. 10—11.) Magyarul: »Ámán... macedóniai és idegen perzsaiak véréből és mű kegyességönket megfertéztetvén ő kegyetlenségével és zarándok műtöillök fogadtaték és ezután ő benne emberséget megbizonyejtván, hogy mű atyánknak hívataték.«

¹⁰² Az Eleázárra vonatkozó szövegrész: »Propter veterem amicitiam hanc in se faciebant humanitatem (e férfiúnak régi barátságaiért teszik övele ez emberséget), Makkabeusok, II. 6. fej. 22. v.) és: »Ingenitae nobilitatis canitiem« (ő nemességének őszségét. U. o. 23. v.). — A tétel Husz Jánosnál: »Nobilitas sola est quae animum moribus ornat.« Magister Hus: *Recommendatio Baccalauraei* (1405). Höfler: i. m. i. h. 98. l.

mélyükben megjelenő Ámos próféta büntetést hirdet a hatalmasok ellen, mert »megtörik szegényeknek fejeket földnek pora felett« (II. 7.). Mert megnyomóritják a szegényt: »Azért, hogy megnyomóritjátok vala a szegényt és a választott foszlatot elveszitek vala őtölle, házakat négyszegő kővel raktok és nem lakoztok őbenne, igen szerelmes szöllőket plántáltok és nem iszjátok ő borát. (V. 11.). Ámos könyve minduntalan a szegények elnyomatásáról beszél, de szigorú ítélettel és a boldog új világ rajzával zárul.

A népi felkelés rövid parancsát is megtalálták Joel próféta könyvében: »Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapáitokat láncsákba!« (III. 10).

Éppen ezekben a könyvekben a fordító olyan változtatásokat visz végbe a szövegen, melyek a fordítás forradalmi célkitűzéseit konkrétan bizonyítják. Ha pl. a szövegben kétszer fordul elő a gyilkolás völgye (in valle concisionis), akkor másodízben »a válasz völgyének« vagyis a »megtörlés völgyének« fordítják.¹⁰³ Amikor Ámos próféta feddi a gyülekezetet, amiért megtöri a törvény lényegét és ugyanakkor álszent módon külsőleg megtartja a szertartásokat, áldoz az oltáron stb., a fordító kihagyja azt a kifejezést, mely szerint megadják »három napon keresztül a dézsmát« (tribus diebus decimas vestras, (IV. 4.) Ez a szövegcsönkítés az egész fordításnak politikai szempontból egyik legjelentősebb sajátága, mert a huszita felkelés fő kiváltó oka a feudális szolgáltatások és különösképpen a pénzben fizetendő dézsma volt. Ez volt az, amit a telepések Moldvában többé nem fizettek: a dézsma. Van azonban ehhez hasonló és ezt teljesen kiegészítő kihagyás még kettő. Mikeás harmadik fejezetében arról van szó, hogy a nép fejedelmei ajándékért ítélték, papjai bérért tanítottak és prófétái pénzért jövendöltek. Azonban láttuk, hogy ha a fordítók valóban a patarén-huszita gyülekezet vezetői voltak, akkor fokozottan önmagukra kellett érteniök márcsak az Ámos prolóógus alapján is az igaz próféták szerepét, akik elkülönülnek a hamisaktól. A fordítók itt azután ennek bizonyítékát adják. Kihagyják a fordításból az önmagukra vonatkoztatható részt, hogy t. i. *a nép prófétái pénzért jövendölnek*. A Bécsi-kódex így szól: »Ő fejedelmi ajándékokban ítélnék vala és ő papi bérért tanejtnak vala mondvák minemde Űr nem tü középpettetek és nem jönnek türeátok gonoszok.« (Mikeás, III. 11.) Hogy ez mennyire így van, azt azzal is bizonyítani lehet, hogy amikor Márk-evangéliumának azt a híres helyét kell magyarul visszaadni, hogy senkisé próféta hazájában (Márk, VI. 4.), a fordító kihagyja a kiegészítő folytatást, hogy »*saját házában és rokonságában*« (et in domo sua et in cognatione sua). Nyilván a két kamanci papdeákat, a gyülekezet prófétáit híveik és rokonaik követték. Ott voltak

¹⁰³ A Vulgata szövege: »Populi populi in valle concisionis, quia iuxta est dies Domini in valle concisionis« (Joel, II. 14.). Magyar fordításban a Bécsi-kódex így adja: »Magsokasolt ő gonoszságok a népek öldökleteinek völgyében, mert közel Űrnak napja a válasznak völgyében.«

azok között az »esztelen« férfiak és nők között, akik a források szerint vezetésükkel éjnek idején kiszöktek Moldvába.¹⁰⁴ A próféták személyének önmagukra vonatkoztatásával szemben elsőrangú ellenpróba viszont, hogy Zsuzsanna történetének aljas véneit, ahol csak erre a Vulgata »kifejezése módot ad — ahol az eredeti nem »senes«-t, hanem görög szóval »presbyteri«-t mond, — »papok«-kal fordítja. Tekintve, hogy máshelyütt görög szavakat viszonylag jól tolmácsol, nem hihető, hogy félreértésről van szó.¹⁰⁵ A huszita felkelés viharos kitételeire gondoljunk a papok concubinatusai és hasonló cselekményei ellen.

Nem vitás, hogy bibliafordításunk patarén-huszita forradalmi alkotás. Annak szánták magyar földön is a bibliát, illetve annak magyarozatát, aminek Csehországban : harci eszköznek.

A huszita háború vezetői a mindenkit összefogó (mert mindenkire érvényes) népi nyelvű biblia, mint ideológiai fegyver segítségével vívják meg harcukat. Előtérbe nyomul a népi nyelv, a nemzeti összetartozás lényeges és nagyraható elem. Nép és nyelv a huszita iratokban egyet jelent. A népi nyelvet, mely — mint Sztálin mondja — »közös és minden társadalmi osztály tulajdona« szembeszegezik, mint politikai és irodalmi eszközt a kozmopolita és szűk osztályérdekeket képviselő feudális egyház és állam idegen technikai nyelvvel, a latinnal és az országban eluralkodó német papok és bárók idegen nyelvvel. Átala képesek egyesíteni nemeseket, polgárokat, a forradalmi mozgalom legaktívabb elemeivel, a plebejusokkal és parasztokkal. A cseh husziták diplomáciai aktái a cseh népet és az egyes népeket így nevezik : »a mi nyelvünk« vagy »cseh nyelv«, »magyar nyelv«.¹⁰⁶

Az a népfogalom azonban, melyet a husziták így fejeznek ki, bár biblikus eredetű, mégsem azonos a bibliai használattal. Mert a bibliában nem jelent többet, mint világos megkülönböztető jegyet a népek között. Itt azonban a mozgásban levő, forradalmi népnek olyan ismertető jele, mint a zászlókra hímzett, ruhákra varrott, várkapukra és templomokra festett kehely. A magyar husziták öntudatában is a nyelvnek és népnek ez az azonossága következett be, amely az 1439-i budai országgyűlésen a pontosan

¹⁰⁴ »Thomas et Valentinus cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito nocte recedentes ad regnum Moldvae intraverunt.« Toldy : i. h. 240. l.

¹⁰⁵ A fordító »két vén bírakat«, »két véneket« és változatait mondja, Dániel XIII. 5, 7, 16, 19, 24, 41, 50. v.; viszont »a két papokat«, vagy »a papokat« u. o. 34, 36, 61. v. — Figyelemre méltó, hogy a János-evangélium papi fejedelmeit (pontifices), akik Jézust meghurcolják milyen kitartóan püspököknek fordítja. — Görög tudására jellemző helyek : Nycteorax : bagoly (Zsolt. CI. 8.), agonia : viadal (Lukács, XXII. 44.) basilica : király háza (Eszter, V. 1.); a Vulgata romlott alakját : corbanam-ot kijavítja a némileg jobb corbanon-ra (χορβανός).

¹⁰⁶ »Bohemicae nationis linguagium« I. Höfler i. m. i. h. 481. l.; »honorem dieti linguagii« (a csehekre érti) I. Palacky : i. h. I. 78. l.; »nos et linguagium nostrum« I. U. o. I. 44.; »de tuenda lege Dei ac honore linguagii nostri« U. o. II. 361.; Zsigmond császár hadai a szegény parasztokat »pusztán nyelvük iránti gyűlöletből« (nudo odio linguagii) üldözik és gyilkolják. I. U. o. 489. l.; »lingua vestra Hungarorum« U. o. II. 303. l.

azonos kifejezésben is megnyilvánul.¹⁰⁷ De főként ez hajtotta előre roppant erővel a magyar bibliafordítást. Valahányszor a Bécsi-kódex prológusai »a mű nyelvünket« emlegetik, ez az irodalmi és politikai öntudat hatja át a kifejezéseket.

Ez a rendkívüli hajtóerő szükséges is volt, mert a feladat, amire a HtB magyar fordítói vállalkoztak, szinte emberfeletti volt. A magyar nyelvet írott irodalomra eddig alig alkalmazták, s a magyar nyelv szűk volt és merev. A XV. sz. első évtizedének meggyorsuló fejlődése a pénzgazdálkodás és városi-asság kibontakozásának terén maga mögött hagyta a nyelv kifejezéseit, szükség volt bővítésére. A magyar nyelv írása pontatlan és ügyetlen volt, a kiejtéstől távolálló. Ugyanekkor a fordítókra váró feladat, mint nyelvi tolmácsolás, a legnehezebbek egyike. A biblia egy nagy kultúra, sőt évezredes kultúrák örököse és irodalmi gyűjteménye. Ennek a történeti kultúrának teljes gazdagságát kellett visszaadni fogalomról-fogalomra, kifejezésről-kifejezésre. Az absztrakciók és az egyéni élet, a lelki folyamatok kifejezéseinek tömegét hozta magával, melyeket magyarul kellett tolmácsolni. A polgárság Dávid király zsoltárainak párbeszédeiben megtalálta legfőbb törekvésének irodalmi kifejezését, az értelmi és érzelmi öntudat szavait. Amit Németországban a misztika végzett el, Eckhart és Tauler nyelve, amit Itáliában a dolce stil nuovo pszichológizmusa valósított meg, annak keresztülvitele nálunk jórészt a bibliafordítókra hárult.

Az a kifejezésbeli gyakorlat és nyelvkincs, melyre támaszkodtak, hármas volt. Részben az ünnepi misék kötelező szemelvényei, a perikópák voltak ezek, melyeket a nép számára le kellett fordítani. Ezt ugyan orális hagyománynak is elképzelhetnénk, azonban van egy merőben új adatunk a XIV. sz. derekáról, melyben Jacopo Passavanti egy traktátusában arról ad hírt, hogy az akkori német, magyar és angol bibliafordítások nehézkesek és homályosak.¹⁰⁸ Semmi közelebbit azonban nem mond.

A másik forrás a magyarnyelvű, patarén irodalom lehetett. Nehéz elképzelni, hogy a Délvidéken magyarok és szlávok együtt élve nem adták át

¹⁰⁷ »...cuiuscumque nationis et linguagii«. *Magyar Törvénytár*, I. 280—81. l. ; Kardos Tibor : i. m. 142. l.

¹⁰⁸ Jacopo Passavanti 1300 körül született Firenzében és élete utolsó jelentékeny részét is ott töltötte. Az a műve, melyben a szóbanforgó kitétel előfordul, 1354-re megy vissza. A szöveg így hangzik : »In certi libri della Scrittura e de' dottori, che sono volgarizzati si puote leggere, ma con buona cautela ; . . . Sanza ch'egli avvilscono la Scrittura ; la quale con alte sentenzie e isquisiti latini con begli colori rettorici e di leggiadro stile adorna, quale col parlare mozzo la tronca come e' Franceschi e'Provenzali ; quali collo scuro linguaggio l'offuscano come i Tedeschi, Ungheri, e Inghilesi . . .« Ld. Jacopo Passavanti : *Trattato della Scienza* (Lo specchio della vera penitenza) ed. F. L. Polidori, Firenze, 1863. 288. l. —Passavanti a régi olasz irodalom egyik neves művelője, prózaíró volt és az egykori bibliafordításokra adott jellemzései, mint a francia, provanszál, angol, német és a mi szövegrészünkben nem is idézett olasz dialektális fordításokra pontosan találóak. Ha a Jókai-kódex nyelvéből következtetünk, vagy akár a Halotti Beszédéből, nyilvánvaló, hogy a magyar fordításra adott jellemzésre is találó : e fordítások nyelve különösen a mi a Jókai-kódexet illeti, valóban homályos, nehézkes.

egymásnak egyházi irodalmukat, nehéz elképzelni, hogy a patarénizmus több mint két évszázada ekkorra ne hozott volna létre magyarul emléket.¹⁰⁹ A János-evangélium consolamentum-fordítása is ellentmond ennek. De egyéb érvek is! Kniezsa István kutatásai szerint az a személy, aki Husz János helyesírási elveit a bibliafordításra alkalmazta, két olyan pontban eltért Husz János rendszerétől (a *k* hang jelölésére használt *c* és *k* betű, valamint a szent szó *sz*-ének jelölésére használt *fc*), amelyet csak a Halotti Beszéd és különösen a Königsbergi Töredékek mutatnak következetesen. Kniezsa István szerint »ez a jelölésmód olyan mélyen gyökerezhetett szerzőnk tudatában, hogy radikális helyesírási reformja ellenére sem tudott róla lemondani«. És ezt ilyen jelrendszerrel írt régi szövegek hatásának tulajdonítja. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a hangjelölések és a HtB helyesírásának még több sajátossága is semmi kapcsolatot nem tart a XV. századi kancelláriai gyakorlattal, hanem olyan kancelláriai írásmóddal van rokonságban, mely XII. sz. okleveleink szórvány-nyelvemlékeiben és XIII—XVI. századi nyelvemlékeiben fordul csupán elő.¹¹⁰

Aki tehát a fordításra Husz János forradalmi jelrendszerét alkalmazta, XIII—XIV. századi magyar szövegeken tanult magyarul írni, illetve olvasni, ezek voltak lelki tápláléka, jelrendszerük ezért válhatott annyira sajátjává, hogy még reformjában sem tudott egy-két sajátosságukról lemondani. Véleményünk szerint az eddigi eredmények alapján inkább patarén szövegek használatát tételezhetjük fel.

A fordítók harmadik tartaléka a népi nyelvkincs volt, a tájszavak tömege. S elmondhatjuk, hogy két kézzel merítették belőle, sokszor öntudatlanul, de még többször öntudatosan. A HtB nyelvéből a népi epika és líra fordulatai, a pogány hitvilág maradványai, a népi babona kifejezései törnek fel minduntalan. Nálunk valóban »a szó a szociális környezet kifejezőerőben gazdag színeiben játszik«.¹¹¹

De a fentiekben rejlik éppen a HtB fordítóinak egyik nagy érdeme. Egy adott pillanatban lerögzítették a magyar nyelv évezredes nyelvkincsét és egy irodalmi gyakorlat élőszavú hagyományát. A fordítás hatása óriási

¹⁰⁹ A patarénoknak, mint említettük a XIII. sz. közepétől fennmaradtak rituáléik nyugaton és teológiai munkáik is. Ugyancsak nyugaton evangélium-fordítás használata ugyanebből az időből feltétlenül kimutatható. Voltak nemzeti nyelvű énekeskönyvek, apokrif biblikus műveik, víziók. V. ö. Broeckx: i. m. 200—201, 242, 246—47. l. — A bogumil egyház ettől nem maradhatott el, mert hiszen a mozgalom kiindulópontja és középpontja volt, bármennyire is kevés dokumentum maradt fenn. Magyar nyelvű patarén dokumentumok keletkezését legkésőbb a XIV. sz. folyamán tételezhetjük fel. Támpont lehet, hogy a bogumilek ellen küldött ferencrendiek számára Assisi-i Ferenc életrajzát 1375. táján magyarra fordítják.

¹¹⁰ V. ö. Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. A magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő mű kéziratának tördeletlen kefelevonatát a szerző szíves volt rendelkezésemre bocsájtani, melyet ezúttal is megköszönök.

¹¹¹ V. ö. B. Tomasevszkij: *Nyelv és irodalom, Irodalomtudományi Értesítő*, 1951. II. 100. l.

volt etekintetben is. A XV—XVI. századi bibliafordítások vagy a HtB által megvalósított kifejezésbeli tolmácsolásokat követték, vagy pedig új kifejezést szegeztek velük szembe és így kénytelenek voltak gyarapítani az irodalmi nyelvet.¹¹²

Valóban a HtB a XV. sz. első felének irodalmi nyelvét teremtette meg, összefoglalva a magyar nyelv akkori kifejezésbeli lehetőségeit. Ha szövegét összehasonlítjuk a XIV. sz. utolsó harmadából való Assisi-i Ferenc életrajzzal, a Jókai-kódexszel és a XVI. sz. kódex-irodalmával feltűnik, hogy ez a három fokozat milyen jelentékeny a magyar irodalmi nyelv kifejezőképességének és a szerkesztés világosságának erősödésében. A HtB fordításnak ebben a fejlődésben kulshelyzete volt.

A fordítók jelentősége abból is kiviláglik, hogy a régi magyar irodalom legmerészebb nyelvi újítoi. Már évtizedekkel ezelőtt észrevették nyelvészeink, hogy egyetlen kódexünkben sincs »annyi merészen alkotott nyilvánvaló neológizmus«, mint a HtB.-ben.¹¹³ Ezt a megállapítást kiterjeszthetjük a régi magyar irodalom egész körére. A szerzők a nép forradalmi akaratának ideológiai kifejezői voltak s ugyanakkor egy új helyesírás megteremtői és nyelvújítók. Ezen felül a nyelvet igazi művészként kezelték, a népi epika és líra örököseiként. Hogy mennyire hozzáalakították a fordítást a szociális környezethez, a feudális-ellenes patarének képzeletvilágához, a huszita forradalom gyakorlati célkitűzéseire, azt már láttuk. De nem kisebb, amit a helyesírás terén alkottak. Az írásreform — terjedjen ki a teljes betűsor kicserélésére, vagy csupán a helyesírásra —, mindig nagyjelentőségű kezdeményezés szokott lenni, történeti fordulópontok és jelentékeny kulturális áramlatok kifejezése. Hogy egy példát mondjunk, a népi erők győzelme Kínában a több évezredes kínai írásmódnak leegyszerűsített, demokratikus új formáját hozta létre. A helyesírás reformja nem szokott ennyire elemi erejű lenni. Nem cseréli ki a használatban levő betűket általában, habár hozhat egy-két új betűt is. Inkább egyes hangokra keres megfelelőbb jeleket. Husz János a nagy cseh forradalmár a cseh irodalmi nyelv megalapítója volt egyszersmind a cseh írásreform megteremtője is. Ebben a tevékenységében is demokratikus célkitűzéseit valósítja meg, a nép igényeinek tesz eleget, amikor az írást közelhozza a kiejtéshez, leegyszerűsíti.

A magyar nyelvtudomány véleménye a HtB azon fordítójáról, aki a huszita írásreformot bevezette, az, hogy prágai diák volt, aki Husz János környezetébe tartozott. Kniezsa István a naptárkerék kezdeti időpontját (1416) az írásreform átvétele szempontjából különösen jellemzőnek tartja. Ennek így kellett lennie, már akár közvetlenül tanulták el a fordítók, akár pedig Kamanci Balázs révén, aki prágai diák volt. Igen jelentékeny Kniezsa

¹¹² V. ö. A huszita biblia hatására. Mészöly Gedeon: Legrégibb bibliafordításunkról, Magyar Nyelv, 1917. 35—44, 71—83. l.

¹¹³ V. ö. Simonyi Zsigmond: Az Apoc-kódex, Magyar Nyelvőr, 1910. 411. l.

kutatásainak az a megállapítása is, hogy Husz János írásreformjának magyar változata következetesebb az eredetinel.

Amit a HtB fordítói nyelvújítás terén végeztek, akkor tűnik fel különösen jelentősnek, ha tekintetbe vesszük a magyar irodalmi nyelvnek akkori kezdetleges állapotát. Ha a XVIII. sz. végi és a XIX. sz. első évtizedében végrehajtott nagy irodalmi mozgalom, a nyelvújítás fényében tekintjük, akkor is ez a legnagyobb jelentőségű és arányú a megelőző hasonló kísérletek között. A jakobinus Kazinczy, akárcsak a huszita fordító, nyelvújítását a magyar nép életének egy nagy forduló pontján viszi keresztül. Már a bibliafordítók korában kezdtek jelentkezni a polgári értelemben vett nemzet egyes előfeltételei, mint a pénzgazdálkodás rohamos fejlődése és ezzel egyidejűleg a városi élet és a belső piac kibontakozása. Fellángoltak az antifeudális harcok. De a nemzetté alakulás hosszú, megállásokkal és katasztrófákkal teli több, mint három évszázados úton csak Kazinczy Ferenc korában jutott döntő fázisba. A bibliafordítók nyelvújítása teljesen tudatos és szorosan kapcsolódik a biblia népi fordítása körül dúló vitához. Feudális-katolikus részről (Thomas Palmer, 1405 előtt) a Peter Payneval folytatott vitának egyik sarkalatos pontja éppen az volt, hogy a népi nyelvek szegények szavakban és kifejezésekben, nem képcsek híven közvetíteni a biblia gazdag frazeológiáját s így meghamisítják tartalmát.¹¹⁴ Fordítóink hihetetlen küzdelmet vívnak a biblia képektől és allegóriáktól zsúfolt homályos nyelvével. Sokszor nem képesek kibontani a benne rejlő értelmet. Pompás részek, könyvek, fejezetek és versek után, — vagy közben — homályos és dadogó részek következnek. De éppen ezen mérhető le vállalkozásuk kezdeményező s egyedülálló volta. Hogy egyáltalában lefordíthassák a szöveget, szakadatlanul újítaniok kellett. Jóval felül van a százon azoknak a szóképzéseknek, fordulatoknak, tájszavaknak, vagy felújított szavaknak a száma, melyeket a szövegben lépten-nyomon alkalmaznak. Újítsaikhoz következetesen ragaszkodnak. Etekintetben a Moldvában készült rész még gazdagabb és elmélyültebb. Valóban Peter Payne jelenlétét lehet érezni az olyan tüntető és harcias megoldásoknál, amikor pl. a fordítás legutóbb elkészült részében, a Máté-evangéliumban rövid néhány soron belül a latin *ager*-t háromféleképpen fordítja le a fordító: szántatnak, szántás-nak és szántóföld-nek (XIII. 38,45). Ennek az igen gyakori jelenségnek egyértelmű a célzata, nem a fordítók lelkiismeretességének jele, hanem Butlernek és társainak válaszul rámutatnak a népi nyelv gazdagságára. Csak így lehet értelmezni, amikor a Bécsi-kódexben a »vízióra« a »látat« és »látás« kifejezéseket használja a fordító, ugyanazon versben. A »vetekedet« és »vetekedés« változatokat a »certamen«-re ugyanazon próféta két soron következő prologusában (Habakuk I. és III. prologus); amikor a »titulus«

¹¹⁴ Thomas Palmer a népi nyelvek szegénységéről, a fordítás nehézségeiről, félreértés lehetőségéről ld. Palmers, *Determination Deanesly*: i. m. Appendix, III. 426, 460, 421-425. 1.

két prófétai könyv prológusaiban »cimerlet«-tel és »címerrel« fordítódik ; Eszter könyvében a jótéteményt hol »jöltételnek«, hol pedig néhány sorral lejjebb »jöltételnek« mondja (XVI. 4, 16); a felháborodást »haraǵnak«, majd néhány verssel lejjebb »méltatlankodatnak« (U. o. I. 18 és II. 1.); az örökséget egymásután »öröknek« és »örökletnek« (u. o. XIII. 15, 17; XIV. 5.). Ez a tudatos egymás mellé helyezés mindkét fordító moldvai korszakára jellemző.

Nem kevésbé figyelemreméltó az árnyalatok képzése. Itt egyes esetekben az alapige változatával, másutt pedig a képző változatával érzékeltetik a fordítók a különbséget. Pl. az elzsákmányolt tárgyakat állatokat, a prédát »ragadatnak« nevezi, a foglyul ejtett embert, az emberzsákmányt (captivitas) »ragadozatnak«. Viszont a festményt az írástól csupán képzőváltozással különböztetik meg, az előbbi az »irat«, az utóbbi az »írás«. A hajnalt a villámtól ugyanazon képző két változata határolja el: az előbbi a »villamodat«, az utóbbi a »villamat«. Még érdekesebb, amikor a latin szövegben a gondolatritmus következtében megismétlődik ugyanaz a kifejezés, de a két helyen valami halvány árnyalattal különbözik az értelme. Ilyenkor a »Márk-evangélium fordítója« más és más szót használ, olyant, amely lélektanilag megfelel. Pl. »kérjétek ezért az aratnak az Urát, hogy ereszje a munkásokat ő aratására«. (Lukács, X. 3.) Itt az »aratat«, mint az aratásnak (messis) absztrahált fogalma tűnik fel, míg a másik helyen szereplő »aratás« a munkát mint konkrét feladatot jelöli. Ugyanilyen megoldást látunk az ugyancsak általa Moldvában fordított Abdiás-szövegben,⁽¹³⁾ ahol Izrael romlását emlegetve, egymásután »ő pusztolattyanak napját«, majd pedig »ő pusztaságának napját« hozza fel (in die vastitatis illius), ahol az ugyanazon latin kifejezést tükröző két magyar szó lélektani sorrend szerint változik: az első magát az eseményt jelzi, a második az eredményt.

A fordítók különösen küzdenek a magyar irodalmi nyelv absztrakciókban való szegénységével. Sokszor segítik őket a szemük előtt levő latin képzésformák, sokszor azonban saját ösztönükre vannak utalva és hagyományos magyar képzésformákra. Latinos pl. amikor a szendergést kifejező dormitatio-t »álmékonysággal«, a gonoszságot jelentő improbitas-t »jambortalansággal« fordítja. A földművelés és kereskedés fogalmainak finom árnyalataiban, vagy éppen szinonimáiban nem a latin kifejezésre támaszkodott. Ezek egy része már közhasználatú lehetett a fordítás idején, mint pl. az írtás értelmében használt, rövidített formában ma is használatos »irtovány«; az akkor még gabonavetést jelentő »vetemény«. Ezeknek példájára képezi a fordító az »eresztvény« (nemus, azaz berek), és az »oltoványt«, mely tetejében még félreértés is, mert az eredetiben nem oltásról (insitus) van szó, hanem csupán beültetésről (consitus). A »csemete« szóból képezi a »csemetézni« igét (germinare), a »gyümölcsből« a »gyümölcsözni« (fructum afferre), a »sövényből« a »sövényezni« igét. A »kietlen«, vagyis a pusztaság mintájára alkotja a »vizet-

len«t. A kereskedésre négy fogalma is van : kereskedés, kereskedet, konplárság és konplárkodás. A kereskedőre kettő : konplár és kalmár. Jellemző a XV. sz. első évtizedeire, hogy a latin »szerezni« kifejezést fordítja »kereskedésre« (acquisitio). A kincsharácsolásnak erőszakos módjai mellett (ragadat, fosztat) új szót képez a pénzfelhalmozásra a »kincsez« szóban (thesaurizat, Baruch III. 18). Természetesen nehézséget okoz, hogy a korábbi magyar nyelvről csak szórványos nyelvelmékeink és a Jókai-kódex adnak fogalmat. De ezekre támaszkodva is méltatni kellene a bibliafordítók nyelvújító tevékenységét, ami csupán irodalmi vonatkozásban lehet itt feladatunk.¹¹⁵

Vezető elvük, hogy nem elégszenek meg a meglévő magyar kifejezési lehetőségekkel. Válaszul a feudális egyház érveire igyekeznek minden egyes biblikus szónak megtalálni a megfelelőjét. Az ilyen szóképzések írói működésüknek egyik legjellemzőbb oldala. Pl. amikor a fordító a »rupes«-t nyugodtan fordíthatná kősziklának, vagy szirtnek, mert mind a kettőt ismeri, mégis új szót képez, a »romlat«-ot. Ebben az esetben visszament a szó latin gyökerére és így alkotta meg az »omladék« értelmű »romlat« szót. Világosan írói tevékenység eredménye, amikor a »betörés« (incursus) kifejezésére »ellenfutat«-ot mond. Előzőleg a »fuga«-t »futattal« fordította s úgy gondolkozott, hogy a betörés az ellentéte a futásnak, vagyis »ellenfutat«. Így alkotja meg a kerenget (ambitus) készlelet (conatus), gördölet (tonitrus), forbáltat (retributio), erősböltet (firmamentum), sósolat (salsugo), éneklet (jubilatio), ünneplet (festivitas) kifejezéseket. Ezek azonban csak példák, csak elenyésző töredékei széleskörű szóalkotó és nyelvgyazdagító munkájuknak, mindenesetre belevilágítanak írói műhelyükbe.

Tevékenységüket bátorság hatja át. Ugyanakkor azonban tiszteletben tartják a nyelv törvényeit és hagyományait. Képzőik egytől-egyig meglévő képzők, gyökeik közhasználatú szavak, vagy tájszavak, vagy meghonosult idegen szavak (pl. katrinca, szoknya, konplár, soporla, palánk, vincellér, lellah). Szóképzésük annyira szerves eleme stílusuknak, hogy el sem lehetne képzelni nélküle. Ez a stílus erőteljesen népi és költői, de ugyanekkor olyan írói nyelv, mely megközelíti az akkor elérhető irodalmi nyelvet. Az általuk képzett új kifejezések nem egyszer megragadóbbak, szárnyalóbbak a bibliai eredetnél. Amikor pl. Máté evangélista arról beszél, hogy »Isten felhozza napját mind az igazakra, mind a hamisakra« (qui solem suum oriri facit. .) a Münchener-kódex kifejezése az eredetit maga mögött hagyja színesség és

¹¹⁵ Jellemző, hogy Tolnai Vilmos a nyelvújításról írott, különben részletes művében (*A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Bp. 1929. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. II. 12.) milyen kevésbé foglalkozik a huszita biblia ebbeli szerepével és ott is inkább a korábbi kutatások nyomán. Ennek ellenére a középkori nyelvújításokra felhozott tizenkilenc példából tizennégy a huszita bibliára esik. Gerézy Rabán (*Irodalmi nyelvünk kialakulásáról*, Magyar Századok, Bp. 1948. 64. 1.) az erasmista Sylvester-Jánossal, kora legkiválóbb nyelvművelőjével foglalkozva hangsúlyozza, hogy újtestamentum fordításában a Münchener-kódexhez kapcsolódik.

szuggesztivitás dolgában: »Ki felfényleti ő napját jókra és gonoszakra...« (Márk V. 45.). Ugyanezt lehet megállapítani, amikor az emberi lélek belső tüze (ardens) az égni ige helyett mást képez: »égedezvén kívánságában«. Vagy amikor a köznapi felgyújt (inflammavit) helyett visszatérve a latin szó eredeti képzetéhez azt mondja: »meglángosejtá«. Feszültségtől gazdag, mikor a haragtól forrongó lélekre (fremens) a »forradozván« alakot teremti.

A bibliai költői tendenciáit a magyar népköltészet szellemében építi tovább, a betűrímet és a belső tárgyat sokkal többször alkalmazza, mint az a latin eredetiben előfordul. Különösen feltűnnek olyan fordulatok, melyek a magyar népi epika stereotíp kifejezéseire vallanak, mint pl. »kihirhevék ő hire« (abiit opinio, Malakiás IV. 25), »e hir meghirhevék«, (exiit fama haec), vagy pedig »füleitekkel füleljetek földnek minden lakozói« (Máté IX. 27); vagy pedig »áldozatokat áldok« (holocausta offeram, Zsolt LXV. 15). Ennek a vonásnak a figyelembevételével már sejthető, hogy a fentebb más összefüggésben tárgyalt »szerének szerete szerént« is magyar epikus fordulatot őriz.

Igen erős a magyar ősi versforma áthatása a szövegre, vagyis az a jelenség, amelyet a zenében közös nemzeti intonációnak neveznek.¹¹⁶ E tekintetben különösen Dávid zsoltárai mutatnak egészen megkapó és kétségbe nem vonható példákat, mint pl. ez a hely: »Felemelték a folyók Uram, felemelték a folyók ő szavokat, felemelték a folyók ő habokat«. Több esetben azonban arra kell gondolnunk, hogy öntudatos verses fordításokkal állunk szemben s ebben a feltevésünkben megerősít az, hogy pl. az alább is idézendő ősi nyolcasokban fordított verssorok politikai tartalmukban igen jellemzőek. A elsőben isten földi országáról és ítéletéről van szó, vagyis a sokat emlegetett retributióról, a másokban pedig a bálványok és bálványimádók nyomorult sorsáról, akikben nincs »szellet«. Úgy véljük, hogy ezek a szövegrészek az elveszett huszita kantilénákra mutatnak. Lássuk mindenekeelőtt a 96. zsoltár első két versét, amelyet a fordító öt u. n. »ősi nyolcas«-sal ad vissza.

»Úr országolt, vigaggyon föld
Öröljenek sok szigetek,
köd és homály ő környöllő,
igazolat és ítélet
ő székinek segedelme.«

Mondanunk sem kell, hogy a Vulgata szövegében a leghalványabb nyoma sincs a verselésnek. A bálványokról szóló rész pedig így hangzik:

»Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemök vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
És mert nincs szellet ő szájokban,
Egyenlőek legyenek ővelek
Kik alkották azokat.«

¹¹⁶ A zenetörténések közül Szabolcsi Bence végez ezirányban kutatásokat és az országos Zenei Héten tartott előadásában (1951.) irodalmi példákat is felhozott.

E második idézetben az első sor három szabályos ősi nyolcas, a negyedik sor egy ingadozó szótaggal több ([é]s), az utolsó két sor azonban, bár elemeiben ugyancsak ritmikus, eltér az első négy sortól. (10+7)

Hogy a fordítók hová tudnak elérni költői erő, kifejezőképesség és zeneiség dolgában, arra álljon itt a tömértelen részlet közül egyetlen példa: a Máté-evangélium egyik helye (XVI. 2—3.) a parasztember ősi gesztusáról szól, amikor este, vagy reggel kiáll az udvarra s az eget kémleli, hogy jósoljon a lenyugvó, vagy felkelő nap körüli felhők színéből. A Vulgata latin eredetije nyomába sem ér a HtB. zengő szavainak: »Estve lévén úgy mondotok: derhenyő leszen, mert verhenyő a menny. És holval: ma fergeteg, mert szomoró menny fénylik.«

A HtB kérdései elemzésünkkel korántsem zárultak le, minden megoldott kérdés újakat vet fel. Elemzésünket azzal a tanulással fejezhetjük be, hogy a HtB minden ízében népi, antifeudális, forradalmi alkotás. Ez tűnik ki a fordítás antifeudális teológiai elemeiből, a forradalomra való egyértelmű célzásából, szövegcsontkitásaiból és bővítéseiből, helyesírási reformjából és abból, hogy a népi gondolatvilágra épülő nyelvkincsét fordítói szóképzés útján oly nagy arányokban bővítették.

A huszita biblia korá politikai harcainak, irodalmi vitáinak hevében született, hosszú évtizedek munkája, melynek kezdetei a patarénnek nevezett, délvidéki népi ellenállásra és annak irodalmi hagyományaira mennek vissza. A mű két, írói tehetséggel nem kis mértékben rendelkező deák műve és fordításuk belső fejlődésüknek hű tükörképe, a tekintetben is, hogy belesodródásuk a huszita felkelésbe korábbi patarén felfogásuk elhalványulását s a huszitizmussal való azonosulást mutatja. A huszita biblia két fordítója a magyar irodalom kezdeteinek egy fontos mozzanatára hatalmas antifeudális alkotást állított. Felfedezte a nyelvet hagyományaival és irodalmi lehetőségeivel egyetemben. Felhasználta egy olyan fogalom megteremtésére, mely tartalmánál fogva a társadalom egészét össze tudta foglalni, ezáltal segítette a feudalizmus elleni harcban és egy új korszak kialakításában: és ez a nyelv-nemzet fogalma. A nyelv mint az irodalom eszköze nemzeti büszkeségük tárgya. Azon feltételek egyikét hangsúlyozzák öntudatosan, melyek Sztálin meghatározása szerint az újkori nemzetek összetevői: a közös nyelvet. Ezáltal az irodalmi nyelv a nemzetté válás hosszú folyamatában Csehországban és Magyarországon jelentős tényezővé válik. Jele a társadalomban végbemenő hatalmas változásoknak és előmozdítója. A huszita biblia azon az úton, mely Sztálin meghatározása szerint *a népek nyelvétől a nemzetek nyelvéhez vezet*, magyar vonatkozásban az első fontos állomás. A huszita biblia hatalmas dokumentuma a magyar nép antifeudális harcainak és a régi magyar irodalomnak.

SZEMLE

A NAGY MAGYAR NÉPDALGYŰJTEMÉNY

Milyen egyszerűen hangzik, de milyen sokat mond: a Magyar Tudományos Akadémia, amely százhusz éve, Széchenyi és Vörösmarty korában, tervbevette a magyar nép dalainak egyetemes kiadását, 1951-ben eljutott odáig, hogy ezt a tervet valóra váltsa.

Részletesen kellene elmondanunk ennek a százhusz esztendőnek történetét, hogy a magyar népdalgyűjtemény sorsa — annyira jellemző sors — az első próbálkozásoktól a megvalósulásig, tudományunk és művészetünk, szellemi mozgalmaink, egész társadalmunk életén belül hitelesen előttünk álljon. Fel kellene idéznünk Erdélyi János önfeláldozó munkáját, végigkövetnünk Mátray Gábor, Bartalus István erőfeszítéseit. Látnunk a terv újból meg újból való megbénulását, kisiklását, mellékvágányra terelődését, — azután 1896 óta Vikár Béla bátor újrakezdését, 1905 óta Kodály Zoltán és Bartók Béla lankadatlan és rettenhetetlen harcát a rosszindulat, góg és ostobaság, úri közöny és tudományos lomhaság ellen, végül a felszabadulás óta Kodály és tanítványai meggyorsult és meghatványozott munkáját; így állhat előttünk teljes jelentősége szerint a Magyar Népzene Tárának hatalmas első kötete, a *Gyermekjátékok*.

Ez a szerénycímű, de nagyigényű kötet valóban határkő és fordulópont egy évszázados nemzeti törekvésünk történetében. Aki ezernél több dallamában, hatalmas kép- és jegyzetanyagában lapozgat, annak az az első és legmélyebb érzése: érdemes volt rá várni oly türelmesen s oly türelmetlenül. Vagy még inkább: érdemes volt várni a régi terv újszellemű teljesülésére, azoknak az erőknél felébredésére, melyek a művet, íme, létrehozták, arra az újjászületett Magyarországra, mely már nem közömbösen vagy ellenségesen nézi a nép megismerésének és megszólaltatásának munkáját, hanem elvárja és megköveteli; arra az új Magyarországra, amely méltónak bizonyul népi hagyományának gazdag kincseihez. Mit is jelentett ez a hagyomány? Irodalmunk, zenénk, nemzeti életünk egyik középponti kérdését, a pillért, az alapelvet, melyen és mellyel magyar költők, művészek, zeneszerzők egész nemzedékeinek élete-munkája állott vagy bukott. Legrégibb verseinkbe már belejátszott a népi dalköltés ritmusa; Erdősi Sylvester János nem hiába csodálta négyszáz esztendeje »a magyar nép elméjének éles voltát az lelésben«; nem hiába hirdette 1800 körül Pálóczi Horváth Ádám, hogy nagyobb kár egy régi dal pusztulása, mint egy hatvan fontos ágyúé az osztrák és francia armádiából. Csokonai nem hiába kereste ezekben a dalokban a honfoglaló ősök »táborát«, Kölcsey Ferenc és Mátray Gábor nem hiába látták a népköltészetben a »nemzeti karakter fenntartóját«. Valamennyien érezték, hogy a népköltészet az élet oly forró, oly gazdag, oly sajátos bőséggel, az emberségnek és igazságnak oly elemi erővel ajándékozta meg a nemzet irodalmát és művészetét, aminő

ket az másutt, másban, hasztalan keres. »Le kellett hajolniuk« a legárvább s legelnyomottabb, hozzátehetjük: legismeretlenebb társadalmi osztály életéhez és lelkületéhez; mikor újjászülettek tőle, mikor szövetkeztek vele, a jövővel szövetkeztek. Felismerték, hogy a legnagyobb költő szava is gyorsan elhaló; magányos sikoltás a népköltészet áradó, bánatában is mindig diadalmas kórusa mellett, főleg ha nem hívja segítségül ezt a kórust és nem tőle tanulja dallamát. Felismerték, hogy a zenei és költői gondolatot, melyet az író, a zeneszerző életfogytáig mintáz és farag, itt százezrek és milliók csiszolják tökéletessé, hiszen nemzedék adja nemzedéknek s talán évszázadok telnek bele, míg a gondolat valóban mindenkiévé válik, zárttá és tömörre, mégis annyira élővé és nyitottá, hogy igazi értelmét csak a pillanatnyi alkalom, az ember és az élet adja meg. Ezért változik, ezért születik benne folytonosan új a régeből s ezért oly maradandó a maga alapjaiban; akár a nyelv, s akár az emberi érzelem.

Ennek a látásnak kellett megélesednie emberi, művészi, politikai irányban, hogy előbb Petőfi és Arany, azután Bartók és Kodály művészete létrejöhessen Magyarországon.

Sejtettek vagy tudtak ebből sok mindent a népköltészet régi kutatói és szerelmesei is. De nem volt rá módjuk, hogy sejtelmüket tudományos megismerésre váltsák, hogy a tüneményt, melyet kerestek, pontosan megragadják, feltárják, felidézzék. Horváth Ádám és Arany János, akiknek nagyjelentőségű dalgyűjteménye máig kéziratban maradt (most készíti elő kiadásra Kodály Zoltán és Bartha Dénes), már tudták, hogy dallam és szöveg szorosan összetartoznak, de nem tudták a dallamot pontosan rögzíteni s a hagyománynak csak legkézzelfoghatóbb töredékét foglalták írásba. Erdélyi János, Kriza János dallamuktól elszakított szövegeket közöltek, Mátray Gábor, Bartalus István nem ismerték a tudományos gyűjtés igényeit, s akár vakaként engedtek közönségük cicomás ízlésének. Ez az a kor, amelyben jóra való vidéki műkedvelők lelkesen hirdették, hogy »a magyar népdalok Beethoven-szimfóniák kicsinyben«, de ezeket a »szimfóniákat« állandóan összetévesztették — saját szerzeményeikkel. Csak Bartók és Kodály dolgozták ki azokat a tudományos elveket és eszközöket, melyek a népdal *valóságos és teljes életét*: hiteles alakját és a közösség életében játszott szerepét igazában feltárhatták a világ számára. Már nemcsak a szöveg és dallam minden részlete érdekelte őket, hanem az előadás minden árnyalata és egész társadalmi háttere is; már nemcsak az volt a fontos, hogy a melódia hogyan hajlik, hanem az is, hogy az énekes vagy muzsikus hány esztendő és miből él, kitől tanulta a dalt, hányan tudják még s mikor adják elő. A dallamokban régi évszázadok kezdtek tündökölni, de kezdett bennük kirajzolódni a falu mai élete is. És a gyűjtő és jegyező munkát egyre jobban segítette a gépi felvétel.

Itt is, ha új kötetünkben lapozgatunk: milyen végtelen hangsora a lehetőségeknek! A húsz kötetre tervezett nagy gyűjtemény a legegyszerűbb és legkezdetlegesebb formákkal, a gyermekjátékok, mondókák, kiolvasók sorozatával nyílik meg, mert ez »mindennél mélyebb betekintést enged a népzene őskorába«, de meg azért is, mert ez lehet a legjobb bevezető a nép életébe; a társas dal, mely mozdulattal, játékkal, szertartással, cselekménnyel jár, minden bonyolultabb szokásformának alapvetője, s viszont számtalan régi népszokás töredékei beléje süllyednek vissza. Dallam, szöveg, szokás és játék ugyanis egyaránt elemeire hullhat szét, egyik a másikkal társulhat, összevethető s megint magára marad, megnő vagy elkopik. Ahogyan maga

a melódikus gondolat is számtalan arcát mutatja meg a népi költészet csodálatos műhelyében : változataira bomlik, elemeire hull, vándorol, kiterjed vagy elsovad, csak magvát őrzi meg, de értelmet cserél, — mint minden emberi tünemény, amellyel sokan, sokhelyütt és sokáig élnek. Szó szerint mindenkié, tehát mindenki megtalálja magát benne, elvehet és hozzátehet s talán semmi-
ben sem érezheti annyira, mint épp a közös dalban, a mindenki-dalában, hogy »nem vagyok magam«. Innen a népi dallamvilágban megnyilatkozó ropant közösségi erő : valaha az ellenállásé, s ma a felegyenesedése.

Kerényi György, a Gyermekjátékok kötetének összeállítója, úttörő munkát végzett a játékformák szemléltető csoportosításával és nem utolsósorban a páratlan gazdagságú változat-csoportok szótárszerű rendezésével. A gyermekdal ugyanis sokban elválnak a többi népzene-től : alapja a dallam és mozdulat legkisebb közös egysége : az ütempár, építőelve a játéktól függő, egyébként tetszésszerű ismételtetés ; kevesebb hanggal is él, mint a népdal s ez a *kevesebb* többnyire nem csonkulásra, hanem ősi állapotra mutat. Kerényi rendszere dallamtövek, dallammagvak szerint csoportosítja az anyagot, kilenc csoportba a szorosabban magyar népi, háromba a jövevényszerű (idegen anyagból s a felnőttek dalaiból átvett) melódiákat. Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok a játékmondókák, melyekben régi dalhagyományok maradványait gyaníthatjuk, a felnőttek egykori világának, a magyar történelem epizódjainak, néha tragikus élményeknek csonkult, összeszűkült, játékos visszacsillanását ; ilyen a Báthory Erzsébet borus alakját idéző »Hol jársz, hol kelsz« — játék, a Vak Bélát emlegető mondóka, a Lengyel László-dialógus apró drámája. A játékok rendszere a csoport, a közösség kiépülésének és változatainak sokféle fokozatát követi nyomon (szerepátadó, fogyó-gyarapodó, zálogoló, alakoskodó típusok), mindenütt a mozdulatok pontos bemutatásával. A magyar gyermekjátékformák összevetése más népek hasonló hagyományaival párját ritkítóan gazdag adattárt sorakoztat, — ahogyan magába a dallamtárba sem csak az új gyűjtés anyagát vették fel, hanem beleolvastották *minden* régebbi nyomtatott vagy kéziratos gyűjteményünket.

Nem, valóban nem az élettől elszakadt, papírszagú osztályozgatásról van itt szó, hanem olyan természetes rendről, mely biztos tájékoztatást nyújt a dallamok erejében és sohasem téveszti szem elől, aminek szolgálatára született : a gyakorlati életet, még pontosabban népünk mai életét. »Olyan a magyar népköltészet, mint egy hegyi patak, melynek medrébe kőszikla gurult — írja Kodály Zoltán a kötet előszavában, a régi Magyarország népellenes politikájára célozva. — Azt a sziklát medréből félregörgetni, hogy szabad folyását, fejlődését semmi se gátolja többé : köznevelésünk, tudományos és művészeti politikánk legfőbb teendője«. Hozzátehetjük : maga ez a kötet már jelentős lépés a nagy teendők útján.

Köszönet a szerkesztőknek és köszönet minden segítőtársuknak, akinek része van benne, hogy a magyar zene, a magyar irodalom, a magyar tudomány a szépségnek e hatalmas kincstárával gazdagodott.

Szabolcsi Bence

PETŐFI SÁNDOR ÖSSZES MŰVEI I—III

Akadémiai kiadó. Budapest 1951

Klasszikusaink kiadása híven tükrözi azt az ideológiai tanácstalanságot, amely a kiegyezés utáni évtizedek magyar szellemi és tudományos életének úgyszólván minden területét jellemezte, azt a polgári megalkuvást és óvatosságot, amely még az érvényben levő sajtótörvény biztosította lehetőségekkel sem mert élni. A nemzeti hagyományok sorsa az uralkodó osztályok hivatalos-félhivatalos kultúrszerveinek, intézményeinek, a hivatásos tankönyvírók és tanárok kezében volt. Így alakul ki az a klasszikus kánon, amelyben legnagyobb íróink, bázisuktól, haladó, aktív jellegüktől megfosztva, mint »tisztá irodalom« tengetik időtlen életüket s ezért nem is zavarhatják a nagybirtokkal szövetkező burzsoázia álszent, nacionalista kultúrpolitikáját.

Így lesz idővel Csokonából, Katonából, Kölcseyből, Vörösmartyból, s végül Petőfiből és Aranyból veszélytelen »iskolai olvasmány«, amely a király, az uralkodóosztályok, a fennálló társadalmi rend és erkölcs tiszteletére, nacionalizmusra, egy fiktív történeti mult tiszteletére tanít. — A kánon terjedelme aztán remekíró-sorozatáról remekíró-sorozatra egyre újabb nevekkel bővül. Az igazi Vörösmartyt, Aranyt, Csokonait, Katonát úgy kell időnként fölfedezni, rendszerint olyankor, amikor akad élő költő és író, aki egy-egy klasszikus össel akarja igazolni magatartását. Tudjuk, az igazi Kölcseynek, az igazi Petőfinek, Vörösmartynak csak a felszabadulás után jön meg az ideje.

A kiadók nem lettek volna kapitalista kiadók, ha a művelt nagyközönség szerény kultúrigényeinek és az iskola szükségleteinek kielégítését nem kötik össze saját profitéségük kielégítésével, mégpedig mindig a hazafias irodalompartolás színe alatt. Ehhez járul még, hogy egy olyan időpontban, amikor pl. a német, az angol, francia klasszikusok kiadása eléri a filológiai exaktság és megbízhatóság legmagasabb fokát, nálunk még csak kezdőkorát éli a kritikai kiadás technikája, s klasszikus szövegeink gondozását jórészt lelkes, irodalomértő, de filológiailag többé-kevésbé iskolázatlan műkedvelők végzik.

Petőfi az egyetlen költő, akinek élő, aktív ereje sokkal nagyobb, semhogy sikerült volna bármilyen néven nevezendő sterilizáló eljárással elvont, időtlen, tehát veszélytelen klasszikus költőt, amolyan néma szobrot csinálni belőle. (Ezen a ponton hadd hivatkozzam Király Istvánnak: *Petőfi mint vízvázlat* c. tanulmányára. Irodalomtörténet 1949, 169.). Pedig ilyen kísérletekben éppen nem volt hiány. Minden hivatalos kultúrtényező összefogott, hogy kisajátítsa Petőfit, hogy a meg nem alkuvó, következetes forradalmár politikussal szembeállítsa a szerelmes, az idillikus, a »biedermeier« Petőfit, az öntudatlanul alkotó naív lángelmét, hogy történeti-politikai szerepét felelőtlen szerepjátszásnak minősítse. (A Nemzeti dal, az Egy gondolat bánt engemet az a végső határ, ameddig a hivatalosan engedélyezett márciusi ünnepélyek elmehettek.) Ezeket az ideológiai törekvéseket magáévá tette a hivatalos vagy hivatalosan sugalmazott irodalomtörténetírás is. A tilalomfát a politikai költővel szemben a leghatározottabban Gyulai Pál állítja fel első ízben, mégpedig ellentmondást nem tűrő dogmatikus formában: »Mellőzöm politikai és epikai költeményeit. Költészetének csak azon oldaláról akarok szólni, melyben főereje van s melynek hatása jelen lírai költészetünkre legnagyobb« (*Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. Új Magyar Múzeum, 1854). Gyulai formuláját általánosítja a képszerűsíti a nemzeti-liberális Beöthy Zsolt középiskolai irodalomtörténeté-

nek első kiadásában : »... Hazafias versei, politikai ódái közül is a későbbiekben féktelen tüze, ereje, vadsága olykor sértő, kegyetlen durvaságba tör s nem képes költői tisztaságra emelkedni... Politikai tekintetben a legszélsőbb demokrácia, a legvéresebb forradalom híve volt. A nemzet multja iránt kevés az érzéke, s ha ennek alakjaival foglalkozik, azokat mind letörpíti a jelen kis emberei közé.« (*A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. Budapest, 1878, 79.)

Ezt az alapszöveget, amelyhez Beöthy élete végéig ragaszkodik, variálják tanítványai, a »magasabb irodalmi izlés« minden iskolája, köztük a Kisfaludy-Társaság. De hiábavaló minden veszélytelenítő kísérlet. A hivatalosan ápolts reakciós Petőfi-kultuszt ellensúlyozza a legfontosabb tényező, a nép, mindenekelőtt a parasztság, az agrár- és ipari proletariátus illegális Petőfi-kultusza, amely nem törődik rendőri tilalommal, cenzurával s amikor csak lehet, mindig szóhoz juttatja az üldözött Petőfit. A szocialisták márciusi ünnepélyeinek az Internacionále-mellett a forradalmár Petőfi az állandó műsorszáma. Nem véletlen, hogy 1910 táján, tehát a magyar munkásmozgalom radikalizálódásának, a politikai sztrájkok, a választójogért folyó küzdelmek éveiben indul meg a Petőfi szocializmusa körüli vita, amely hirtelen mozgásba hozza az egész irodalmi közvéleményt, állásfoglalásra készíti az Akadémiát, a Kisfaludy-Társaságot s végső fokón egyik forrása nemcsak Babits Mihály és Szász Zoltán hirhedt revíziós cikkeinek, hanem Ady perdöntő tanulmányának is, amely újra jogaiba iktatja a meg nem alkuvó Petőfit. A forradalmár Petőfi mellett vagy ellene állást foglalni ebben az időben politikai hitvallást jelent.

Mindezt el kellett mondanunk, hogy megértsük az egyre újra meg újra piacra kerülő Petőfi-kiadások nagy számát, amelyeknek jórésze, persze, a ponyva színvonalán mozog s amelyekben nagyobb része van a kiadók érdekeinek, mint az igazi Petőfi-kultusznak.

A különböző forrásokból táplálkozó igények, azonkívül Petőfi egyre jobban terjedő világhíre végre napirendre tűzték Petőfi kritikai kiadásának kérdését. E feladat exakt megoldását késleltetik egyfelől a kézirati anyag rendezetlensége, a sajtótörvény, a kiadók önzése, a kiadással megbízott tudósok és írók ideológiai fenntartásai és opportunizmusa. Greguss Ágost például, aki az Athenaeum megbízásából sajtó alá rendezi Petőfi költeményeinek első kritikai kiadását, még azokkal a lehetőségekkel sem mer élni, amelyeket az érvényben levő sajtótörvény biztosít a számára, s kihagyja Petőfi valamennyi királyellenes, veszedelmesnek tetsző forradalmi versét, másokat viszont megcsonkítva, kihagyásokkal vesz fel a gyűjteményébe. A progresszív közvélemény felháborodása miatt e kiadás nem kerül forgalomba. Gyulai Pál, aki Greguss helyére lép, sem adja több jelét a polgári bátorságnak : Petőfi négy legveszedelmesebbnek tartott versén kívül mellőz négyet, három másikat pedig csak megcsonkítva mer közölni. (Pedig már egy bátrabb kortársa — Havas — megállapítja : »Petőfinek minden sorát, minden szavát ki lehet adni, anélkül, hogy törvénybe ütköző dolgot cselekednénk.«) — Ezért jelent döntő fordulatot a Petőfi-kiadások történetében Havas Adolf hatkötetes Petőfije (1892—1896), amely a kéziratok s a mértékadó kiadások alapján első ízben teszi hozzáférhetővé az egész osztatlan, csonkítatlan Petőfi-szöveget : a fordításokat s egypár azóta előkerült darabot kivéve, a lírai és elbeszélő költeményeket, a prózát, drámát, hírlapi cikkeket, levelezést, (a függelékben Szendrey Júlia verseit és levelezését) —, első ízben alkalmazva

nagyobb következetességgel a minden kritikai kiadásra nézve kötelező módszeres eljárás alapelveit.

Havas jelentőségét nem csökkenti, hogy ő sem szabadulhat ideológiai fenntartásaitól, hogy helyenként, főleg apparátusában állandóan megmutatkozik a filológiai exaktság hiánya. Mindenesetre az ő szövegén alapul minden későbbi Petőfi-kiadásunk.

Pontosan ötvenhét év telt el a Havas-féle kiadás megjelenése óta. A Petőfi-szöveg azóta minőségileg alig s mennyiségileg is csak kis mértékben változott. Viszont 1945 óta alaposan megváltozott viszonyunk Petőfihez, ideológiai és esztétikai készségünk az egész, csonkítatlan Petőfi-mű befogadására, főleg azóta, hogy Révai József tanulmányai teljesen tisztázták Petőfi osztatlan költészetének és benne politikai verseinek egykori történeti s mai aktív szerepét. Megváltoztak Petőfi kiadásának materiális feltételei, megváltoztak igényeink, amelyeket egy új Petőfi-kiadással szemben támasztunk.

Ezeknek az igényeknek kielégítését várjuk az Akadémia kritikai Petőfi-kiadásától, amelynek szerkesztője és gondozója Varjas Béla.

Minden tudományos igényű kiadás főfeladata abban áll, hogy betűhíven rögzítse vagy szövegromlás, szövegghamisítás, betoldások esetén újra helyreállítsa az egyetlen hiteles vagy hitelesnek minősíthető eredeti szöveget, úgy amint megfelel a szerző intenciójának. (E feladat módosul aszerint, hogy antik, középkori vagy modern szerzőről van szó.) Minden kiadás csak a megfelelő apparátussal válik teljessé, amely nem függeléke, hanem szerves része a kiadásnak.

Varjas már 1947-ben megbízást kapott az Orsz. Széchenyi Könyvtártól arra, hogy készítse el Petőfi műveinek kritikai kiadását. 1948-ban elkészült a kéziratok egy részének átvizsgálásával és a kritikai apparátust is összeállította: A tervezett kiadásnak azonban, ha jól tudom, mindössze egy kötete jelent meg. Az újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia ugyancsak Varjast bízta meg Petőfi műveinek teljes kritikai kiadásával. Ez a kiadás magába foglalja Petőfi összes »föllelhető műveit«. Három kötete már megjelent: az I. az 1842—1845, a II. az 1846—47 között, a III. az 1848-tól Petőfi haláláig írt költeményeket tartalmazza, a jegyzetekben, függelékben közölt változatokkal, illetőleg töredékekkel s az ú. n. »zsengékekkel« együtt 855 darabot, azaz a Petőfi-verseknek eddig legteljesebb korpuszát.

A szövegközlés alapjául a költő életében megjelent verseknél a tőle átnézett utolsó kiadások szolgálnak. De Varjas már az első kötetnél kénytelen eltérni ettől az elvtől, mert az 1846 év végéig írt versek alapszövege nem az *Összes Költeményeknek* 1848-i második, illetőleg harmadik, hanem az 1847-ben megjelent első kiadása. Az 1848-tól Petőfi haláláig írt versek jórészt folyóiratokban, ujságokban, rölapokon jelentek meg. Alapszövegük Petőfi eredeti kézirati füzeteiben található. Ehhez járulnak egyes kisebb költemények, amelyeket csak más eredeti kéziratokból ismerünk, vagy amelyeket a költő soha ki nem adott, vagy amelyeknek eredeti kézírata nincsen s szövegük idegen kéz másolatában, egykorú időszaki és alkalmi kiadványokban maradt ránk.

Helyesen állapítja meg Varjas, hogy a szocializmus útján haladó népünk tervgazdálkodásának sikerei teremtettk meg — s tegyük hozzá, az ideológiai tényezőkkel együttműködve, — a lehetőségét annak, hogy haladó nagy magyar költőink és íróink életművét, így elsősorban a Petőfiét teljes, elvszerű kritikai kiadásokban tegye közzé az újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia.

I

A szöveg

Ami a kiadás főfeladatát, a szöveg gondozását illeti, itt Varjas lényegében körültekintő gondos munkát végzett. Hogy a technikai részen kezdjem, a három kötetben mindössze 3 sajtóhibát találtam.¹

Természetesen nem térhetek ki a munka valamennyi részletére, de foglalkozni kívánok mindazzal, ami a kiadás szövegkritikai módszerében és szempontjaiban, az időrendet illető módosításaiban, az apparátusban problematikusnak tetszik.

Petőfi 1848-ban írt verseinek kéziratos füzetében néhányat törölt. Ferenczi Zoltán betűzte ki és tette közzé szövegüket. Az egyiknek címe Ferenczi szerint eredetileg »Az álom« volt, amelyet Petőfi állítólag »Álmodva«-ra javított ki. Varjas szerint, — aki különben egyetért Ferenczi megfejtésével — a helyes olvasat: »Félálomban«. Kézirat nélkül bajos eldönteni, melyik a hiteles szöveg, de annyit meg lehet állapítani, hogy a megfejtett szöveg maga helyenként összefüggéstelen, értelmetlen, hogy a szavak nem állnak benne össze sorokká, a sorok pedig versszakokká, mintha Petőfi valóban lázálmában írta volna, vagy pedig, amit valószínűbbnek tartok: Ferenczi rosszul fejtette meg. Csak azon csodálkozom, hogy eddig még senki sem ütközött meg rajta. A vers hangja, formája, szókincse a Petőfié, de mintha semmi sem volna a maga igazi helyén. Idézek belőle:

*Szép kedvesem
Lány keble, —
Szíved bűjút
Mind érzem.*

*Ezüst . . . arany . . .
Nem kell, nem kell,
Oly bús vagyok,
Vigyétek el . . .*

*Bus, pusztá lesz
Mindjárt az éj,
Hullatja le
Minden díszét.*

Csak az utolsó versszakban ismerünk rá Petőfire:

*Aludj, aludj
Szép kedvesem,
Oh szabadság
Oh szerelem*

Varjas megjegyzés nélkül hagyja a verset, amelynek keltezése 1848, január. Eszerint a *Minek nevezzelek* és a *Rab oroszán* között volna a helye. Egy másik, ugyancsak Ferenczitől megfejtett Petőfi-vers, a »*Golyók sivitanak, kardok csengenek*« (keltezése: 1848. szeptember). Varjas szövegjavításai megokoltak. Csak az utolsó versszakot nem érzem hitelesnek. — *A Nagyszombati*

¹ — 1. A *Visegrád táján* c. vers első versszakának harmadik sorában: szellem helyett szelleme. — 2. A *Bujdosó* első versszakának harmadik sorában: keblemnek pusztaság í helyett: keblemnek. — 3. A *Bucsu* (III., 250.) első versszakának második sorában: Pozsony! körödből ismét messze hit helyett: hí. —

csata töredék, — Vojnovich egy félbemaradt költemény hevenyészett fogalmazásának nevezi, — az 1848-ban írt versek kéziratos füzetének utolsó darabja. Petőfi ezt is törölte. Föltéve, hogy Ferenczi helyesen betűzte ki, van két versszaka, amely mintha egy olyan terminológia kezdetét jelentené, hogy ezt lehetetlen összeegyeztetni a vele egykorú versekével (*Fiam születésekor*, 1848, december; *Vesztett csaták, csúfos futások*, u. a.).

Petőfinek van egy csonkán fennmaradt töredéke 1846-ból. A címe *Hadd maradjak* (Varjas, III., 285—6). Ferenczi kiegészítette a csonka sorokat s a maga kissé száraz képzeletéből pótolta a hiányzó rímeket (közölve: *Petőfi költeményei*, Budapest, 1923, 600.). A töredék így hangzik:

*Hadd maradjak
Kebleden nem,*

*Távozám, hogy e
S tudósásom'an
Ah de én távol
Még meghalni sem*

*Vissajöttem, itten
És ha nem szeretsz
Még kell halnom,
Közeledben . . . ez*

*Szomorú, rideg
Úgy bolyong söt
Mint amott e
Éj ködében a p*

Ferenczi kiegészítésében:

*Hadd maradjak (melletted, ha)
Kebleden nem, (közeled.en.)*

*Távozám, hogy e (Ipusztuljak)
S tudósásom'an (akartam).
Ah de én távol (tetőled)
Még meghalni sem (tudhattam).*

*Vissajöttem, itten (élek,)
És ha nem szeretsz (te engem,)
Még kell halnom, (de haljak meg)
Közeledben . . . ez (t esenjem.)*

*Szomorú, rideg (tus lelkem)
Úgy bolyong söt(ét ma'ánytan,)
Mind amott e (boly ó tűz az)
Éj ködében a p(usztában.)*

Kétségtelen, hogy helyenként Ferenczi, aki hosszú évtizedek alatt teljesen beleélte magát Petőfibe, valóban ráhibázhatott az eredetire. Csak-hogy az ilyen eljárás megengedhető, ha antik vagy középkori szerzőről van szó, de példátlan, ha modern író szövegével van dolgunk (ki vállalná pl. Goethe töredékeinek a kiegészítését?!). Ferenczi pontosan a fordítottját teszi annak a szellemes romantikus játéknak, amikor a megadott rímekhez kell megkeresni a megfelelő szöveget. Az eredmény a mi esetünkben egy felemás, suta vers, amelynek ebben a kiegészített formában nincs joga Petőfi nevét viselni. Az egyetlen Petőfihez méltó megoldás: a töredéket meghagyni töredéknek. Ezt kellett volna tennie Varjasnak is.

A *Mint fű* c. csonka töredéket (Varjas III., 285.) két másikkal együtt Masznyik Endre közölte az *Életképek* 1876, 7. számában. S vagy ő vagy a szerkesztő a Ferencziéhez hasonló módon egészítette ki a negyedik sor utolsó hiányzó szavait :

*Mint fű éles sarlónak alatta,
Hull csatázva ellen és ma yar
S hol zászló;át békesség mutatta
Eddij: ott most mindent (vér takar.)*

A kiegészítés helyességéhez itt is szó fér.

2

Időrendi problémák

A szöveg és szövegkritika mellett Varjas egyik főproblémája a versek szigorú időrendjének megállapítása. Mi is fontosnak tartjuk.

Tudjuk, Petőfi a világirodalom legtermékenyebb költői közé tartozik s emberi, ideológiai, művészi kibontakozása sokszor úgyszólván ellenőrizhetetlen gyorsasággal megy végbe. Vannak korszakai, amikor versei hasonló ellenőrizhetetlen gyorsasággal követik egymást. Ilyen körülmények között valóban izgalmas feladatnak ígérkeznek, napokra, hetekre vagy legalább hónapokra szólóan rögzíteni egy-egy Petőfi-vers keletkezésének időpontját. De vajon lehetséges-e ez? Varjas azt hiszi, hogy igen. A következő föltevésből indul ki: Petőfi legtöbb verse alá oda írta keletkezésük helyét és évét. Adva van egy-egy vers keletkezésének helye és éve, ebben az esetben Varjas szerint elegendő, az életrajzi adatokból és más egykorú forrásokból megállapítani, hogy a megjelölt év melyik hónapjában, hetében vagy napján járt Petőfi a tőle megjelölt helyen, mikor történt a verset kiváltó esemény, találkozás, mikor jelent meg a szóbanforgó vers, s az eredmény exaktségához nem férhet kétség. Ha minden esetben elfogadnók Varjas időrendi megállapításait, ez azt jelentené, hogy Petőfi sok versét úgy rögtönözte, közvetlenül az őket kiváltó esemény vagy alkalom napján vagy a hozzá közel eső napon, aminek, ha más nem, már a versek művészi formája is ellentmond.

Az exaktság hiányát kell látni mindenekelőtt abban, hogy Varjas nem végez stíluskritikai vagy ideológiai környezettanulmányt, azaz nem vizsgálja meg esetről-esetre, vajjon az a vers, amelyet kiszakított régi, megszokott környezetéből, nem üt-e el formájával, tartalmával, szókinésével stb. azoktól a versektől, amelyek között új helyét kijelölte. Aztán: tudjuk, hogy a modern nemzeti irodalmak nagy költői architektónikus, művészi elvek, sokszor belső fejlődéstörténeti és ideológiai szempontok szerint építették fel versköteteteiket s nem megokolatlanul, önkényesen változtattak a szigorú időrenden. Minden kötetük maga is műalkotás, amelyen belül minden versnek megvan a helyi jelentősége az egész összefüggésében. A kritikai kiadások egy része helyreállítja a szigorú időrendet. Kérdés, vajjon a Petőfi esetében helyes-e, szükséges-e megbolygatni az eddigi rendet, amikor a legjobb esetben a versek helycseréjéről, sokszor kevésbé megokolt helycseréjéről van szó. Főleg, ha arra gondolunk, hogy maga Varjas tizenhárom esetben minősíti hozzávetőlegesnek¹ vagy más esetekben mi minősítjük legalább is problematikusnak Varjas keltetését."

¹ *Vizes bor, Virít a kikirics, Irtóztató csalódás, A helység kalapácsa, Odajárok homa, Elválás. Az őrigyhoz, Honvágy, Triolett, Vándordalok, Méz és csók. Tündés, Lehel.*

Petőfi a *Hazámban* c. költeményét állította első gyűjteményének az élére, mégpedig láthatóan nem annyira időrendi, mint inkább kompozicionális okokból. S tette ezt joggal. A *Hazámban* ugyan csak második nyomtatásban megjelent költeménye, de az első, amelyik már a Petőfi Sándor nevet viseli. Itt csírájában együtt van az egész későbbi Petőfi. Hogy Révai József szerencsés kifejezésével éljek: Petőfi most és itt néz körül elsőízben az országban, hogy birtokába vegye. Nem tudni, hogy Petőfi hol írta, csak keletkezésének évét jelölte meg. Havas 1841-i dunavecsei tartózkodásának idejére, Baróti 1842 augusztus végére és Dunavecserre teszi, Ferenczi Zoltán pedig Szabadszállás mellett dönt. Mindössze annyi bizonyos, hogy Petőfi Dunavecseről küldötte be az *Athenaeumnak*. Varjas is Dunavecseről, mégpedig október végéről keltezi, holott Petőfi ekkor már Pápán van. A kérdés nincs tisztázva. De kétségtelen, ha alkalmazkodunk a szigorú időrendhez, a költeményt nem illeti meg az első hely. Varjas ezt a helyet a *Borozó*-nak juttatja, nyilván azért, mert ez az első nyomtatásban (1842 május 22.) megjelent Petőfi-vers. Petőfi Pápán írta — (ez a maga keltezése) —. A vers május 5-én már készen volt, mert akkor küldte meg Bajzának. De nem tudni, miért keltezi Varjas pontosan áprilistról. — A *Borozó* mindenképpen ahhoz az archaikus vers-típushoz tartozik, amelynek egyik főképviselője Bajza. Petőfi történeti jelentősége nem abban áll, hogy e modort egy új Petőfi-modorral cseréli föl, hanem hogy kimeríti a lehetőségeit, hogy túl rajta s ezzel egyszersmindkorra megfosztja létjogosultságától. A *Borozó* ugyan nem az első, de mindenesetre az első legerélyesebb lépést jelenti ezen az úton. S éppen itt bosszúlja meg magát, hogy Varjas nem alkalmazza vagy csak elvétve, akkor is csak futólag alkalmazza azt az eljárást, amelyet stíluskritikai és ideológiai környezettanulmányának neveztem. Mert ha alkalmazná, akkor már ebben az esetben is kiderülne, hogy aligha lehet néhány Petőfi-zsengét, pl. a *Dalforrás*-t, a *Változó izlés*-t, amelyeket Petőfi igen érzékeny művészi tapintattal kihagyott gyűjteményes köteteiből, ugyanabból az évből, ugyanazokból a hónapokból származtatni, mint a *Borozó*-t. A *Két vándor* pl., amely Varjas időrendje szerint a *Borozó* után következik, archaikusabb s egészen közel áll még az 1841—42 körül írt *Vándordalok*-hoz, tehát nem a *Borozó*-t, hanem a *Két vándor*-t illetné meg az első hely. — De ez még nem minden. Petőfi a *Bujdosó*-t is kihagyta gyűjteményes kiadásaiból, noha ez is megjelent az *Athenaeumban* (1842 december) s tegyük hozzá, joggal hagyta ki. Közvetlenül a *Borozó* után kellene következnie. Varjas viszont a *Hazámban* után jelöli ki a helyét. Megokolása: a keltezés adatai nem Petőfitől valók, de minthogy a *Bujdosó* 1842 december 4-én jelent meg az *Athenaeumban*, legkésőbb ez év októberében, talán dunavecsei tartózkodása idején készülhetett, — e megokolás teljesen elfogadhatatlan.

Vagy itt van a *Felköszöntés*. Eredetije annak a levélnek 3—4. lapján található, amelyet Petőfi Szeberényi Lajosnak írt Pápáról november 3-án. De vajjon ebből az következik-e, hogy a verset november 1-én írta? Semmi esetre sem.

Petőfi, amint Szuper Károly nevű színésztársa feljegyzéseiből tudjuk, 1842 november 11-én Székesfehérvárott lépett először színpadra, a *Párizsi naplopó* egyik szerepében. Erről szól Petőfi *Első szerepem* című verse. Keltezése Varjasnál 1842 november, ami november 11-e után-ra helyesbitendő (Ferenczi. *Petőfi életrajza*, I. 270).

A *Könnyeim* című vers azok közé a ritka esetek közé tartozik, amikor Varjas a keltezés megállapításánál a stílust is figyelembe veszi, de sokkal tágabb

körben mozog, semhogy eredménye teljesen megnyugtató lehetne. Azt írja a versről (I. 381.): »Stilusát tekintve a vers 1841—42-ből való, de legkésőbb 1843 elején kellett készülnie, mert 1843 március 14-én Kecksmétről írt levelében Petőfi arra kéri Bajzát, hogy a *Könnyeim* és *Újság* című verseit . . . örökre hagyja ki az *Athenaeumból*. Keltezése Varjas szerint: 1843 február, holott a levélből csak annyi olvasható ki, hogy 1843 márciusa előtt készült s így bátran visszamehetnénk 42-ig vagy akár 41-ig. Hiszen a levélben említett *Újság*-ot (III. 35) Petőfi csakugyan 1841 május 16-áról, Vadasról keltezi. Nem lett volna helyesebb a *Könnyeim*-mel is ehhez az időponthoz igazodni, amikor a vers stílusa is ezt a keltezést javasolja?

Nem világos, hogyan lehetett az *V. Ferdinándhoz* című vers keletkezésének időpontját (1844 november) Petőfi életrajzának alapján meghatározni? (Varjas II. 397).

A *Távozol hát ifjúságom* keltezése Szalkszentmárton, 1846 január. Megokolása: »Minthogy a cenzurára benyújtott kéziratban csupa 1846 első harmadában írt vers van s ez köztük az első helyen áll, valószínű, hogy január elején Szalkszentmártonban készülhetett«. Az a körülmény, hogy Petőfi első helyre állította a költeményt, még nem dönti el a keletkezés időpontját. V. ö. a *Hazámban* című költemény időpontjával adódó problémát.

Elvándorol a madár: ezzel a verssel kezdődik a *Felhők* ciklusa. — Sem e versnek, sem a ciklus következő 65 darabjának a keltezése nem pontos. Varjas azt írja, hogy Petőfi valamennyit 1846. évi költeményei közé sorozza, noha valószínűnek tartja, hogy egy részük még 1845 őszén készült, s az egész ciklust mégis 1846 március 10. előttről keltezi azon az alapon, hogy Petőfi a teljes gyűjtemény kéziratát 1846 március 10-én hozta fel Pestre a kiadónak (II, 358). 1845 ősze s 1846 tavasza között — ez kétségtelen igen bizonytalan időmeghatározás. — Úgy tudom, eddig még senki sem vetette fel azt a kérdést, hogyan viszonylanak a ciklus darabjai egymáshoz keletkezésük időpontja, tartalmuk, formájuk szerint. Most itt lett volna az alkalom e kérdés eldöntésére. Egy ponton mindenesetre segítségére lehetek Varjasnak. Úgy látom, igazolni lehet azt a feltevést, hogy a ciklus első versei valóban még 1845 őszén keletkeztek. A *Remény* és a *Hogy van, hogy azt a sok gazembert . . .* című verset Varjas 1845. október 16—november 25-e közötti időből keltezi. Ha megnézzük ezt a két verset, főleg az első pontosan olyan, mintha a *Felhők*-ből szakadt volna le:

*Mi a remény? . . . förtelmes kéjleány
Ki minden embert egy iránt ö'el.
Ha röpazarlód leszébb kincsedet,
Az ifjúságot: akkor elhagy, el!*

Sem hangjával, sem formájával nem ütne el a ciklus darabjaitól. S hogy az *Álmos vagyok, Álmaim*, az *Őrült* milyen közel állnak a *Felhők*-höz, ez régóta közhelyszámba megy a Petőfi-irodalomban. — Varjas azonban ezúttal nem bontja meg a ciklus darabjainak sorrendjét, ami helyes. Viszont azt várnók, hogy a *Remény*-t és a *Hogy van, hogy azt a sok gazember . . .*-t kiemeli hagyományos helyéből. Csakhogy ezt nem teszi. Ezzel szemben a *Tündéralmot* és a *Vajda Péter*-t nem hagyja meg régi szokott jogos helyén, hanem a ciklus elé helyezi, ami teljesen megokolatlan és érthetetlen. Elsősorban ami a *Tündéralmot* illeti. Ennek keltezése Varjas szerint 1846 február 10. Hogyan jutott ezekhez az adatokhoz?

Mindenekelőtt Ferenczi Zoltánra hivatkozik, aki Petőfi életrajzában (II. 235) három egyező gondolat, illetőleg rokon hely alapján megkockáztatja azt a feltevést, hogy a *Tündéralom* egyidőben »termett« a *Hóhér kötelé*-vel. »Tudjuk«, teszi hozzá Ferenczi, »hogy a költő, midőn 1846 február 20-ra magával vitte Pestre a »Hóhér kötelé«-t, egy nagyobb költeményét is felvitte; ez csak a »Tündéralom« lehetett«. Fogadjuk el Ferenczi feltevésének ezt az utolsó részét. De ebből is csak annyi következik, hogy a *Tündéralom* — ha ugyan a *Tündéralom*-ról van szó, — február 20-án már készen állt. Varjasnál azonban ez a február 20-a költemény keletkezésének időpontjává változik. Miért és hogyan, megfejtetlen rejtély.

A *Láttál-e a róna felett?* című vers a cenzúrapéldányban a *Karácsonykor* előtt áll. »Tehát«, írja Varjas (II. 374) »úgy látszik, az 1846. évtől búcsúzó költő hangulatának egy foszlánya«. Noha az *Elvándorol a madár* kezdetével való »rokon érzésből fakadt«, mégsem tartja valószínűnek, hogy a *Felhők* korszakából való. Keltezése: 1846 december azonban nem meggyőző, mert közte s a *Karácsonykor* között úgyszólván semmi nyoma sem a hangulati, sem a nyelvi- formai rokonságnak. Éppen ezért nyugodtan megmaradhatott volna eddigi helyén a *Felhők* utolsó darabjának.

A töredékek között van egy vers (Varjas III, 286), amely a címen (*Az emberiség sorsa*) kívül mindössze egy sorból áll:

A fának lombokat hoz a tavasz,

(Pest, 1847 március).

Mint hogy Petőfi a címet és a sort többször áthúzta, alája pedig más verset írt, a *Világosságot*, Varjas azt hiszi, hogy itt a *Világosságot* első változatának címével, illetőleg kezdő sorával van dolgunk. A *Világosságot* című vers valóban az emberiség jövő sorsával foglalkozik. De éppen 62—3. sora, amelyet Varjas a töredék első sorával egyezett:

(De hátha úgy vagyunk,
Mint a fa, mely virázkodik
És elvirít, ...)

csak arra mutat, hogy rokon gondolat- és képzetkörben járunk. Ennél tovább azonban aligha mehetünk.

A *Tündérekaland* című töredék (Varjas, III. 286) kéziratát állítólag Arany János ajándékozta Kommer Magda egyetemi asszisztens családjának 1865-ben. A kéziratnak azóta nyoma veszett. A töredék keltezésére vonatkozólag Varjas azt a feltevést látja a legvalószínűbbnek, hogy »Petőfi első Arany Jánosnál tett látogatása alkalmával keletkezett« (III, 259.). Keltezése eszerint Szalonta 1847 június 1—10. — Végezzünk egy kis környezettanulmányt. Első szalontai tartózkodása idején Petőfi a következő verseket írta: *Arany Lacinak*, *Mily szép a világ*, *Sári néni*, a *Csonka tcrony*, a *Gólya*. A *Tündérekaland*-ot egyikhez sem tudnám kapcsolni vagy legalább is valamelyikkel rokonítani. Ellenben második szalontai tartózkodása idején, amely ugyanez év október második felére esik, írta Petőfi az *Arany Jánosnál* című költeményt. Ennek mindjárt első versszakában utalás történik a fővárosra, amelyik a *Tündérekaland*-nak is színhelye:

*Mielőtt ott lennék a nagy kőhalomban,
A fővárosban, hol oly hűsen fúj a szél,
Egyet pihenek még kicsiny hajlékodban . . .*

Ezzel rokonítható a *Tündérkaland* pár sora :

*Hétköznapi-életem fájtató gondjait
Lerázni, a minap kedvem sétálni vitt.
Bolygék a főváros lármás utcáiban . . .*

Bevallom, nagyon szerény konkrét fogódzó, a legjobb esetben csak arra alkalmas, hogy a valószínűségek közül kiválasztjuk a viszonylag legvalószínűbbet, amelynek alapján a töredék keletkezésének időpontját 1847 októberére tehetnők.

A *Bányában* című vers keletzése: 1847 május 25., pedig az életrajzi adatok csak annyit árulnak el, hogy Petőfi ezen a napon szállt le a nagybányai bányába (Ferenczi, III. 86.). — A *Majtényi síkon* című verséről Petőfi 1847 június 7-én ezt írja Kerényinek: »Utamról nem sok jut eszembe. Szatmár és Károly között van Majtény. Egy verset írtam az egykori csatatéren.« Lehet-e ezt az adatot úgy értelmezni, hogy Petőfi ott helyben, mégpedig május 30-án írta versét? (Varjas, II. 192).

Az *Életképek* munkatársai 1847 június 25-én emlékkönyvet nyújtottak át Bécsbe költöző szerkesztőjüknek, Frankenburg Adolfnak s aznap este búcsúlakomát rendeztek a tiszteletére. Petőfi *F. A. emlékkönyvébe* című versének tehát ezen a napon már készen kellett lennie. Viszont Frankenburg Adolf emlékkönyvében a vers keletzése április 26. Varjas is ezt fogadja el. Hogyan egyeztethető össze a két adat?

A *Legszebb versem* című költemény kézírata Somogyi József birtokában volt, innen közölte a *Magyar Ujság* 1871-ben. Varjas szerint (II, 383.) 1846-ban vagy talán 1847-ben keletkezett Érdmihályfalván, s végül is 1847 májusa mellett dönt. Nem mondja, milyen alapon :

*Sok verset írtam én már össze,
S nem mindenik haszontalan;
De amely hírem megszerezze,
A legszebb vers még hátra van.*

*Legszebb lesz az, ha majd in Béccsel
Hazám bosszúja szembeszáll,
S én villogó kardom hegyével
Száz szívre ezt trom: halál*

A vers új, forradalmi hangot üt meg és sehogysem illik azok közé az egészen más természetű versek közé, amelyek időben közvetlenül megelőzik (*Ha én kedvesemről gondolkodom, Tűz*) vagy követik (*Erdőd, Hol a leány, ki lelkelem röpkülését*). A legjobb esetben a *Majtényi síkon* című verssel volna rokonítható, — Havas a kétesek közé sorolja.

A *Rákóczi* című vers Varjas szerint alighanem Rákóczi halálának évfordulóján, április 21-én készült. Keletzése ennek megfelelően 1848 április 21. (Varjas, III. 333.). Tetszetős föltevés, de még bizonyításra szorul.

1848 július 2-ra hívják össze az új nemzetgyűlést; 4-én tartja első előleges ülését, ünnepélyes megnyitása július 5. Petőfinek a *Nemzetgyűléshez* című verse július 5-én jelenik meg a *Pesti Hirlapban*. Keletzése Varjas szerint július 4. Csakhogy a versből magából nem derül ki, hogy erre a napra rögzíthető a keletkezése.

»Én most Lehelt irom elbeszélő költeményben«, írja Petőfi Aranynek 1848 január 29-én. Varjas 1848 február—márciusáról keltezi a *Lehel* című töredéket, megokolás nélkül. — Nincs jegyzet arról, miért keltezi Varjas a *Tudod midőn először ültünk* című verset pontosan 1848 szeptember 27-ről, az *Élet vagy halál*-t szeptember 30-ról.

Ferenci írja Petőfi életrajzában, (III. 300.) hogy a költő 1848 október 22-én Nagyváradon át Debrecenbe utazott. A »Nagyváradon át« után zárójelben ezt olvassuk: 1. a »*Ti akácfák a kertben*« című költeményt. Varjas nyilván erre az éppenséggel nem konkrét utalásra alapítja a vers keltezését: 1848 október 22-öt.

A *Csatadal*-t Petőfi 1848 december 8-án küldte meg Pestre rövid levél kíséretében a képviselőháznak, ami azonban még nem jelenti azt, hogy ezen a napon írta, ahogyan Varjas gondolja. — Valószínű, de csak valószínű, hogy Petőfi pontosan január 1-én írta *Ujév napján* című versét.

Az osztrák csapatok január 5-én vonulnak be Budára és Pestre (nem pedig Budapestre!). Ennek visszhangja a *Buda várán újra német zászló*. Keltezése Varjas szerint: Debrecen, január 6—7. Ehhez pontosan tudni kellene, mikor érkezett meg az esemény híre Debrecenbe.

A *Pacsirtaszót hallok megint* keltezése: 1849 március 8. sem nyugszik szilárdabb alapon. Varjas forrása Ferenci Zoltán, akinek egy határozatlan fogalmazású mondata szerint Petőfi 1849, »hihetőleg« március 8-án Marosvásárhelyről Deésre ment, s útközben Bethlenben írta említett költeményét.

Nem tudom, szavahihető tanu-e — eddig legalább senki sem nézett utána — az a Gesztessy László nevű orvos, aki elbeszéli (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1867 606.), hogy Petőfi 1849 április 14-én éjfél után Hátszegen írta *Vajdahunyadon* című versét. Varjas mindenesetre hitelt ad neki, de pontosabb akarván lenni nála, Hátszeget Vajdahunyadra cseréli.

A rendelkezésünkre álló adatokból nem derül ki, hogy a *Goromba tábornokhoz* című vers 1849 május 7-ről és Debrecenből keltezhető, mert Petőfi éppen ezen a napon indult Debrecenből Pestre.

A legproblemátikusabb s régen megoldásra váró eset a következő:

Petőfi első radikális-forradalmi tendenciájú verse, a *Királyok ellen a Március 15.-e* 1848, október 26-i számában jelent meg, a cím alatt e jegyzettel: »E verset még 1844-ben írtam; nem szükség megmagyaráznom, miért hevert mindeddig íróasztalomban, annak is a fenekén.« Havas e jegyzetnek megfelelően az 1844. évi versek között jelöli ki helyét. Példáját követi Vojnovich, Varjas. Mások viszont nem törődve Petőfi állításával, hol 1846-ból (Badics), hol 1848-ból keltezik. Az óvatos Horváth János szerint a költemény nem lehet korábbi 1845 őszénél, mert már a francia forradalom tanulmányozására vall (*Petőfi*, 515). 1845-ben jelent meg u. i. Gaál József fordításában Mignet műve a francia forradalomról, amelyet Petőfi ezidőtájt olvasott. Persze egyikük sem végzett környezettanulmányt. De csak meg kell nézni, — szem előtt tartva Varjas időrendi besorolását, — hogyan viszonylik a *Királyok ellen* az egykorú vagy közelkorú 1844 decemberi versekhez. Sem közvetlen előtte, sem utána még vagy két évig nincsen nyoma hasonló forradalmi pátosznak. Elképzelhetetlen, hogy Petőfi, minden átmenet nélkül pontosan 1844 decemberében a nagykorúvá lett világ nevében a forradalom, a király-ellenesség félreérthetetlen terminológiáját használja s hogy aztán két évig tartó hallgatás után 1848-ban ott folytassa, ahol 1844-ben abbahagyta.

A *Méz és csók* Petőfi zsengei közül való. Salkovics Károly Petőfi pápai lakótársa jegyezte fel több más Petőfi-verssel együtt. Varjas hozzávetőlegesen Pápáról s 1841 november–decemberéről keltezi s megjegyzi, hogy talán későbbi változata a *Fürge méh*-nek, amelyet viszont a kéteshitelűek közé sorol. Ha már most összehasonlítjuk a két szöveget, annyi kétségtelen, hogy az egyik vers változata a másiknak, csak az a kérdés, melyik az ősfoma.

A *Fürge méh*-et az *Erdő szélén* című verssel együtt Petőfi állítólag 1841-ben írta Pozsonyban, az iskolai év kezdetén Kemény János, későbbi kiskőrösi evangélikus lelkész számára, aki a pozsonyi gimnázium önképzőkörének egyik ülésén fel is olvasta őket, mégpedig a maga neve alatt. Így kerültek bele az önképzőkör emlékkönyvébe. Kemény később a két verset lediktálta rokonának, Greguss Ágostnak, aki aztán kiadta őket a *Fővárosi Lapok*-ban (1875). Eddig még senki sem kételkedett a hitelességükben. Nincs is semmi okunk rá. Ezek után egy lépéssel tovább mehetünk. Horváth János hívta fel a figyelmet arra, hogy az *Erdő szélén* s a *Fürge méh* Petőfi népdalköltészetének legelső s »meglehetősen« elszigetelt emléke. De Horváth siet azt, amit egyik kezével adott nekik, a másikkal visszavenni, amikor megjegyzi, hogy a *Fürge méh* — »magyar formájától és népi kifejezés rekvizitumaitól eltekintve« tökéletesen abba a sorozatba tartozik bele, amelynek elején a *Vándor-dalok* állanak. De miért tekintünk el éppen attól, ami a két versben a legfontosabb s ami némi jelentőséget biztosít nekik Petőfi első kísérletei között, s ami annyira elválasztja őket éppen a *Vándor-dalok* típusától, mintha nem is egyazon kéztől származnának? Hiszen Horváth sem talál más »tertium comparationis«, csak azt, hogy Petőfi, mint ott a daruhoz, »úgy itt mindjárt dalkezdetül a méhhez fordul, s mint ott magára, úgy téríti itt kedvesére a párhuzamot, ellentétet pattantva ki a hasonlóból«. Megvallom, többszöri olvasásra sem tudtam itt más hasonlóságot felfedezni, mint azt, hogy a második *Vándor-dal*-ban darusereg húz az égi úton, a *Fürge méh*-ben pedig a méh járja be a ligetet, hogy az első versben a lírai én képviselője a »szerelemforró honából jégsír felé tart«. a másodikban pedig a szeretett lánynak méznél édesebb csókját juttatja a költő eszébe a *méh*. Nem szívesen éltem az aprólékos elemzés módszerével, de csak így tudom igazolni, hogy a *Fürge méh* nem tartozhatik a *Vándor-dal*-típusba, hogy igenis hiteles Petőfi-vers, hogy úgy amint van. a végleges, későbbi változat, a *Méz és csók* viszont az ősfomat képviseli, — ezért természetesen helyet kell cserélniök egymással. Ha már mindenáron verstípust keresünk, amelyhez a *Fürge méh* legalább metrikailag s népdalszerűségével kapcsolható, itt van a jóval aktívabb, érettebb, de vele egy-rítmusú, egy-szókinsű *Hortobágyi korcsmárosné angyalom*. Azt hiszem, ezen az alapon kell időpontját is meghatározni.

3

Kétes hitelűek

Varjas »Kétes hitelűek« címen mindössze öt verset tart számon, ami Petőfi életművének egészéhez képest nem sok. E versek közül kettőt, az *Erdő szélén*-t s a *Fürge méh*-et, feltétlenül hiteleseknek tartunk. Fent megokoltuk, miért. — Egy másikról, a disztichonokban írt *Sírvers*-ről, Varjas azt írja, hogy Petőfi szerzőségéhez aligha féhet kétség. Eszerint nem tartoznék a kéteshitelűek csoportjába. »De«, teszi hozzá, »a vers szöveghűsége bizonytalan«, s ezen az alapon mégis kéteshitelűnek tartja. A *Sírvers* eredetéről

mindössze annyit közöl, hogy Petőfi Szabó Ferencné kalocsai özvegyasszony kérésére írta, aki férje sírkövére vésette. Egyszóval kétségben hagy aziránt, hitelesnek tartjuk-e vagy sem.

Viszont még kétes formában sincs joga Petőfi nevét viselnie a *Kiért üritsem e pohárt* című felköszöntőnek. Szövege az *Üresen áll már a kancsó*-val közös cím alatt 1847-ben Nagyváradon jelent meg Fehérváry K. Antal *Játékszíni emlényé*-ben. Varjas az *Üresen áll már a kancsó* kezdetűhöz írt jegyzetében helyesen látja, hogy a *Kiért üritsem*-nek aligha lehet Petőfi a szerzője. S tegyük hozzá, hogy még a kéteshitelűek között sincsen semmi keresnivalója, már csak kegyes pietista nyelve, hangja, egész frazeológiája miatt sem, amely annyira elüt a fiatal Petőfi bordalaitól. — De Varjas, miután megállapította róla, hogy aligha származhatik Petőfitől, érthetően módon mégis ugyanonnan, Kecskemétről, pontosan ugyanabból az időből, 1843 januárjából keltezi, mint a hitelesnek elismert *Üresen áll-már a kancsó*-t, amelynek időpontját (1843 január) közvetve azon az alapon határozza meg, hogy Petőfi 1843-ban Kecskeméten együtt színészkedett a *Színházi Emlény* későbbi kiadójával. Hol itt a logikai összefüggés? Hiszen, ha a vers nem a Petőfié, akkor akárki írhatta, csak éppen Petőfi nem, akárhol, akármilyen időpontban, az *Emlény* megjelenése, azaz 1847 előtt, s természetesen Kecskeméten 1843 januárjában is.

Végül itt van az ötödik kéteshitelű vers, az *Ida*. Jellegzetesen Vörösmarty—Bajza-típusú, jellegzetesen önképzőköri ballada Jenő úrfi és egy kéjleány szerelméről, amely a büntanyán kezdődik, a kastélyban folytatódik s az oltár előtt végződik. Ha csak a külső tárgyi kritériumokat tartjuk szem előtt, — s ezt teszi Varjas, — jórésztük mintha a Petőfi szerzősége, azaz a vers hitelessége ellen szólna.

A vers előtörténetéről a következőket tudjuk: Petőfi 1845 április közepe táján Pápán együtt lakott Domanovszky Endre volt selmeci iskola-társával, (a későbbi filozófiai íróval). Ebben az időben írhatta az *Idá*-t. Tekintve hogy akkor s itt Varjas idézem — állítólag nem volt tagja a Pápai Református Képzőtársulatnak, helyette Domanovszky Endre nyújtotta be a maga neve alatt a verset a Társulat egyik pályázatára. Domanovszky el is nyerte s átadta Petőfinek a jutalmul kitűzött két aranyat. Eddig rendben volna a dolog. Ott kezd problem tikussá válni, hogy Domanovszky mint a maga jutalmat nyert művét írta be *Idá*-t a társulat *Érdemkönyvébe*, s nyilván innen közölte a *Tavaszi* című zsebkönyv (Pápa, 1845 184.) szerkesztője, Tarczay Lajos, Petőfi hegelianus tanára, ugyancsak Domanovszky neve alatt. — Petőfi szerzőségére csak 1896-ban mutatott rá Borsos István (I. K. 1896, 424.). A kérdés körül megindult vita azzal zárult, hogy Petőfi szerzőségéhez nem férhet kétség (Varjas III, 362.) — De például sem Vojnovich, sem Horváth János nem vesz tudomást az egésztől. Varjas viszont, úgy látszik, megokoltnak tartja, vagy legalább is nem vonja kétségbe a pozitív eredményt, sőt a külső bizonyítékokat még meg is toldja azzal, hogy az *Erdő szélén* és a *Fürge méh* is más neve alatt került bele a pozsonyi önképzőkör *Érdemkönyvébe*. Ezek után természetesen tartanak, hogy hitelesnek minősíti a verset, de legnagyobb meglepetésünkre meghagyja a kétesek között.

Tekintve, hogy nem lehet közömbös számunkra, vajjon a Petőfi-mű egy új költeménnyel gazdagodik-e vagy sem, ajánlatos közelebbről megnézni a dolgot. Petőfi állítólag azért nem vehetett részt a képzőtársulat pályázatán s azért volt kénytelen a Domanovszky-féle pia fraus-hoz folyamodni, mert

Varjas szerint 1843 áprilisában nem volt tagja a Társulatnak. De hogyan egyeztethető össze ez az állítás azzal a hiteles adattal, hogy Petőfi a kérdéses időben tiszteletbeli tagja volt a Társulatnak. Nem hiszem, hogy a tiszteletbeli tagság eleve kizáró ok lett volna. Erről könnyű volna meggyőződni a Társulat alapszabályaiból. A bizonyítás egyik sarkpontja mindenesetre alaposan megintgott. Továbbá: Petőfinek négy verse a maga neve, Homonnai álnéven két verse. A. B. jelzéssel pedig egy fordítása jelent meg a *Tavas*-ban. Tudjuk, hogy amikor elolvasta a *Zsebkönyvet*, a *Pesti Divatlapban* (1845) ironikus hangon köszönte meg a Társulatnak, hogy »szíves volt egykorú gyakorlatait saját neve alatt odaiktatni most, évek multával«. A Társulat iránti hálából a *Tavas* második füzetébe majd összeszedi katonakorából megmaradt alexandrinus verseit, »úgyhiszem«, folytatja aztán, »szívesen veendő a t. Társ., miután azok még rosszabbak, mint melyek most jelentek meg«. — Lélektanilag érthető, ha Petőfi ilyen lekicsinylő hangon nyilatkozik fiatalkori kísérleteiről, amelyeket nem vett fel gyűjteményeibe s aligha veszi rossz néven, sőt talán még örül is annak, hogy egyik ilyen kísérlete más neve alatt látott napvilágot. Mert az *Ida* ugyanabban az irreális, képzelt, fejtetőre állított világba vezet, mint a *Tavas* Petőfi-versei közül a *Tünődés* és a *Szín és való*, — ugyanaz a szókinés, ugyanazok az asszociációk, stb., úgyhogy például a *Szín és való*-nak vannak sorai, amelyek bátran helyet cserélhetnének az *Ida* megfelelő soráival. Most pedig ejtsük meg az ellenpróbát.

Ügylátszik elkerülte a figyelmet, hogy Domanovszky Endre neve alatt még egy, másik, *Imre király* c. költemény (28—32. l.) is olvasható a *Zsebkönyv*-ben. Föltehető, hogy ezt valóban Domanovszky írta. Ez is ballada, de nem modern, társadalmi, hanem történeti tárgyú. A legtisztább, legkövetkezősebb Kont-modor. Bizonyos, hogy ezt senki sem fogja elvitatni Domanovszkytól, annyira iskolás, kezdetleges, annyira hiányzik belőle minden, ami akárcsak a leghalványabban emlékeztetne Petőfire és az *Ida*-ra. — Az a meggyőződésem, hogy ezzel a kérdés megoldódott, mégpedig a Petőfi javára: az *Ida* c. vers törlendő a kéteshitelűek sorából s a hiteles Petőfi-versek közé sorolandó.

Apparátus, jegyzetek

Észrevételeim utolsó csoportja, az apparátusra, elsősorban a jegyzetekre vonatkozik.

A magyarázatok és jegyzetek technikája, tartalma, terjedelme szempontjából a modern kritikai kiadások még egy-egy sorozaton belül sem mutatnak teljes egyöntetűséget. Van kiadás, amelynek apparátus-része majdnem olyan terjedelmes, mint a szövegrész, de olyan is van, amely semmiféle magyarázatot sem fűz a szöveghez. Ez a két véglet, amelyen belül annyi a változat, ahány kiadás.

Az igazi tudományos apparátustól mindenesetre elvárjuk, hogy tájékoztasson a szöveg keletkezésének időpontjáról, vagy kialakulásáról, azokról a tárgyi, személyi, történeti-ideológiai vonatkozásokról, amelyek a szöveg megértését szolgálják, a szövegben eszközölt módosításokról, a kéziratoknak, változatoknak egymáshoz való viszonyáról.

Varjas azután, hogy beszámolt az új Petőfi-kiadás előzményeiről, munkamódszerének szempontjairól, az apparátus technikájáról, azt írja, hogy »az egyes kötetek jegyzetei csak szövegkritikai vonatkozásúak«, amit

nem tudunk összeegyeztetni az első kötet jegyzetei elé írt Előszó következő mondatával: »a kritikai kiadás főként tudományos célokat szolgál, de tekintettel van az olvasók és érdeklődők széles rétegére«. Igaz, ugyanakkor kilátásba helyezi, hogy a »Petőfi műveinek történetével kapcsolatos jegyzeteket és legszükségesebb magyarázatokat a kiadás végén külön kötetben« teszi közzé. De úgy látszik, ő maga sem akar addig várni.

Mert ha abban a tudatban kezdjük olvasni a jegyzeteket, hogy bennük kizáróan szövegkritikáról lesz szó, hamarosan meg kell állapítanunk, hogy ezt az alapelvet a szerkesztő csak elméletben tartja kötelezőnek magára nézve, a gyakorlatban azonban nem. Mi nem azt kifogásoljuk, hogy Varjas nem szorítkozik szigorúan szövegkritikai jegyzetekre s hogy emellett tárgyi magyarázatokat is ad, hanem, hogy eljárásában sem nem elég következetes, sem nem elég exakt, hogy nem látni tisztán, tulajdonképpen kinek szólnak magyarázatai, a szakképzett olvasónak-e, ebben az esetben néha többet mond a kelleténél, vagy a szélesebb rétegeknek-e, ebben az esetben sokszor kevesebbet mond a kelleténél. Máskor pedig semmit sem mond, s így teljesen kielégítetlenül hagyja mind az egyik fajta, mind a másik fajta olvasó szükségleteit.

Hogy mindjárt az elején kezdjük:

K. . . Vilmos barátomhoz című vers megértéséhez például feltétlenül tudni kell, hogy Petőfi Kupis Vilmoshoz írta, akivel együtt katonáskodott, de viszont sem itt, sem később nem történik egyetlen rövid utalás Petőfi katonáskodására. — Vagy: vajjon, ki tudja ma a szakemberen kívül, ki volt Pákh Albert, ha csak annyit tud meg róla, hogy Petőfi hozzá írta a *Végszó* . . . hoz című versét, stb.

Valóban helyes volt megemlíteni, hogy Petőfi 1844 tavaszán Dunavecscén Nagy Páléknál lakott, »minthogy a szülői házban nem volt megfelelő szoba a számára« s hogy Petőfi házigazdájának lányához írta a *Zsuzsikához* c. két verset (Varjas, I, 388, 389); helyes volt, részletesen kommentálni a *Védegyleti dal*-t (Varjas, I, 395), hiszen ez a magyar iparosodást propagáló fontos mozgalommal foglalkozik; helyes volt beszámolni arról, hogy a pesti ifjúság 1844 november 15-én éjjeli zenével tisztelte meg e mozgalom lelkes pártfogóit, Batthyány Lajosné Zichy Antóniát és Károlyi Györgyné Zichy Karolinát (Varjas I, 396); helyes volt megmagyarázni, mi volt s mikor tartotta első közgyűlését a »Gyülde« nevű reakciós ifjúsági egyesület, noha mindennek semmi köze a szövegkritikához; Adorján Boldizsárról megírni, hogy maga is irogatott költeményeket és novellákat, de hogy néhány év múlva teljesen elhallgatott (Varjas, I, 407), vagy Plachy Vilmárról, hogy Steller Antal losonci ügyvéd menyasszonya volt (u. o.), hogy Weisz Rozália később Kemény Gábor nógrádi szolgabíró felesége lett (u. o.), hogy T. M. kisasszony azonos Térey Marival, Szendrey Júlia barátnőjével (Varjas, II, 372), E. R. kisasszony Erdélyi József debreceni tanár lányával, Rózával, K. J. kisasszony pedig Erdélyi Róza barátnőjével, Király Janka, későbbi Sámi Lászlónéval (II, 373), hogy O. B. kisasszony Olchváry Berta Petőfi szatmári ismerősének, Olchváry Mihálynak egyik lánya volt. Mindezt megokoltunk és természetesen találjuk, viszont megokolatlannak találjuk s nem értjük, miért maradnak egy betű jegyzet vagy magyarázat nélkül a Kerényi Frigyeshez, a Vachott Sándorhoz, az Egressy Gáborhoz, a Kazinczy Gáborhoz, az Orlay-Petrich Somához, Szemere Pálhoz, a *Honderűhöz* írt, a *Tintás üveg* című versek, stb., stb. Lehetséges, Varjas abból a feltevésből indul ki, hogy a rájuk vonatkozó adatok csak a szakembert érdeklik, ez pedig amúgy is ismeri mindet.

vagy, hogy teljesen közömbösek a versek keltezése szempontjából. Föltesszük, hogy az iparpártoló grófnőknek adott éjjeli zene, a »Gyüldé«-ről adott magyarázat nem öncél, azt is tudjuk, hogy a hozzájuk tartozó versek időpontjának meghatározásához volt szükség rájuk, de azt hisszük, éppen olyan kevésbé lett volna öncél közölni, mi volt a Petőfi első szerepe (*Első szerepem*, Varjas, I, 380), vagy, hogy mikor létesült az első magyar vasút (*Vasúton*, Varjas, II, 398), hiszen ez van olyan fontos mozzanat a magyar iparosodás történetében, mint a védegyletek megalakítása, hiszen így a szóbanforgó versek időpontját is exaktabban lehetett volna meghatározni. — Megtudjuk Csapó Etelka közelebbi adatait, Mednyánszky Bertáról azonban mindössze annyit, hogy Petőfi hozzá írta a *Szerelem Gyöngyei*-t, de pl. semmit arról, ki volt, mikor és hol élt.

S itt most fel kellene sorolnom mindazokat a verseket, amelyek, ha Varjas következetesebb, nem maradhattak volna tárgyi magyarázat vagy életrajzi utalás nélkül. Ilyenek pl.: *Eger mellett*, *Egri hangok*, *Egy telem Debrecenben*, *Zöld Marci*, *Bányában*, *Széphalom*, *A majtényi sikon*, *A munkácsi várban*, *A régi jó Gvadányi*, stb., stb.

Külön foglalkozom a *Vajda Péter halálára írt* vers jegyzetével (Varjas, II, 358.). Már csak azért is, mert nem kívánatos, hogy a polgári irodalomtörténet Vajda Péter-legendája egy újabb változattal gazdagodjék. Már pedig Varjas jegyzetében egy ilyen új változat termékeny csiréit és lehetőségeit látom. — Idézem a jegyzetet: »Vajda Péter, a nagy természetrajongó, az 1840-es évek haladó írói közé tartozott. Sóvárogva várta a forradalmat, amely elsöpri a feudális Magyarországot. Szarvasi diákjai előtt tartott szabadszellemű előadásai miatt vizsgálatot indítottak ellene. Elkéseredésében 1846 február 10-én öngyilkos lett.«

— Kétségtelen hogy Vajda Péter a magyar irodalomnak emberileg, etikailag legtisztább, legkövetkezetesebb jelenségei közé tartozik. Ez tükröződik pl. »Érkölcsi Beszédei«-ben, amelyeket eleinte diákjai, később diákokból és felnőttekből álló nagyobb közönség előtt tartott. Viszont ideológiailag, politikailag sohasem jutott el a tisztaságnak és következetességnek arra a fokára, amelyre pl. Petőfi, akivel sok rokon vonása van. Elég itt prózai himnuszaira, elbeszéléseire, történeti regényére, a *Túrcaai Bendé*-re, drámáira hivatkoznunk, amelyekben a rousseauizmuson kezdve a buddhizmusig és saint-simonizmusig minden együtt található. Élete vége felé úgy látszik a keresztény szocialista Lamménais-hez közeledett. (Lamménais -val való kapcsolatait most nyomozza Révész Imre akadémikus). — Nem szeretnék reménytelen, végnélküli vitát kezdeni Vajda Péter forradalmiságáról. Magatartásában már származásánál fogva is sok a plebejus-lázadó vonás, amelyeket sérelmei, az európai forradalmi mozgalmak, olvasmányai egyre jobban kifejlesztettek és tudatosítanak benne. Ellensége minden politikai elnyomásnak, kizsákmányolásnak s így természetesen a feudális rendszernek is. Valóban várja a forradalmat, de mint más vonatkozásban, itt sem jut tovább, csak az utópista rajongásig, egy határozatlan szabadság-kultuszig, a legjobb esetben a forradalom apokaliptikus látomásáig, amellyel éppen *Érkölcsi Beszédei*-ben találkozunk, de a sok kép és hasonlat között elvész minden konkrét politikai koncepció.

Varjas szerint Vajda elkéseredésében öngyilkosságot követett el. Magam is sokat foglalkoztam Vajdával. Róla szól egyik korai dolgozatom. Ismerem az egész Vajda-irodalmat, Ballagi Mór emlékbeszédén kezdve Széchy Károly Vajda-életrajzáig s Kemény Gábor tanulmányáig, de sehol semmiféle adat

nem erősíti meg ezt az állítást, amely tudtommal itt és most bukkan fel első ízben.

Mi a történeti valóság?

A helytartótanács 1845. július 18-án kelt átiratával fölszólította az ág. ev. egyház egyetemes felügyelőségét, indítson vizsgálatot Vajda Péter ellen az *Erkölcsei Beszéd* tartalma miatt. A vizsgálat azonban sehogysem akart megindulni, s ha le is folytatják, a közhangulatból ítélve és a kortársak tanúsága szerint, minden bizonnyal Vajda felmentésével végződik. Mint a hozzá közelálló Karacs Ferencné írja¹: Vajda jóízűen nevetett a komédián. Tovább tanított és szónokolt a szarvasi templomban, — tehát semmi oka sem lehetett az öngyilkosságra, — 1846 elején azonban lázas betegségbe esett és február 10-én meghalt. Halálát siettetten ügyetlen kezelőorvosa, aki egyre újból meg újból eret vágott rajta, hogy csökkentse lázát. Így keletkezhetett az a mendemonda, hogy ellenségei tétették el láb alól Vajdát, de ennek éppen olyan kevés az alapja, mint a Vajda Péter öngyilkosságáról szóló frisskeletű legendának. A legendák kialakulásának lélektanához tartozik a következő: amint mondtuk, a Vajda-irodalomban leghalványabb utalás sem történik az öngyilkosságra; legkitűnőbb s legöregebb szakembereink sem tudtak róla eddig, de amikor néhányuk előtt fölvettem az öngyilkosság lehetőségét, abban a pillanatban úgy rémlett nekik, mintha már hallottak volna róla, csak a hírgazdáját nem tudták adni.

Minden legendának, akár kialakulófélben van, akár befejeződött a kialakulása, csak úgy olthatjuk ki az életét, ha szembesítjük a valósággal és a tényekkel. Ehhez a marxista módszerhez folyamodtam én is. Levélben megkerestem a szarvasi evangélikus egyházközség lelkészi hivatalát, állapítsa meg a hivatalos iratokból Vajda Péter halálának körülményeit. Székács Sámuel igazgató lelkész azonnal válaszolt. Leveléből idézem a következőket: »Utána jártam olyanoknál, akik kapcsolatot tartottak fenn azzal a nemzedékkel, akik személyesen ismerték Vajda Pétert. Így többek között beszéltem dr. Nádor Jenő gimn. igazgatóval, aki jeles Tessedik-kutató, történész. Határozottan azt állítja, hogy Vajda Péter természetes halállal távozott az élet Istenéhez. Nádor Jenő dr. ezt hitelesen állíthatja, mert fiatal korában ismerte Benka Gyulát, a szarvasi gimnázium volt híres igazgatóját, aki viszont személyesen ismerte Vajda Pétert. Benka Gyula szerint Vajda Péter nagy természetbarát volt. Sokat barangolt a téli hideg napokon Szarvas havas tájain. Valószínűleg ilyen körülmények között fázhatótt meg és gyenge tüdeje nem bírta legyőzni betegségének kórokozóit és tüdőgyulladásban halt el. — Természetes halálát azonban mindenek felett bizonyítja a szarvasi egyházközség halotti anyakönyve, mely a halálnak okaként a »forroláz vérköpéssel« diagnózist állapítja meg. Ezért csatolom e hiteles bejegyzés kivonatát ezen igénytelen soraimhoz. Úgy hiszem ezen dokumentum fényt derít a felvetett kérdésre Vajda Péter halálát illetőleg.« — Azt hiszem, hogy Székács levelének adatai már magukban is rácáfolnak a legendára. De, hogy az utolsó kételyt is eloszlassuk, közöljük a leghitelesebb cáfolatot, Vajda Péter halotti levelét:

¹ Idézi Széchy Károly, *Vajda Péter élete és művei*, Budapest, 1892, 209.

KIVONAT

a szarvasi ág. hitv. ev. keresztyén egyházközség anyakönyvéből.
V. kötet, 157. lap.

Húsznyolcszáznegyvenhat (1846) évről.

— Folyószám : 61. — Halálozás ideje : 1846 februárius 10. — Eltemetés ideje : 1846 februárius 12. — A holtinak neve, jelleme, kora, születési és volt lakhelye : *Vajda Péter* 37 éves, oktató a szarvasi főiskolában, a M. T. Társaság lev. tagja. — Halálnak oka : forroláz vérköpéssel. — A halott szülői : *Vajda Péter*. . . . . Az eltemető egyházi személy neve : Mikolay, Bloch, Chovan Sámuel. — Házastárs : *Papp Katalin*. . . . .

Hogy ezen kivonat az eredetivel szóról-szóra megegyezik, az egyház pecsétjével és sajátkezű aláírással bizonyítom.

Szarvas, 1951. november 6.

p. h.

Székács Sámuel s. k.
ev. igazgató lelkész.

Petőfi politikai, forradalmi, történeti-ideológiai versei ma természetesen nagyobb nyomatékot kapnak, mint bármikor, aminek a jegyzetekben is kifejezésre kell jutnia. Itt Varjas is következetesebben jár el, tudja, hogy nem szabad beérnie puritán szövegkritikai megjegyzésekkel, következetesebben jár el, de még mindig nem elég következetesen.

A *Nagyszombati csata* pl. a szabadságharc egyik legvéresebb csatája. De a róla szóló töredékes vershez írt jegyzetben a címen kívül semmiféle adat vagy utalás (Varjas, III. 361.). — Varjas közli a Petőfi–Vörösmarty víta egész anyagát, noha ez nem érinti a Vörösmartyhoz írt költemény szövegkritikai problémáit. Feltétlenül helyes és szükséges volt megvilágítani a nyakravaló-pör hátterét, bemutatni a goromba tábornokot, viszont egyetlen konkrét adat nem tájékoztat Petőfi katonai szerepéről a szabadságharc alatt.

— Van eset, hogy a jegyzet többet mond a kelleténél, vagy olyat, ami magától értetődik s feleslegessé tesz minden kommentárt, máskor pedig a fogalmazása nem elég exakt.

Az *Olaszország* c. vers elejétől végig az olasz szabadságharcosokat ünnepli, ezért felesleges volt ezt a jegyzetben is megismételni (Varjas, III. 329.). — A *Székelyekhez* c. vers megértéséhez elegendő lett volna e mondat : »Petőfit szeptember végén a kormány Székelyföldre küldte, hogy a székelyeket fegyverbe szólítsa« (III. 344.). Ezzel szemben a vers szövegében nincsen tény vagy vonatkozás, amely szükségessé tenné a második mondatot : »Petőfi azonban a románok zavargása miatt nem jutott el a székelyek közé.« — Nincs jegyzet Petőfinek Bemhez való viszonyáról, noha három verssel kapcsolatban három ízben is alkalom kínálkozik rá. (S vajjon ki tudná magyarul nélkül, kapásból megfejteni az »Osztrólenka véres csillagá-t?«). — A *Palota és kunyhó* ideológiai-történeti hátterét csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy Chamfort-tól származó első alakjában (»Guerre aux châteaux — Paix aux chaumières« Háború a palotáknak — békesség a kunyhóknak) — a francia forradalom néphadseregének egyik jelszava s 1830–49 között igen elterjedt szállóige volt (Büchner, Herwegh, stb. Eötvös érzelmes, romantikus *Vár és kunyhó*-ja nem tartozik ebbe az összefüggésbe.) — Petőfi történeti családfája, a *Halhatatlan lélek*, is rászolgált volna legalább egy olyan rövidre szabott jegyzetre,

mint pl. a *Tanító* c. vers, amelyről azt olvassuk (III. 328.), hogy »alig lehet személyhez kötni, s hogy egyesek Petőfi aszódi tanítója, Koren István karikatúrájának véglik.« — (A *Lenkei százada* c. vers jegyzetéhez a következő szövegkritikai megjegyzésem van: »a Württemberg-huszárezredben« a Württemberg t-je megkettőzendő!).

A kezdő Petőfinek van egy tizenhét versből álló, kiadásra szánt, de külön soha meg nem jelent füzet (Első kiadása: Budapest, 1922. Sajtó alá rendezte Rexa Dezső; a versek már előbb a Havas-féle kiadás függelékében). Címe: *Lanc' versei*, legalábbis így olvasták Petőfi eddigi életrajzírói és kiadói. A *Lanc'* szó értelmén mind a mai napig alig ütközött meg valaki, de megmagyarázni sem tudta senki (Rexa Dezső a »lanc'« szót a landsknecht állítólagos régi magyar megfelelőjével egyeztetette, ami azonban teljesen valószínűtlen). Varjas szerint a helyesen olvasott cím: *Lant versei*.^{*} A »lanc'« valóban értelmetlen, a »Lant« feltétlenül értelmesebb, de a »Lant versei« cím sem nagyon világos, ha csak azt nem jelenti, »Líra« versei, lírai versek — a lant számos XIX. századeleji verskötet emblémája —, de erre az erőltetett magyarázatra nyilván Varjas sem gondolt. — Viszont azt hiszi (III. 352.), hogy egyesek talán azért olvasták a füzet címét »Lanc' versei«-nek, mert — idézem: »Petőfi ezidőben a c-t még gyakran németesen írta«. Bevallom, most még kevésbé értem az egészet. A németben tudvalevőleg két c-betű van: a c, amely önállóan soha, hanem csakis h és f-val kapcsolatban fordul elő és az ç. Varjas nyilván az elsőre gondol. Ha pedig erre gondol, akkor ezzel csak azokat igazolná, akik a versesfüzet címét »Lanc' versei«-nek olvasták. — Úgy tudom, eddig még senkinek sem jutott eszébe azt állítani, hogy a *Lanc'* szó Petőfi költői álneve. Ezért nem értjük, miért cáfol Varjas olyat, ami nem szorul cáfolatra. »Ennek ellenére sem valószínű«, — írja, »hogy Petőfi, aki a magyaros hangzású színészi és írói neveket kedvelte, (Borostyán, Sólyom, Homonnai, Rónai, stb.) az értelmetlen *Lanc'* nevet választotta volna.« Végül: a teljes bizonyosság kedvéért meg kellene nézni Petőfi első kézírataiban, hol jelöli a magyar t-hangot német c-val. — A versesfüzetet 1841 őszén írhatta össze Petőfi. Az első közelkorú vers, amelyben a »lant« szóval találkozunk, az *Ideál*, ennek kéziratában világosan, féreérthetetlenül *lant* van!

Ha egyre újból meg újból azt látjuk, hogy a szövegkritika megszűnik az egyetlen mérték- és irányadó szempont lenni, joggal felvethetjük a kérdést, hogyan maradhattak minden jegyzet nélkül az olyan korszakos versek, amilyen a világirodalom egyik legszebb saint-simonista verse, *A XIX. század költői*, vagy a *Homér és Osszián*, amely a művészet legmagasabb fokán fejezi ki két világkép, két művészi elv, a klasszicizmus és romantika dialektikus ellentétét. Természetesen nem arra gondolunk, hogy a jegyzetek göngyölkés fel a saint-simonizmus vagy a Homér—Osszián-ellentét egész irodalomtörténeti sorsát, első klasszikus megfogalmazóin H. Blairen s Herderen kezdve Arany Jánosig. De a versek jelentőségéhez képest mindenképpen elkelt volna egy-egy rövid magyarázó-mondat, a Homér és Osszián esetében legalább annyi, hogy *Petőfi is fordított Ossziánból*.

Sajnos, ezzel még mindig nem tehetünk pontot észrevételeink után. Tudományos közvéleménykutatást folytattam, hogy megtudjam, mi a *freskoritornell* és a *triolet*. A válaszokból kiderült: mindenki tudja, hogy Petőfi

* A »Lant« olvasatot már Vojnovich Géza is javasolta (B. Szemle, 1923). Cikkére Pándi P. figyelmeztetett.

két verséről, néhányan azt is tudták, hogy két román eredetű formáról van szó, amelyet a romantika hozott forgalomba. A freskoritornellel azonban nem boldogult senki. Már Havas sem tudott mihez fogni vele. Horváth János Pötöfi-könyvében Heine Fresko-szonetteire utal, de ezt a nyomot nem követi tovább. A kor szóhasználatára szerint t. i. a fresko a. m. burleszk, torz, különös. Heinének is van egy burleszk-szonettje. Freskoritornell eszerint annyi, mint furcsa, tréfás r. — Látnivaló, milyen megokolt lett volna ebben az esetben is a magyarázat.

De vajjon a *Deákpályám* (Diligenter frequentáltam) makkaroni jellege nem állítja hasonló kérdés elé, mégpedig nemcsak a széles olvasóréteget, anélkül, hogy feleletet kapna rája? A Carmen lugubrét sem ártott volna megmagyarázni.

A *Nép nevében* eredeti címe »Misera plebs, contribuens.« Jegyzet nem utal rá. — az *Okatootaiá* nem kitalált név, ahogy gondolnók, hanem létező óceániai sziget neve. — (A *Czakó temetésén* c. költeményhez: Czakó 1847 december 17-én barátai körében . . . pontosabban: a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében lőtte agyon magát. L. Varjas, II. 398.)

Van pongyolaság és következetlenség a Petőfi versfordításaira vonatkozó jegyzetekben is.

A pápai *Képzőtársaság Érdemkönyve* a fiatal Petőfinek négy németből készült fordítását őrizte meg. (A versek szerzői: Heine, Schiller, Matthisson, [így helyes s nem a Mathisson-változat, kétszer is] és M. Claudius.) A következetlenséget abban látom, hogy Varjas fölöslegesnek tartja közölni a versek német címét, ahogyan nem közli a H. Moreautól fordított francia vers címét sem, holott pl. Shelley, G. Moore verseinek s egy másik Heine-versnek az esetében ezt nem tartja fölöslegesnek. Következétesen mellőzi a lefordított költők keresztnevét, s az sem helyes, hogy Béranger-t kivéve adósnak marad minden rájuk vonatkozó tájékoztató adattal. Természetesen csak elírás, persze nem a legszerencsésebb elírás, hogy a *Hazatérést*-t először (helyesen) Heinének, egy másik helyen pedig (Varjas, III. 356.) Schillernek tulajdonítja. (Az eredetiben különben a Heine-vers címtelen, a »Hazatérés« — *Heimkehr* — a *Dalok Könyve* egy ciklusának közös címe.)

Béranger-nak öt versét fordította Petőfi. Nyilván ez a szám s a tisztelet, amellyel Petőfi Béranger iránt viseltetett, bírta rá Varjast arra, ami csak helyeselhető, hogy legalább egy sorban jellemezze a két költő viszonyát s közölje a lefordított versek francia címét, kivéve az utolsóét, azzal a megokolással, hogy a fordítás eredetije ismeretlen. Ezt az eredetit Havas óta valóban hiába keresték. Pedig a keresett eredeti megvan s a címe: »Stances de Béranger aux mânes de Manuel sur la révolution de février« 1848. (I. Földvári Erzsébet Klára, *A magyar Béranger-kultusz*. Pécs, 1936, 38.)

Végül Petőfi négy verse — az *Ivás közben*, a *Vándorélet*, a *Hattyúdál-jéle*, a *Végszó-hoz* . . . — első közlése helyén jelmondatokkal jelent meg. — Varjas a két utolsó vers jelmondatát megemlíti, illetőleg idézi, a két elsőét azonban mellőzi, ami nyilvánvalóan megint csak következetlenség.

Mielőtt befejezném bírálatomat, szeretnék — éppen az apparátussal, elsősorban pedig a jegyzetekkel kapcsolatban még néhány elvi kérdést felvetni.

Jól tudom, hogy itt nem lehet szó sematizálásról. Ésetről-csetre a szöveg természetesen, kora, formája szabja meg az apparátus természetét. A *Halotti beszéd* más apparátust követel, mint Balassi Bálint, Arany mást mint Balassi. De azt hiszem, kell lennie valamilyen határnak vagy mértéknek, amelyet

tiszteletben kell tartania minden kiadás szerkesztőjének, amely arra figyelmeztesse, hogy valóban költői szöveg s nem a *Halotti beszéd* van előtte. Itt természetesen elsősorban az Akadémia kiadványaira gondolok. Az apparátus nem lehet sem adattár, sem feltevések gyűjtőhelye, de puritán szövegkritikai megjegyzésekre sem szorítkozhatik, ami — s ezt éppen Petőfi-kiadásunk példája mutatja — a gyakorlatban úgysem valósítható meg. Azt sem tartom éppen szerencsésnek, — hogy külön, mintegy függetlenített kötet tartalmazza majd az apparátust.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a mennyiségi teljesség a pozitivisták kutatás fikciói közé tartozik. Ha már mindenáron filologizálunk, rá akarunk mutatni egy-egy vers forrására vagy mintájára, azt hiszem, elegendő rögzíteni a kutatás végső, megbízható eredményét s felesleges beszámolni a kutatás minden részleteredményéről (De erről más összefüggésben).

Összegezem megjegyzéseimet:

Lehet, hogy aprólékos, pontoskodó voltam, de tettem ezt azért, mert tudatában vagyok annak a felelősségnek, amellyel népünknek, Petőfinek s az Akadémiának tartozunk. Mert a Petőfi-kiadásnak, amely az Akadémia nevét viseli, olyannak kell lennie, hogy minden későbbi kiadásnak alapjául szolgálhasson. S ez vonatkozik nemcsak a szövegre, amelyről már megállapítottam, hogy gondozása — már amennyire ellenőrizhettem — kifogástalan, hanem a legjelentéktelenebb jegyzetre is.

Megjegyzéseim egy része vitatható, de mindenesetre ez a részük is megvitandó. Az esetek nagy részében azonban — azt hiszem, — vitathatatlan tényekről van szó, s mi nem helyezkedhetünk arra a kényelmes idealista álláspontra: annál rosszabb ez a tények szempontjából.

Turóczi-Trostler József

A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAI

Kilencedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1950.

I.

Gyakorlati téren a nyelvtudomány elsősorban bizonyonnyal a helyesírás és a nyelvhelyesség szabályozásával szolgálhatja a társadalom mindennapi munkáját. S valahányszor a normákat megállapító szaktudósok elzárkóztak a tömegek reális szükségleteinek a megismerése és figyelembevételére elől, mindig szakadék állott be a hivatalos szabványgyűjtemények meg az általános nyelvszokás, illetőleg a valóságos helyesíró gyakorlat között — s a harcból az élet, a haladás, a gyakorlatilag is helyes került ki győztesen. Gondoljunk csak az ikes igeragozást erőltető stílusbanok vagy a *cz*-t védő helyesírási szabályok sorsára! Másfelől azonban: bár a helyesírást nem pusztán nyelvtudományi szempontok irányítják (részben a nyelvhelyességet sem), az írásgyakorlat meg a művelt tömegek nyelvszokása is könnyen holtvágányra szaladt, ha nem kapta meg a szükséges segítséget a nyelv életének, rendszerének leghivatottabb ismerői részéről. Egyetlen művelt nép sem nélkülözheti az egységes helyesírás és a nyelvhelyesség jól megfontolt irányítását. Ma már csak mosolyoghatunk MÜLLER MIKSAÉK elképzelésén, hogy t. i. a nyelv tőlünk független életet élő, külön organizmus, s «éppen úgy gondolhatnánk arra,

hogy megváltoztatjuk a vérkeringés törvényeit, vagy hogy testünk magasságát megtoldjuk egy hüvelykkel, mint arra, hogy változtatunk a beszéd törvényein» (vö. Msn. II, 49). Pedig GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a köznyelvi nyelvhelyesség kérdésében vallott szociológiai felfogása lényegében szintén ilyenféle eredményre vezet (MNY. XXVII, 11).

A hangnyelvről a sztálini tanítás többek közt azt mondja: «a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek sajátja az a minden társadalmi jelésre... jellemző közös vonás, hogy a társadalmat szolgálja... A nyelv a társadalmat mint az emberek érintkezésének eszköze, mint a gondolatok kicserélésének eszköze... szolgálja» (A szovjet nyelvtudomány kérdései 294—95). Világos, hogy írásunkat szintén a maga szolgálatára fejlesztette ki a társadalom, s hogy ez a szolgálat a hangnyelvnek egyfelől mennél hívebb, tökéletesebb, másfelől mennél egyszerűbb, gyakorlatiasabb közvetítésében áll. Akadémiánk alapításának 125. évfordulójakor több előadás is hangsúlyozta, hogy az írás többnyire éppen úgy fejlődik, mint a nyelv, azaz az új minőség «elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján,... a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján», nem pedig a létező megsemmisítése és egy új felépítése útján — azaz nem robbanásszerű átesapások útján. A mi helyesírásunk története különösen tisztán mutatja ezt az állandó, fokozatos fejlődést. Írásunk lényegében nem a hagyományon alapul, s ha néha hosszabb-rövidebb harc árán is, eddig mindig elkerülte a megmerevedés veszélyét, inkább vállalva a többszöri változással járó kisebb gyakorlati kellemetlenségeket.

Mindezekből — úgy gondolom — elég világosan következnek azok a szempontok, amelyeknek az érvényesítését az új kiadványtól elvárhatjuk: figyelembe veszi-e, helyes irányban és arányban alkalmazza-e a tudomány és gyakorlat parancsait? Jól tükrözi-e helyesírásunk fokozatos fejlesztésével azt az utat, amelyet társadalmunk és nyelvünk az utolsó: «nyolcadik, javított kiadás (negyedik lenyomat)» megjelenése (1946.) óta megtett? Nem maradt-e el emögött? Nem erőltet-e túlságosan gyors és széleskörű (robbanásszerű) változást, ugrást? Nem zárja-e el a további tökéletesítés lehetőségeit?

Némileg megkönnyíti a mérlegelést, hogy a könyvnek (a továbbiakban: 9. kiad.) két előszava és — némi túlzással szólva — két önbíráta is megjelent. Az egyik, a végleges előszó magában a műben (5—6), a másik, PAIS DEZSÓ eredeti fogalmazása, MNY. XLVI, 380—83; az egyik bírálat és önbírálat az utóbbinak a folytatásaképpen, a másik a 9. kiad.-hoz utólag kiadott, négylapos «helyesbítések»-ben.¹

II.

Az új kiadásra a végleges előszó szerint elsősorban is azért volt szükség, mert az 1946-inak (a következőkben: 8/4. kiad.) a példányai már 1949-re teljesen elfogytak. 1950 elején megkezdődött az anyag átdolgozása, s ekkor kiderült, hogy «a ránk szállott és lényegében 1922 óta változatlan.... szabályzat felett minden tekintetben eljárt az idő». A felmerülő reformok kidolgozásához azonban a jelenleginél több időre volna szükség; s ezért egyben «több olyan kérdés megoldását is a következő kiadásra hagytuk, amely esetleg már most végrehajtható lett volna. Nincs ugyanis semmi

¹ Ismertetésem bemutatása óta megjelent még egy bírálat: BENKŐ LORÁNDÓ (MNY. XLVII, 89—90). TOMPA J.

értelme annak, hogy a reformot apránként, kiadásról-kiadásra valósítsuk meg, hiszen ezzel csak zavart, bizonytalanságot okoznánk, s a helyesírás gyakorlati munkáját nehezítenénk meg.» Mindamellett «jelentős tartalmi és formai változtatást eszközöltünk mind a szabályzati, mind a szótári részben» — olvassuk tovább. S az előszó szerint a reformok megtárgyalása a 9. kiad. megjelenése után sem szakad meg, hogy a következő kiadás hamarosan ezeket is közölhesse.

Mindebből az látszik, hogy kiadványunk előkészítése későn kezdődött el: négy évvel az előzőnek a megjelenése után, mikor a könyvkereskedésekben már vagy egy esztendeje nem lehetett kielégíteni a keresletet. Minthogy pedig az elkészülés ünnepi határidőhöz volt kötve, a munkatársak valóban nem fejezhették be a bonyolultabb reformok kidolgozását az imprimatúráig, sőt a «Helyesbítések» így is hivatkoznak «a rendelkezésre álló idő rövidségé»-re, s PAIS is megemlíti «a nem éppen szerencsésen siettetett munkaütem»-et (i. h. 384).

Volt azonban a fentebb idézett szövegben egy szerintem kevésbé helytálló érv is: «semmi értelme annak, hogy a reformokat apránként, kiadásról-kiadásra valósítsuk meg, hiszen ezzel csak zavart, bizonytalanságot okoznánk.» Apróbb reformokat t. i. így is megvalósított a 9. kiad., s efféle minden következő kiadás hozhat — remélhetőleg hoz is, ahányszor csak kell. Aki ezt eleve meg akarja akadályozni, az egyben elszakítaná írásunkat az élet és a nyelv folyamatos követésétől, a fejlődéstől, s előbb-utóbb nyíltan vagy burkoltan hajlandó áttérni a nyugati nyelvekéhez hasonló történeti helyesírásra is (pl. Msn. XVII, 81). Ha tehát valamely további pontban már tisztázódott a reform minden részlete, akkor okosabb lett volna ezt rögtön a jelen kiadványban is érvényesíteni.

A mostani szabálygyűjtemény láthatólag először is abban alkalmazkodott a társadalom mai követelményeihez, hogy a politikai fejlődés meghaladta anyagot vagy elhagyta, vagy pedig korszerűbbel helyettesítette. Az előzőre példa lehet a főnemesi és a vitézi cím írásmódjának elhagyása; az utóbbira a példaanyag tartalmi felfrissítése. Jelentékeny érték a korszerűsítés terén az orosz tulajdonnevek és egyéb szavak írására vonatkozó gazdag szabálycsoport is.

Azt, hogy miféle újításokat hagyott későbbre, nem sorolja el a 9. kiad. Csak a Magyar Nyelvőr egy-két cikke meg újsághírek alapján sejthetjük, miről folytak leginkább a tanácskozások: nyilván főleg az *ly* meg a hosszú *i*, *ú*, *ü* letű elvetéséről. Ezeknek a változtatásoknak a függőben tartásáért azonban nem tennék szemrehányást a szerkesztőknek. A hosszú *i*, *ú*, *ü* elhagyását nem tartom olyan egyszerűsítésnek, amely nyelvszegényítés nélkül most megoldható. Az *ly* eltörlését én sem helytelenítem, csak az időpontját nem gondolom egészen közelinek. Jó alkalom lett volna a tankönyvkiadás egyik fordulópontja: akár a felszabadulás után közvetlenül, akár valamelyik későbbi tankönyvcseré idején. Ma aligha kérhetnének egészen új tankönyveket, népszerű brosúrákat, utcatáblákat, feliratokat stb. evégből: már pedig enélkül az áttérés igen hosszadalmas volna. Még így is alapos népszerűsítő mozgalomra, magyarázó és gyakorló tanfolyamocskákra volna szükség. Aligha tévedek, ha a többi szóba került reformot is egyszerűsítő, ill. egyszerűsítő jellegűnek képzelem, hogy megkönnyítse «a dolgozók tömegeinek a művelődés sáncaiba való fokozatos bejutását» (Előszó 5). S ezen a téren a 9. kiad. néhány kezdeményezését bátortalannak, egy kissé határozatlannak

érezem. Nézzük pl. a tulajdonnevek csonkíthatatlanságáról szóló régi szabályt! A MHSz. 8/4 kiad. 109. pontja azt kívánta, hogy a tulajdonnevek végén ne egyszerűsítsük az ilyenféle alakok írását: »*Mihálylyal, Károlylyal, Györggyel, Erdélylyel, Tihanylyal, Szilágygyal*«. A 9. kiad.-ban ez a szabály elmaradt, illetőleg a családnevekre korlátozódott (13. p.): *Keménynyel*. A változtatásra azonban semmi sem figyelmezteti az olvasókat; a *-val, -vel* és a *-vá, -vé* rag *v*-jének a hasonulásával kapcsolatban (71. pont) egyetlen helynévi vagy keresztnévi példa sincs. A szótári részben is csak a *Károlylyal* adatból jöttem rá az egyszerűsítésre, mert se a *Györggyel*, se a *Mihálylyal*, se az *Ipollyal, Nápollyal, Erdélylyel* nincs benne. De mit ér a könnyítés, ha a helyesírás tanítói sem veszik észre? Aztán fölösleges volt a családnevekre vonatkozólag érvényben hagyni az egyébként valóban nehézkes szabályt. Vajjon mi baj származhat abból, hogy valaki ilyen alakban olvas először egy családnevet: *Arannyal, Keménnyel*? Más ragtalan alakot úgysem tud belőle elvonni, mint ezt: *Arany, Kemény*. S egy másik csoport családnevét eddig sem volt «*tabu*»: az *a, e, o, ö* végű személynevekben ragok, jelek, képzők előtt hosszú *á, é, ó, ő* betűt írtunk (126. p.): *Móra — Móráról, Dante — Dantét, Cicero — cicéroi, Nexö — Nexöre*. — Ugyanígy megengedhetnénk a *Színnyei, Sennyei, Hettyei* stb. névnek köznevek módjára való elválasztását is (*Színnyeyei, Sennyyei, Hettyeyei*), a 22. p.-ban követelt *Színnyei* stb. helyett. Elsősorban még nem találtam átlagos helyesíró készségű embert, aki az utóbbit követte volna. Másodszor nincs semmi ok rá: aki elválasztva lát először ilyen nevet (*Színnyeyei*), éppen úgy a helyes alakot következteti ki belőle, mint aki ebben a szokatlan formában látja: *Színnyei*. Régies írású névből én maradjunk meg ennél a cifra figuránál (*Bat-thyány*); de egy-két mágnásnév miatt ne erőltessünk ilyen írást: *Hos-szú, Beret-tyói, Il-lyés* stb.

Az idegen szavak elválasztásában ismét jó alkalom nyílik az egységesítő egyszerűsítésre; a 9. kiad. azonban ezt is csak részben ragadta meg. A 8/4. kiad. 217. p. így szólt: «Az olyan idegen összetett szavakat, melyeknek elemeit érezzük, azok szerint választjuk el; pl.: *kilo-gramm*, mert érezzük benne a *kilo*-t.; így *tele-gramm, epi-gramm, melo-dráma, in-struktur, in-stál, konstrukció, kon-traktus, pro-skríbál, re-flexió*, mert a tanult ember kieri belőlük a *gramm, dráma* szót, az *in-, con-, pro-, re-* igekötőt». Úgy látom, az új természettudományos-technikai közműveltségbe nem tartozik bele olyan mértékben a görög és a latin igekötők vagy más szóelemek felismerése, hogy érdemes volna föntartani ezt a megszorítást; latin- és görög tanításunk mai céljai sem támogatják. A 9. kiad. látszólag ugyanígy gondolkodik, hiszen a szabályzatból kihagyta az idézett kívánalmat. Legföljebb azt kerestem, került-e a szabályos elválasztás példái közé ilyen: *pe-da-gó-gus* (az idegen ízű, tudákos *ped-agógus* valóban régen eltűnt a közszokásból), *i-ni-ci-álé*. Ilyent nem találtam, ellenben a szójegyzékben éppen arra az idegenszerű elválasztásra akadtam három példában, amelynek a szabályát a szabályzat láttuk — elhagyta: *epi-gramm, kilo-gramm, pro-gramm*. A többi hasonló szónál nem közöl a szótári rész elválasztást, tehát nem tudom, mi az álláspontja (pl.: *anarchia, inspiráció, kongresszus, progresszív, reflex*).

Ismeretes, hogy állandó mondatszerkezetekből, szókapcsolatokból lassan összetett szavak lehetnek. Ennek megfelelően fejlődnie kell a helyesírásnak is: amely szavakat régebben külön írtunk, azokat egy idő múlva esetleg egybeírjuk, így jelezve a hangsúly és a jelentés «*ömbösödését*». Persze ez a folyamat minden szónál máskor fejeződik be, s ez megnehezíti a szabály-

alkotást, egységes eljárást. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hasonló alkotású szavak (szerkezetek) analógiáját vagy a túlhosszú szavak írásának és kiejtésének kellemetlenségeit stb. sem. A 9. kiad. ezen a téren is a fejlődés irányát jelzi, főként a szótári részben; mégis mintha jobban megriadt volna a sokat emlegetett «egybeíró járványtól», mint kellett volna. Ne felejtjük el, hogy a nyelvfejlődés a szóösszetétel irányában halad, nem visszafelé: a szerkezetek szétbontása felé. Főként a *részt vesz, nagyra vágyik, férjhez megy, éhen hal, szemre hány* stb. írást érzem régiesnek a mai nyelvállapothoz képest. A 158. p. szabálya úgysem egyetemes érvényű: a szómutató maga is egybeírja az *egyetért* tárgyast, a *szembeszáll, végrehajt, véghezvisz* stb. határozós szókapcsolatot. Helyesebb lett volna szőrintem a szabályt enyhíteni, s az egybeírást még egy pár szóban engedélyezni. — Ugyanígy ellene vagyok annak, hogy megtagadjuk a *-mellék, -melléki* utólagos összetételeket, s helyettük a régiesebb, nehézkesebb *a Duna melléke, Duna melléki* szerkezeteket erőltessük. A nyelvfejlődéstől nem szakadhat el ennyire az írás.

Ugyancsak a fejlődés, az egyszerűsítés érdekében tér át könyvünk néhány szó esetében a hagyományos, ill. szóelemző írásról a kiejtés szerintire. Ezt a helyes eljárást még egy-két szóra kiterjeszthette volna: *a lélekzés, lélekzet* szóban úgyis *g-t* szoktak írni, annyira elszakadt jelentésében az alapszavától (vagy a *légzés, légső* analógiája hat rá?); a *szalay* szóban az én tapasztalatom szerint a *szallag* kiejtés és írás lassan általánossá válik stb.

III.

A szabályzat anyagának átcsoportosításában és megfogalmazásában még több szerencsés változtatás történt. Az előszó joggal írja erről: «a kiszélesült olvasóközönségre való tekintettel fogalmazásában könnyebbé, érthetőbbé tettük, a jobb áttekinthetőség kedvéért beosztásában nagymértékű átcsoportosítást végeztünk, s a réginél jobban tagoltuk címekkel és alcímekkel. Továbbá több kisebb részt elhagytunk vagy összevontunk benne. Végül pedig a szabályzat példaanyagát is kellően felfrissítettük.»

Az áttekinthetőbb beosztás és a címek, alcímek alkalmazása valóban nagy segítséget nyújt a használatban. Elég összehasonlítanunk a mostani meg az előző kiadás tartalomjegyzékét egymással: akkor csupán tizenkét paragrafus címét jelezte a MHSz., most két lapra terjed a címek és alcímek sora. A fő- és az alrészek, ill. pontok beosztását nem a nyelvtani rendszernek, hanem — helyesen — a helyesírásnak a sajátos szempontjai szabták meg. Az első három fejezet címe pl. ez: *A betűk. — Az elválasztás. — A szóalak megállapításának szempontjai*. Ezután némileg zavarja a jó áttekinthetést, hogy az utolsó fejezet három nagyobb részét (*A fonetikus írás. — A szóelemző írás. — A hagyományos írás.*) az eddigiekhez hasonló szedésű főcím vezeti be, mintha amazokkal egyenrangú anyagot tartalmaznának. Legalább I., II., III. szám vagy *A), B)* és *C)* jel volna előttük! — A további fejezetek sora: *A kis és a nagy kezdőbetűk. — Az idegen szavak és tulajdonnevek írása. — Az orosz szavak és tulajdonnevek írása.* (A két cím stiláris összehangolását jegyzet pótolja a 26. lapon.) *Az egybeírás és a különírás. — Az írásjelek. — A rövidítések.*

Az idézett címjegyzékből már látszik, hogy a régi kiadás 5. §-ának az anyaga («Egyszerűsítések») most elmaradt: ez az írásmód valóban nem igényel külön magyarázatot. Az egyes fejezetek további tagolása is jóval

gyakorlatibb lett. Csak egyetlen példát idézek : régen az elválasztás szabályaira csak nagysokára, a 9. §-ban került sor, lényegében összefüggéstelenül ; most ellenben a második fejezetben, tehát rögtön a magán- és a mássalhangzók betűi után tárgyaljuk őket.

A szabályok megfogalmazása és magyarázata is előnyösen változott : világosabb is, gazdaságosabb is lett. Az elválasztás szabálya (16. p.) pl. általában nem változott, csak egyetlen mondattal bővült : «A magyarban minden szó annyi szótagra bontható, ahány magánhangzó van benne.» Ezzel a régi szöveg konkrétebb, szemléletesebb lett. Érdekes összehasonlítani pl. az *i, u, ü — í, ú, ű* írásáról szóló pontokat (29—37.) a régiekkel (22—24.) : az egész rész áttekinthetőbbé, egyszerűbbé vált. Lényegesen ügyesebb a zárójelre vonatkozó új szabály is (212—13.) a réginél (260. p.). Sokszor a fölösleges példák elhagyása is növelte a használhatóságot (pl. 29—37. p.).

Természetesen akadnak olyan részletek is, amelyekben tovább egyszerűsíthetnénk vagy javíthatnánk az anyagbeosztást, fogalmazást, esetleg eltüntetnénk a látszólagos ellentmondást, pontatlanságot.

A szabályok sorrendjében haladva :

8, 13: A családnevekben előforduló régies betűkre nem kellene kétszer (külön a magánhangzók és külön a mássalhangzók betűi közt) kitérnünk.

10: «A rövid mássalhangzókat egy betűvel írjuk» — mondja a szabály, s a példák közt említi a *madzag* szót is. Ebben azonban rövid kétjegyű betűt írunk ugyan, de hosszút (ikerített) ejtünk.

11: «A *dz*... első jegyét akkor sem kettőzzük meg, ha hosszan ejtjük... : *bodza, edz*» — olvassuk. Csakhogy a második jegyet — a szóelemzés alapján — igen : *edzze, fogódzzunk* (vö. 69. p.).

19: «A két magánhangzó közti hosszú kétjegyű mássalhangzókat... elválasztáskor ki kell egészíteni... : *ösz-sze, pogy-gyász*». A *dzz*-t azonban nem : *edzze — edz-ze*.

47: Nem beszélhetünk «a hangszalag nélkül», csak «a hangszalagok rezgése (működése) nélkül» képzett hangokról.

49: A birtokos személyragokkal kapcsolatos összeolvadásra idézett hat példában egyformán hosszú mássalhangzót ejtünk ; jó volna egy-kettő helyett rövid mássalhangzósat iktatnunk : *kertye — kertje, pontya — pontja*.

50: A 6. sorban «sem jelöli» kellene a «nem jelöli» kifejezés helyére. (Az előző pont is ezt mondta : «Az írás... ezt nem jelöli.»)

51: Itt ismét «nem jelöli» olvasható, «sem jelöli» helyett.

67: Ehelyett : «*ss*-el, *ssz*-szel és *zz*-vel ejtjük és írjuk», így mondhatnánk : «*ss*-sel» vagy «*ss*-nek stb. ejtjük, és így is írjuk.»

75: A szóvégi magánhangzónak az *-i* képző előtti eltűnésére még egypár példatípust kellene bemutatnunk : *elseje — elseji, másodika — másodiki, Márton napja — Márton-napi, junius hava — junius havi, tanácsháza — tanács-házi*.

76: Talán itt valahol kellene szólnunk az *-ú, -ű* képző előtt feltűnő *j* betűről : *folyosó + ú = folyosójú, epe + ű = epéjű*.

86—88: Logikailag furcsa a közszavaknak és a tulajdonneveknek a szembeállítás. A tulajdonnevekkel ellentétben itt csak «egyéb szavaink»-ról beszélhetünk.

90—93: Nem látom értelmét, hogy a nagy kezdőbetűs szavak előtt a kis kezdőbetűsek négy kis csoportját külön fejezetben tárgyaljuk. Az itt vizsgált típusokat bátran beoszthatnánk a nagybetűs írás pontjaiba, a megfelelő szabály kiegészítésére; esetleg — mint szembeállítást — zárójelbe téve. (A 97., 98., 99. stb. pontban gondolatjel után van is ilyen toldalék.)

94—95: Nemcsak a mondatok és a verssorok első szavát kezdjük nagybetűvel, hanem a feliratokét, fejezetcímeiket stb. is, általában minden írásét. Ezek ugyan voltaképpen mondatpótlók, de azért külön is meg kell említenünk őket. Pl.: *Bejárat. Pénztár. Nyilvános telefonállomás. Első rész. Átdolgozott kiadás.*

96: Férjes asszonyok kettős neve közt vajjon kell vesszőt tennünk? Pl.: *Nagy Jánosné Fehér Kató*, vagy pedig *Nagy Jánosné, Fehér Kató*?

97: A doktor írásmódja mellett ezt is meg kellene említenünk: *özvegy, idősebb.*

102: Az itt tárgyalt tulajdonnevekben is csak a lényeges szavakat írjuk nagy kezdőbetűvel, mint a következő pontban sorra kerülőkben; az és-t pl. nem.

104: Dólt szedés esetén régen (228—29.) elég volt az irodalmi mű címének első szavát írni nagybetűvel: a *Buda halála*. Most csak ez helyes: *Buda Halála*. Nem tartom gyakorlatinak ezt a szigorítást.

109—28: Azt hiszem, lassan az idegen szavak — főként a tulajdonnevek — írásában is számolnunk kell a görögül, latinul tanulók számának csökkenésével. A görög szavaknak a 117. pontban említett (latin betűs) átírása helyett pl. gyakorlatibb volna a kiejtést vagy a görög írást követnünk. Így *Herodotos* helyett ezt íránk: *Hérodotosz*.

117: A görög szavak helytelen írására már hiába idézzük az *ödéma* szót: ez annyira általános lett, hogy *oidema* vagy *oedema* alakban már sosem fordul elő.

119: Ebben a pontban a fejezetcímmel ellentétben nemcsak tulajdonnevekről van szó; ezt a szövegben tudatosítani kellene! (Pl.: «*szláv, szlovák... mohamedán.*»)

144: Népszerű kiadványban homályosnak érzik az ilyen tömör szerkezet: «módosult értelmű állandó kapcsolat».

146: Az egybe- és a különírás szabálya nem mond sokat: «ha két szó együtt egy fogalmat fejez ki», ill. «ha... nem vált állandó kapcsolattá». Egyfelől éppen azt nehéz néha meghatározni, mikor vált állandó kapcsolattá; másfelől a *tanító néni* kapcsolat állandó is, egységes fogalmat is fejez ki, mégis két szóba írjuk.

148: «Egybeírjuk a főnévvel a vele állandó kapcsolatban levő, összetételt alkotó számneveket»: ez sem jobb szöveg. Az olvasó éppen arról tudja, hogy összetételt alkot két szó, hogy össze szokás írni. A minap a *kétnapos, négynapos, tíznapos* szót egybeírtam, de csak ösztönszerűleg, mert a szabály nekem sem mondott semmit. Később aztán megtaláltam a szójegyzékben a *hatnapos, kétéves, hároméves* példát, s ezeknek az analógiája megerősítette a fenti írásmódot. De fogalman sincs, hogy volna helyes: *harminc napos hónap*, vagy *harmincnapos*?

149: A második szabály alól kivétel: *atyámfia, atyádfia, atyjafia* stb. Egyébként a *háza népe, neve napja* írást is nehezen fogadja el a gyakorlat. (Talán a *magatartása, magaviselete* analógiája zavarja a különben jó szabály érvényesülését?)

154: A földalatti első tagja se nem «melléknévi», se nem «számnévi jelző». A «föld alatt» névutós szerkezet egésze kapott -i melléknévképzőt.

162: «Ha a mellérendelő összetételek valami ellentétet vagy határozatlanságot fejeznek ki, kötőjelet teszünk közéjük.» Kár, hogy közvetlen előtte idéztük — más szabály példajaként — a *maholnap* szót: ez határozatlanságot fejez ki és mellérendelő összetétel, mégsem kap kötőjelet. (Pedig a szabály általában véve igaz.)

163: Zárójelben utalni kellene a 177. pontra.

169: A szabály megint csak önmagába tér vissza: «az összetett igeneveket . . . rendszerint egybeírjuk». Itt még a «rendszerint» szó is elmaradhat, mégsem mond semmit.

175: A sorba bele kellene iktatnunk a *sohase(m)* szót is.

178: Itt is azt tudjuk meg, hogy azokat a szókat, «amelyek egységes szóvá váltak, egybeírjuk». Azt honnan tudjuk, hogy mikor váltak egységes szóvá?

183: A *Majna-Frankfurt, Fekete-tenger* helynévből -i képzővel alkotott melléknév írására zárójelben szintén ki kellene térni (vö. 187. p.).

184: Itt is szót érdemelne a *Pest megye* mellett a *Pest megyei* alak is. (Én ugyan korszerűbbnek tartanám az eddig ajánlott *pestmegyei* írásmódot, de amíg *Borsod-Abaúj-Zemplén megye* is van, addig erről nem lehet szó.)

189: Jó volna arra is kitérni, kell-e pont a címek, föliatok stb. végére. (Szerintem igen, de ma sok nyomda nem így jár el.)

190: Utalni kellene a 235. pontra: a sorszámnév pontja t. i. néha elmarad.

193: Az túlzás, hogy «a függő kérdés után . . . nem teszünk kérdőjelet». Ha a főmondat maga is kérdés, akkor a mellékmondata után is kérdőjel van: *Megkérdezem, mit akar?* — Az itt közölt szabály szerint a 173. pont «*kicsoda? kicsoda?*» írása nem helyes.

201: A *bezzeg, be* stb. indulatszó után nem teszünk vesszőt, noha itt «az indulatszó szorosabban kapcsolódik egy mondathoz».

202: Utalni kellene arra is, hogy a mondat közben alkalmazott megszólítást elül is, hátul is vessző választja el: *Itt, elvtársaim, sürgősen cselekednünk kell!*

231: A rövidítések jegyzékének több részletével nem értek egyet:

Bpest Budapest (Miért maradt el?)

bpesti budapesti (Miért maradt el?)

c. címszó (Ez az értelme is fontos.)

én. ének (Ma inkább így rövidítik: *é.*)

f. fönt(i) (Ezt a rövidítést is számon kell tartanunk.)

Ford., ford. fordító (Ezt a rövidítést is számon kell tartanunk.)

i. u. időszámítás után(i) (Ha az *i. e.* rövidítést közöljük, ez sem maradhat el.)

m² négyzetméter (Fölösleges; a *m³* sem fordul elő itt!)

ó óra (A betűrendben néhány sorral alább került.)

Sz., sz. szerző (Ezt a jelentést is számon kell tartanunk.)

tan. tanár, tanító (Fölösleges, elavult rövidítés.)

X. Y. Bárkinek a nevét helyettesíti. (Ha az *N. N.* előfordul, ez sem maradhat el.)

(Egyébként itt nagyobb számban kellene foglalkoznunk a ma általánosan használt betűszókkal, intézményrövidítésekkel stb. is.)

IV.

Könyvünknek talán leghasznosabb újítása a kiadós szójegyzék. A társadalom életének, munkájának minden változása — tudjuk — leggyorsabban a szótári szókincs átalakulásában tükröződik. Szótárunk pedig éppen ezeknek a legmaibb életünkre jellemző szavaknak az írásában adhat segítséget. 1946-ban a 8/4. kiad. a *munka* szónak és egész családjának egyetlen sort szentelt a szójegyzékben; ma hatodfél nagyobb hasáb foglal kozik ezzel. A 47—185. lapig terjedő szótárt tehát alighanem többen és többször forgatják majd, mint magát a szabálygyűjteményt. A 18—20 000 szót, kifejezést tartalmazó mutató minden egyes tételével természetesen fölösleges aprólékosan foglalkoznunk. Nyilván mindenki találhat benne sok szót, amelyet másként írna; ide azonban csak az általánosabb tanulsággal járó megfigyelések illenek.

Az egyszerűsítés körébe tartoznék a kettős írású alakok megszüntetése. Ebben a kérdésben azonban lényegében csak azt ismételném meg, amit PAIS DEZSŐ i. h. 382. jegyz. már elmondott.

Főntebb dicsérelőleg számoltam be a szótár nagy terjedelméről. Kérdés azonban: nem lehetett volna-e ennek az anyagnak a komoly tanulságait kisebb terjedelemben is biztosítani? Akkor nyilván egyszerűbb, gyorsabb volna a használata. Vagy nem lehetett volna-e a fölösleges szavak helyett fontosabbakat tárgyalni? Úgy látom, a kiválogatás valóban laza volt egy kissé. Mindenekelőtt utalok a PAISTÓL is említett ritka, alig használt idegen szavakra s a szinte egyszeri olvasat számba menő magyar alakulásokra (i. h. 383—84). Ezek mellett fölöslegesnek tartom azokat az egyszerű írású gyökérszavakat, amelyek után közvetlenül következik egy vagy több származékuk vagy összetételük is. Az *ájul* az *ájuldozik* előtt, az *ajtó* az *ajtófélfa* előtt, az *akác* az *akácfa* előtt, a *befurakodik* a *befurakodás* mellett, a *bizony* a *bizonyára* alak előtt, a *bölcső* a *bölcsődal* előtt, a *bőr* a *bőrbaj* előtt stb. stb. valóban nem jár külön haszonnal. (Nem vonatkozik ez az olyan gyökérszavakra, amelyeket külön másképpen írunk, mint származékok alapszavaként, pl. *derű* — *derül.*) — Nagy értéke a szótárnak az is, hogy egyes szavak mellett sok szó szerkezetet, állandó szókapcsolatot dolgoz fel. Az *ember* mellett, a *fej fej mellett* pl. jó segítséget nyújthat. De vajjon mi haszna lehet az *ágy ágy mellett* szerkezetnek? Belekerülhet minden ilyen alkalmi kifejezés, pl. ezek: *szék szék mellett, szekrény szekrény mellett, ágy ágy mögött, előtt* stb? Nyilván nem. (A *váll váll mellett* pedig, amely szintén elég gyakori, nem fordul elő a szótárban.) Ugyanígy fölösleges az *ajakról ajakra terjed, az állatról állatra, állatról emberre terjed* mondattörédek is. Ezeket bizonyára nem is keresik majd; s ha effélékkel terheljük a szógyűjteményt, akkor még a *gyárról gyárra, üzemről üzemre, vállalatról vállalatra, városról városra terjed* stb. is belekerülhetne, s akkor se vége, se hossza a kétes értékű szólalmoknak. (Megjegyzem, a 6. lap 1. sorában «kiadásról-kiadásra» van, tehát a kötőjel használata nem is következetes.)

Mindennek a holt súlynak a mennyiségét összesen legalább 10—15%-ra becsülöm. S helyette ilyen példákat vehetnénk be: *Aba Sámuel, Adél, Adolf, Afrika, afrikai, Afrika-kutató, agydaganat, agytekervény, az alkotmány ünnepe, Alpár mezeje, alulmarad a küzdelemben, de alul marad (= lent), ápoló(nő)-képző tanfolyam, argentin(ai), Arisztid, Aristophanes, az Árpádok, Artúr* (vö. 120. p.), *asztaloscéh, asztalosinas, asztalosipar, asztalosmunka, asztalossegéd* stb. stb., hogy csak egy párat említsünk.

Kisebb jelentőségű pontatlanságok még akadnak a szótárban. Ilyen pl. a betűrend néhány zavara : az *ágadzik-bogadzik* pl. az *ágál* elé, az *ág-boj* az *ágens* elé, az *Ágoston* az *ágostai* utánra való.

V.

Összefoglalva az eddigieket, el kell ismernünk, hogy a kötet értékes fejlődést jelent a helyesírási szabályzatok sorában, s újból megindította írásunk korszerűsítésének nehéz, de nagyon is szükséges folyamatát, rámutatott sok új szempont értékére vagy nehézségeire. A sietség valóban veszélyes az effajta kiadványok előkészítésekor ; az idézett apró kifogások egy része azonban nem is ezzel magyarázható, hanem pusztán azzal, hogy utólag mindig könnyebb hibát, gáncsolnivalót találni. Végül is csak azt remélhetjük, hogy az előző végső szavai valóra válnak, s «a belátható időn belül megjelenendő tizedik kiadásban» dolgozó népünk még hasznosabb, modernebb és gondosabb munkát, még hatásosabb segítséget kap.

Tompa József

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY
 GONDOZÁSÁBAN
 AZ AKADÉMIAI KIADÓ KIADÁSÁBAN
 A KÖZELMULTBAN MEGJELENT MŰVEK

	Ára:
Bárczi Géza: A tihanyi alapítólevél mint nyelvi emlék	38.—
Lőrincze—Benkő: Nyelvjárási bibliográfia	34.—
Arany János összes művei I., II., III., VI. (Szerk.: Voinovich G.) 45.-, 40.-, 35.—	35.—
Fokos-Fuchs Dávid: Volksdichtung der Komi (Syrjänen)	120.—
Horváth János: Rendszeres magyar verstan	32.—
Borzsák István: A klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája	60.—
Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig	40.—
Petőfi Sándor összes művei IV. (Szerk.: Varjas B.)	40.—
Kniezsa István: Középkori cseh oklevelek	28.—

ELŐKÉSZÜLETBEN

Arany János összes művei IV. (Szerk.: Voinovich G.)	
Arany János népdalgyűjteménye (Szerk.: Kodály—Gyulai)	
József Attila összes művei I—II. (Szerk.: Waldapfel—Szabolcsi)	
Kálmán Béla: Jegyzetek és magyarázatok a Vogul Népköltési Gyűjtemény III. kötetéhez	
Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek (Szerk.: Bartha D.)	
Zsírai Miklós: A modern nyelvtudomány úttörői	
Zenetudományi tanulmányok (Szerk.: Szabolcsi—Bartha)	
Kiss — Keresztes: Ormánysági szótár	

